

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 12

Київ – 2009

ББК 60.5
С69

С69 Соціальні виміри суспільства. Випуск 12. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 432 с.

Social dimensions. Issue 12. – K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2009. – 432 p.

ISBN 978-966-0

Авторами збірника є співробітники, докторанти, аспіранти наукових установ та вузів України. Аналізуються актуальні теоретико-методологічні і практичні проблеми сучасного українського суспільства.

Для професійних соціологів, студентів гуманітарних вузів, політологів.

The authors of the volume are the scholars and post-graduate students of the research institutions and higher education establishments of Ukraine. The theoretical, methodological and practical problems of modern Ukrainian sociology, are analyzed in their papers.

The volume will be interesting for professional sociologists, political scientists, students of humanitarian high schools and universities.

ББК 60.5

Авторські права застережені. При використанні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України.
Протокол № від .*

ISBN 978-966-

© Інститут соціології НАН України,
2009

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

<i>В.Резнік</i> Феномен легітимації як предмет теоретичної рефлексії Т.Парсонса	9
<i>В.Зорько</i> Гносеологічна характеристика стилів соціологічного мислення класичного періоду	25
<i>М.Булатевич</i> Поняття уречевлення в концепціях суспільства модерну Теодора Адорно та Юргена Габермаса	37
<i>Д.Александров</i> Категория “интерес” в социологии: история и современность	52
<i>І.Мартинюк, Н.Соболева</i> Соціальні інтереси: перспективи соціологічного дослідження	64
<i>П.Захарченко</i> Структуралізація соціально-економічних інтересів як предмет соціологічного аналізу: методичні аспекти	76
<i>Л.Малес</i> Зміни та тяглість приватності у сучасному українському суспільстві	87
<i>М.Наумова</i> Концептуалізація соціального у постмодерних дискурсах	97
<i>М.Диденко</i> Трансформація публичної сфери в епоху постмодерна: критический анализ работ Жана Бодрийяра	105
<i>Є.Мороз</i> Гене́за теоретичного змісту поняття “культурний капітал” у соціології	120
<i>Т.Загороднюк</i> Человеческий потенциал в концепции социетальной трансформации посткоммунистического общества Т.Заславской	129

<i>В.Тихонович</i>	
Психологія емоцій: із історії дискурсу	140
<i>С.Дембіцький</i>	
Інваріантно-матрична структура соціальної роботи	153
<i>В.Інклуд</i>	
Проблема оновлення в соціологічній теорії семантики категорії “соціалізація”	166
<i>Т.Стеценко</i>	
Становлення теорії довіри в соціології	177
<i>Р.Гоч</i>	
Довіра в економічних відносинах: огляд соціологічних інтерпретацій	188
<i>С.Узун</i>	
Гендер як соціальний інститут: спроба структурного аналізу ..	198
<i>К.Мелащенко</i>	
Життєвий успіх у гендерному вимірі: соціологічні розвідки ...	208
<i>Т.Теличко</i>	
Соціологічні теорії та їх перевірка методом моделей лінійних структурних рівнянь	220
<i>В.Казаков</i>	
Испытание временем: концепция “конца истории” Френсиса Фукуямы	231

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>О.Резнік</i>	
Громадянські практики: поняття, структура та форми прояву	242
<i>О.Злобіна</i>	
Європейський вибір в орієнтаціях молоді України	256
<i>О.Іваць</i>	
Українська ідентичність у контексті євроатлантичної інтеграції України	270
<i>А.Беленок</i>	
Динамика социально-экономических трансформаций украинского общества в оценках возрастных групп	276

<i>А. Зоткін</i>	
Стили життя населення невеликих міст України: політико-правові практики	290
<i>І. Ткаченко</i>	
Імідж політичного лідера в уявленнях населення України	303
<i>А. Панченко</i>	
Стереотипи в громадській думці: шляхи міжсуб'єктної взаємодії	319
<i>М. Паращевін</i>	
Релігійність та цінності особистості	327
<i>Н. Гусак</i>	
Тенденції розвитку інституту соціальної реабілітації: порівняння західноєвропейської та радянської моделей	337
<i>С. Буко</i>	
Менеджеры международных негосударственных организаций в Украине: деловой профиль	348
<i>І. Юрченко</i>	
Мотиваційні аспекти волонтерської діяльності	361
<i>І. Мажак</i>	
Сімейна медицина на етапі становлення: порівняльний аналіз України та Польщі	369
<i>І. Мацко</i>	
Досвід глибинних інтерв'ювань у дослідженні імобільної поведінки мешканців малого міста	378
<i>С. Кравцов</i>	
Професійно-технічна освіта: сучасний стан і перспективи розвитку	389
<i>О. Носіков</i>	
Нові освітньо-професійні стандарти як чинник розвитку професійної структури в Україні	399
<i>Е. Горошко</i>	
Интернет и становление информационного общества в Украине	407
<i>Н. Бойко</i>	
Цифрові технології в житті мешканців невеликого міста	417

Contents

CHAPTER ONE

<i>V.Reznik</i> Legitimation phenomenon as a subject of the Talcott Parsons's theoretical introspection	9
<i>V.Zorko</i> Gnoseological description of the sociological thinking styles in the classic period	25
<i>M.Bulatevich</i> Reification in the Theodor Adorno and Jurgen Habermas conceptions of the modern society	37
<i>D.Aleksandrov</i> Category of "interest" in sociology: history and the present	52
<i>I.Martyniuk, N.Soboleva</i> Social interests: sociological survey prospects	64
<i>P.Zakharchenko</i> Structuration of social and economic interests as a subject of sociological analysis: technical approach	76
<i>L.Males</i> Changes and continuity of privacy in the modern Ukrainian society	87
<i>M.Naumova</i> Concept of the 'social' in postmodern discourses	97
<i>M.Didenko</i> Public sphere transformation in the postmodern epoch: critical analysis of the Jean Baudrillard works	105
<i>E.Moroz</i> Genesis of the theoretical meaning of 'cultural capital' notion in sociology	120
<i>T.Zagorodniuk</i> Human potential in the Tatyana Zaslavskaya conception of post-communist societal transformation.....	129

<i>V. Tikhonovich</i>	
Psychology of emotions: coming to the history of discourse	140
<i>S. Dembitskiy</i>	
Invariant-matrix structure of social work	153
<i>V. Inkliud</i>	
Renewal problem in the sociological semantic theory of ‘socialization’	166
<i>T. Stetsenko</i>	
Sociological trust theory in the making	177
<i>R. Goch</i>	
Trust in economic relationships: sociological interpretations review	188
<i>S. Uzun</i>	
Gender as a social institute: attempt of structural analysis	198
<i>K. Melashchenko</i>	
Life success through the gender notion: sociological inquiries ...	208
<i>T. Telychko</i>	
Testing sociological theories by linear structural equation modeling	220
<i>V. Kazakov</i>	
Time testing: Francis Fukuyama conception of the end of history	231

CHAPTER TWO

<i>O. Reznik</i>	
Civil practices: concept, structure and forms of manifestation	242
<i>O. Zlobina</i>	
European choice in young people attitudes in Ukraine	256
<i>O. Ivats</i>	
Ukrainian identity in the context of Euro Atlantic integration of Ukraine	270
<i>A. Belenok</i>	
Dynamics of social and economic transformations of Ukrainian society based on the age groups estimates	276

A.Zotkin	
Small cities population life styles in Ukraine: political and juridical practices	290
I.Tkachenko	
Political leader image as seen by the population of Ukraine	303
A.Panchenko	
Public opinion stereotypes: the ways of inter-subject interaction	319
M.Parashchevin	
Religiousness and personal values	327
N.Gusak	
Institute of social rehabilitation development trends: comparison of the Western European and Soviet models	337
S.Buko	
Managers of international NGOs in Ukraine: business profile ...	348
I.Yurchenko	
Motivational aspects of volunteer activity	361
I.Mazhak	
Shaping family medicine: comparative analysis of Ukraine and Poland	369
I.Matsko	
Experience of in-depth interviewing in the research of immobile behavior of small town inhabitants	378
S.Kravtsov	
Vocational technical training: contemporary situation and future prospects	389
O.Nosikov	
New educational and occupational standards as a factor of occupational structure progress in Ukraine	399
E.Goroshko	
Internet and establishment of information-oriented society in Ukraine	407
N.Boyko	
Digital technologies in small city inhabitants life experience	417

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

*В.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ФЕНОМЕН ЛЕГІТИМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ Т.ПАРСОНСА

Внаслідок інституціонального відтворення приватної власності соціально-економічне середовище сучасної України зазнало докорінної диференціації. Зокрема, відбулося значне соціальне розшарування сучасного українського суспільства за ознакою якості життя. Це зумовило появу потенційних передумов соціального розмежування, напруженості та протиборств. Означені соціальні загрози визначили нагальність соціальної проблеми легітимації приватної власності, тобто набування останньою легітимності у суспільстві, що розмежоване за критерієм якості життя.

Аналіз стану наукового розроблення даної соціально-проблемної ситуації у вітчизняній соціології дав підстави визначити актуальну наукову проблему: суперечність між (1) соціальною актуальністю стану легітимності/нелегітимності приватної власності як чинника інтеграції/дезінтеграції соціальної структури сучасного українського суспільства; (2) дефіцит знання соціально зумовлених, соціокультурних та соціоструктурних особливостей, шляхів і засобів відповідної легітимації/делегітимації і (3) наявність наукових передумов для подолання цього дефіциту [1, с. 129–130]. Розв'язання означеної наукової проб-

леми передбачає узагальнення теоретичних тлумачень феномена легітимації. Спроби такого узагальнення вже зроблені українськими соціологами [2; 3]. У цих публікаціях, зокрема, дано загальну характеристику теоретичного бачення Т.Парсонсом явища легітимації. Відтак необхідним є детальніший аналіз відповідного творчого доробку американського соціолога. Це, власне, й становить завдання статті.

Т.Парсонс звертається до проблематики легітимації у своїй першій ґрунтовній праці “Структура соціальної дії” (1937). У її сімнадцятій главі ним зроблено спробу систематизації різнопланового теоретичного спадку М.Вебера. Звідси предметом парсонсівського аналізу неминуче стає запропонований Вебером концепт “легітимний порядок” [4, с. 162, 167–169, 177–181]. Підсумком коментування означеної категоріальної інновації Вебера можна вважати те, що Парсонс визнав проблематику легітимності гідною уваги та подальшого розвитку. В одній із підсумкових глав “Структури соціальної дії” він зазначив: “...Розв’язання питання влади, також як і безлічі інших складних проблем, що стосуються систем соціальної дії, припускає їх віднесеність до факту інтеграції індивідів стосовно загальної системи цінностей, котра є джерелом легітимності інституціональних норм, загальних кінцевих цілей дії, сенсу ритуальних дій та ін. Усі ці феномени можуть бути віднесені до єдиної емерджентної властивості систем соціальної дії, що може бути названа “інтеграцією навколо спільних цінностей” [4, с. 319–320].

Тут, по суті, окреслився перспективний напрям майбутнього теоретичного аналізу феномена легітимації: зосередження на проблемі соціальної інтеграції, легітимації як складовій цієї інтеграції та ціннісних підвалинах і вимірах обох процесів. У своїй наступній засадовій праці “Соціальна система” (1951) Парсонс переважно використовує термін “легітимізація”, що у науковому вжитку побутує поряд із терміном “легітимація”. Така одночасна вживаність понять “легітимізація” та “легітимація”, а також споріднених з ними термінів “легітимізувати” та

“легітимувати”, “легітимізований” та “легітимований” за-
слуговує на окремий розгляд.

У сучасному словнику англійської мови “Longman Dictionary of Contemporary English” терміни “легітимний”, “легітимно”, “легітимність”, “легітимувати” та “легітимізувати” тлумачаться так.

Legitimate (1) прикметник. **1** справедливий і розсудливий (illegitimate - нелегітимний): *Це є цілком легітимне питання | Більшість науковців вірять у те, що є легітимним використовувати тварин у медичних дослідках.* **2** правомірний чи дозволений законом: *Їхні операції є цілком легітимними.* **3** легітимною є дитина, народжена від батьків, які законно одружені один з одним; - **legitimately** прислівник: *Легітимно обраний уряд | Він оскаржив своє лікування цілком легітимно.* - **legitimacy** іменник: *Опоненти запитували про легітимність судового рішення.*

Legitimate (2) дієслово: узвичаєна американська форма британського legitimize.

Legitimize (також – **ise**) – у британській англійській мові дієслово. **1** робити те, що є несправедливим або морально неправильним таким чином, щоб здавалося правомірним та правильним: *Тут є небезпека того, що ці фільми легітимізують насильство.* **2** робити щось офіційним чи законним: *Прийняття в ООН ефективно б легітимізувало режим.* **3** коли батьки легітимізують дитину – вони одружуються, відтак дитина стає **легітимною** [5, р. 921].

Отже, у британському різновиді англійської мови прикметнику *legitimate* (легітимний) відповідає дієслово *legitimize* (легітимізувати), тоді як у американському різновиді англійської мови ці прикметник і дієслово пишуться однаково - *legitimate* (легітимний, легітимувати). Імовірно, що похідними від цих двох форм дієслова – британської *legitimize* та американської *legitimate* – є поняття, які позначають процеси здійснення зазначених дій: *legitimization* (легітимізація) та *legitimation* (легітимація). Вочевидь цим можна пояснити паралельну вживаність даних понять у англійській літературі, що її зумовили носії британської та американської форм англійської мови.

Переклади відповідних наукових текстів на слов'янські мови природно відтворили у нових мовних середовищах дану паралельність. Таке поняттєве розмаїття навряд чи виправдане. Доцільним є використання транскрипційної форми поняття, що найбільш поширена у світі. Станом приблизно на 15 годину 15 хвилину (за київським часом) 29 серпня 2008 р. пошукова система Google виявила приблизно 265 000 згадувань терміна *legitimization* та 1 810 000 згадувань терміна *legitimation* у середовищі Internet. Таким чином, термін *legitimation* був уживаніший на мить пошуку в 6,8 раза. Йому й слід надалі віддавати перевагу у вжитку, за винятком прямого цитування авторів, що віддають перевагу терміну *legitimization*.

У праці “Соціальна система” Парсонс розглядає проблематику легітимації, коли аналізує девіантну поведінку та механізми соціального контролю. Він звертає увагу на невизначеність, конфлікти та відмінності на рівні інституціоналізації ціннісної системи та ідеології, що її обслуговує. Адже саме даний чинник дає підстави для домагань легітимності девіантним субколективним утворенням. Під таким кутом аналізується низка конкретних прикладів девіацій індивідуального та колективного характеру: спосіб життя волоцюг, представників богеми, хворих, членів кримінальних або делінквентних банд, релігійних сектантів, антисемітизм та бюрократизм. Зокрема, хвороба тлумачиться як тип девіантної поведінки в американському суспільстві, що зводиться до відходу хворого у залежні взаємовідносини з вимогою турботи з боку оточення. При цьому безпорадність використовується як підстава для легітимації даних претензій. З іншого боку, готовність оточуючих до догляду за хворим трактується як часткова легітимація можливої згодом хвороби їх самих. У такий спосіб роль хворого набуває умовної легітимності на субколективному рівні: “Роль хворого не абсолютно нелегітимна, вона володіє відносною легітимністю тією мірою, до якої припускається “угода” з хворим про необхідність “платити певну ціну” у вигляді визнання деякої обмеженості його спроможностей та обов’язку гарно поводитись”

[6, с. 432]. Легітимація тут не зводиться виключно до дії чи позиції суб'єкта. Вона передбачає й відповідність свого об'єкта певним умовам. Можна стверджувати, що її підвалиною є перманентна взаємодія суб'єкта та об'єкта, у ході якої суб'єкт відстежує міру відповідності об'єкта умовам легітимності та підтверджує його легітимний статус, а об'єкт засвідчує свою відповідність даним умовам і домагається цього статусу. З погляду інтересів соціальної системи неабияке значення має паритетність відносин, що зводиться до набуття легітимності за умови добровільного прийняття зустрічних вимог та контролю з боку суб'єкта легітимації.

Утворенню девіантних групових структур та настійливим домаганням легітимності їхніх девіацій істотно запобігають ізолюючі механізми соціального контролю. Як приклад дієвості ізоляційного механізму соціального контролю Парсонс описує використання чорної магії або чаклунства у безписьменних суспільствах: “Іноді вельми важко буває провести межу між соціальною легітимізацією такого виду діяльності та нелегітимним їх використанням у зв'язку з девіантними приватними інтересами і заздрістю. Але, певно, трапляються такі випадки, коли сам факт, що людина стала об'єктом чаклунства, мовчазно легітимізується общиною, і вона відмовляє жертві у своїй підтримці. Санкціонування протидіючої білої магії общиною можна розглядати у такому контексті як декларацію свого співчуття жертві, а не як тиск на неї” [6, с. 431]. Психосоматичні наслідки такого відторгнення та ізоляції людини можуть призвести до її смерті. Летальний наслідок у цьому випадку тубільці тлумачать як спричинений дією чорної магії. Але особливо примітним тут є використання Парсонсом концепту “соціальна легітимація”, що позначає громадське визнання, узаконення, схвалення – особливі підкріплюючі агенти соціального контролю. Ці агенти доповнюють більш жорсткі механізми соціального контролю у вигляді адміністративного та судового переслідування. Серед їх найважливіших функцій – обмеження поширення нелегітимних девіантних тенденцій.

Процес легітимації набув теоретичного аналізу також у збірнику статей Т. Парсонса, Р.Бейлза та Е.Шілза “Робочі зошити з теорії дії” (1953). “Робочі зошити” започатковують новий етап у теоретизуванні Парсонса, пов’язаний із використанням 4-функціональної моделі AGIL. Абревіатура AGIL похідна від перших літер англійських термінів, що позначають чотири основні функції соціальної системи, без виконання яких неможливе збереження її структури:

A – функція адаптації (adaptation), тобто цілеспрямоване пристосування системи до свого навколишнього середовища, включно з його активною зміною;

G – функція ціледосягнення (goal attainment), тобто здатність системи ставити певні цілі й організувати засоби для їх досягнення;

I – функція інтеграції (integration), тобто забезпечення системою згуртованості своїх складників шляхом координації та забезпечення взаємозв’язків між ними;

L – функція підтримання латентного патерну (latent pattern maintenance), тобто збереження й відтворення сталої латентної структури соціальних відносин через соціалізацію та соціальний контроль.

Виконання цих функцій вважається запорукою впорядкованості, сталої рівноваги й стабільності соціальної системи: система життєспроможна, якщо вона в змозі пристосуватися до довкілля, визначити дійсні пріоритети, об’єднати свої складові та зберегти структуру. Набування даної впорядкованості, рівноваги й стабільності у п’ятій главі “Робочих зошитів з теорії дії” розглядається як чотири фази руху соціальної системи, що відповідні згаданим вище функціям і змінюються впродовж певного часового інтервалу: 1) A – адаптивна фаза; 2) G – фаза ціледосягнення; 3) I – інтегративна фаза; 4) L – фаза підтримання латентного патерну.

Із позицій схеми AGIL витлумачено взаємодію лікаря і хворого у ході психотерапії. Терапевтичні стосунки трактуються як мікросоціальна система, а її динаміка аналізується у вимірах схеми AGIL з використанням категорій парсонсівської парадигми соціального контролю (потурання, підтримка, відмова у взаємності та маніпуляція вина-

городами). Рух цієї соціальної системи починається із фази латентності L, на якій лікар для встановлення особистісного довірчого зв'язку із хворим певною мірою потурає його хворобливим поведінковим проявам. Відтак у хворого формується потреба у взаємодії з лікарем, у перебігу якої він знімає внутрішню напруженість через свої афективні реакції.

Коли присутність та увага лікаря стає для пацієнта психологічною підтримкою, соціальна система терапевтичних стосунків переходить у фазу системної інтеграції I. Ситуація, коли хворий домагається від лікаря розуміння своєї спотвореної раціоналізації, тлумачиться співавторами "Робочих зошитів" як спроба домогтися легітимації девіантного ціледосягнення [7, с. 56]. Натомість лікар у разі відверто девіантної поведінки пацієнта, наприклад зухвалої фамільярності або агресивності, може вдатися до відмови від взаємності. При цьому лікар легітимуює дану відмову відповідати взаємністю на очікування пацієнта не тільки власним "особистим впливом", а й інституціоналізованим авторитетом свого соціального статусу [7, с. 57]. Використання лікарем відмови у взаємності означає, що система терапевтичних стосунків увійшла в фазу G, тобто фазу досягнення своїх системних цілей. Цими цілями є приведення пацієнта до тями, тобто повернення його до стану соціальної адекватності. Відтак хворому пропонується підтримання нормальних взаємин з оточенням на засадах узвичаєних норм. Підґрунтям терапії тут є та обставина, що "одне із головних завдань пацієнта полягає у легітимації орієнтацій еґо на ціледосягнення (goal-gratification), на які безсумнівно впливають думки альтер" [7, с. 57]. Через потребу у взаєминах з альтер (лікарем) хворий вимушений впорядковувати власне еґо згідно з узвичаєними нормами життєдіяльності. При цьому лікар виступає суб'єктом легітимації цільових орієнтацій хворого з огляду на вказані норми. Перехід лікаря до маніпуляції різними винагородами для поступового виведення пацієнта із хворобливого стану означає, що система терапевтичних відносин перейшла в адаптивну фазу A. Отже,

загалом дана система рухається від девіантності до інтеграції в суспільство: “...на початкових фазах терапевтичне відношення фактично є умовно легітимованою девіантною субкультурою. Роль лікаря первісно орієнтована на норми ролі хворого, а згодом дедалі більшою мірою орієнтується на норми більш широкої культури” [7, с. 59]. Цю методичку терапії можна передати іншими словами: щоб подолати девіацію, лікар спочатку “очолює” її. Якби лікар почав терапію одразу зі спроби приведення хворого до соціально-адекватного стану, пацієнт міг замкнутися в собі, стати затягим у своїх хворобливих проявах, і хвороба могла прогресувати далі. Тому спочатку робиться один крок назад, щоб потім зробити два кроки вперед, бо початок з одного кроку вперед може завершитися двома кроками назад. Тут назагал йдеться про гнучку стратегію соціального управління, в якій не останнє місце відведено легітимації. Таким чином, на прикладі фазової динаміки мікросоціальної системи терапевтичних стосунків унаочнено роль легітимації у процесах соціального контролю та соціальної інтеграції.

У статті “Функціональна теорія змін” (1964) Парсонс веде мову про головний тип змін у соціальній системі – процес структурної диференціації. Супутнім даному процесу постулюється розвиток ціннісно-нормативних стандартів і механізмів, що заново інтегрують диференційовані частини системи і сприяють підтриманню її у стані стабільної рівноваги. Як один із механізмів інтеграції розглядається легітимація. Наслідком успішних структурних змін або диференціації системи стає також певна зміна її ціннісних стандартів або цінностей. При цьому цінності структурно оновленої системи, що охоплює як нові, так і резидуальні (залишкові) одиниці, дещо різняться змістово від цінностей первісної одиниці, що існували до початку структурних змін: “Ці нові цінності повинні бути більш узагальненими у тому сенсі, що вони можуть легітимізувати функції обох диференційованих одиниць у єдиній формулі, котра дозволяє кожній з них робити те, що вона робить, і, що так само суттєво, не робити

того, чим зайняті інші” [8, с. 719–720]. Іншими словами, зміна цінностей має більш інерційний і менш радикальний характер порівняно із структурними змінами соціальної системи. Цінності тут легітимують структурне зрушення у соціальній системі цілком – починаючи з вихідного стану її структури і завершуючи кінцевим. У остаточному підсумку за успішної легітимації соціальна система стабілізується у своїй новій структурі, що стала наслідком диференціації.

Розроблення проблематики легітимації Парсонс продовжив у праці “Суспільства. Еволюційна та порівняльна перспектива” (1966). У ній зміст поняття суспільства, його складників, їх взаємодій, а також легітимації аналізуються в термінах чотирьох підсистем загальної системи дії (general action system) та чотирьох функціональних категорій згаданої схеми AGIL. Причому ці підсистеми та функції в межах систем дії розглядаються як ієрархічно співвіднесені:

1) система культури, тобто сукупність соціальних цінностей, норм та символів, що спеціалізується на функції підтримання латентного патерну – “керівного” або контролюючого зразка, на основі якого забезпечується відтворення структури;

2) соціальна система, тобто сукупність взаємопов’язаних соціальних статусів, ролей і зразків поведінки, що створюється через взаємодію та забезпечує функцію інтеграції діючих одиниць (особистостей, що виконують ролі);

3) система особистості, тобто диспозиційна мотиваційна структура індивіда, спрямована на виконання функції ціледосягнення;

4) система поведінкового організму, тобто індивідуальна психофізична конституція людини включно з інстинктами та біологічними потребами, що здійснює функцію адаптації у межах довкілля.

Взаємовідносини між цими підсистемами набувають подоби кібернетичної ієрархії контролю, на вершині якої домінує система культури, що уможливорює спільне життя людей. Нижчі підсистеми забезпечують вищим свого роду матеріальні та енергетичні підвалини існування: 1) генеза

системи культури можлива на підвалинах соціальної системи; 2) соціальну систему утворюють взаємодіючі особистості та колективи особистостей; 3) генеза системи особистості можлива на підвалинах системи поведінкового біологічного організму; 4) існування поведінкового організму уможливають ресурси довкілля. Натомість вищі підсистеми здійснюють свого роду інформаційний контроль функціонування нижчих: 1) система культури впорядковує функціонування соціальної системи; 2) соціальна система структурує життєдіяльність системи особистості; 3) система особистості спрямовує функціональні можливості поведінкового організму; 4) система поведінкового організму вибірково вбирає і поєднує життєдайні ресурси довкілля, а також забезпечує засоби взаємодії особистості із системами інших особистостей, соціальною системою та системою культури.

З огляду на наведені вихідні концептуальні передумови Парсонс визначив структурований нормативний порядок як ядро системи суспільства. Зміст цього порядку складають “цінності, диференційовані та партикуляризовані норми і правила”, що є значущими та легітимними за умови свого співвіднесення із культурою [9, с. 500]. Оскільки, з одного боку, цінності, норми і правила – універсальні елементи культури, а з іншого – виступають критеріями структурування соціальних взаємодій та упорядкування суспільства, їх варто вважати своєрідними “ділянками взаємопроникнення” культури та суспільства. Відтак легітимація тут постає як функціональний зв’язок між культурою та суспільством, що реалізується через цінності, норми і правила: “Головною функціональною вимогою у взаємовідносинах між суспільством та культурною системою є легітимація суспільного нормативного порядку” [9, с. 501]. Зазначена легітимація необхідна, як обґрунтовує Парсонс, з огляду на проблему інтеграції суспільства. Суспільство має складати соціетальну спільноту з адекватним рівнем інтеграції, або солідарності, та розпізнаваним статусом членства. Саме тому соціетальна спільнота залежна від надбудованої системи культурної

орієнтації, що є головним джерелом легітимації її нормативного порядку. Своєю чергою, даний порядок конститує найсуттєвіші референції для політичної та економічної підсистем суспільства. З огляду на різну якість підсистем суспільства, що на них має поширюватися чинність нормативного порядку, для легітимації останнього необхідна достатньо генералізована та інтегрована культурна система. Але цим передумови легітимації в даному випадку не обмежуються: “Подібна легітимація потребує наявності системи конститутивного символізму, котрий обґрунтовує ідентичність та солідарність співтовариства так само, як і вірувань, ритуалів та інших культурних компонентів, що втілюють подібний символізм” [9, с. 510]. Відтак для задоволення соціетальної потреби у легітимації необхідна інституціоналізація достатньої кількості культурних складників. Власне, відсутність дефіциту цих складників є ознакою самодостатності суспільства.

Ситуація дефіциту культурних підвалин легітимації зазвичай виникає за умов соціальних перетворень суспільства. Навіть за умов еволюційного розвитку соціальна система або підсистема зазнає диференціації й ускладнення. Це зумовлює функціональну проблему, що полягає у необхідності встановлення такого варіанта ціннісного зразка, який відповідає новому типу системи: “Оскільки цей тип загалом складніший, ніж його попередник, то його ціннісний зразок повинен бути сформульований на більш високому рівні спільності для того, щоб легітимізувати ширше розмаїття цілей та функцій підрозділів” [9, с. 517]. Однак модернізація культури для підвищення рівня її генералізації часто зустрічає запеклий опір традиціоналістів, що зберігають стійку прихильність до якогось певного змісту ціннісних зразків. Перегляд або розширення такого змісту може бути обтяжений гострими соціальними протиборствами.

Функціональні тлумачення місця і ролі легітимації за умов розвитку суспільства певною мірою доповнюються Парсонсом у статті “Соціальні системи” в “Міжнародній

енциклопедії соціальних наук” (1968). Він вдається до використання концептів “механічна солідарність” та “органічна солідарність”, що їх свого часу увів у науковий вжиток Е.Дюркгейм. При цьому дані концепти витлумачуються заново: 1) механічна солідарність розглядається як ситуація, коли патерни дії, що очікується від одиниць, є одноманітними для всіх одиниць у межах соціальної системи; іншими словами, одиниці одне відносно одного виступають як сегменти, оскільки вони функціонально не диференційовані; 2) органічна солідарність розглядається як ситуація, коли ролі, колективи і норми диференційовані на функціональних засадах, попри можливу спільність ціннісних підвалин. Прикладом механічної солідарності в сучасних суспільствах, на думку Парсонса, є правове, політичне і соціальне громадянство. Інакомислячі громадяни та опозиційні меншини, що незгодні з окремими загальнополітичними рішеннями, здебільшого не піддають сумніву легітимність демократичної системи правління загалом: “Елемент механічної солідарності належить тут до *легітимації* повноважень на прийняття колективних рішень. Така легітимація повинна впливати із загальних ціннісних прихильностей соціетальній спільноті і, відповідно, типам колективної дії, що вважаються легітимними, включно з ідентифікацією інстанцій, уповноважених здійснювати такого роду дії” [10, с. 183]. Відстеження взаємозв’язку феноменів солідарності та легітимації має неабияке значення – воно вкотре підкреслює роль легітимації у забезпеченні соціальної інтеграції суспільства. Врахування цього зв’язку суттєво розширює можливості теоретичного тлумачення цих обох феноменів – їх властивостей та функціональних виявів.

Ґрунтовну спробу аналітичної верифікації своєї теоретичної системи та трактувань легітимації у її рамках Парсонс здійснив при розгляді системної природи сучасних суспільств та їх еволюційної генези у книзі “Система сучасних суспільств” (1971). Суспільство у ній визначається як тип соціальної системи, що володіє найвищою мірою самодостатності відносно власного середовища. Одним із

чинників самодостатності зазначено міру, якою інститути суспільства легітимовані узгодженими ціннісними прихильностями його членів [11, с. 21]. При цьому наголошено, що цінності як складники культурної системи пов'язані з її основними складовими. Серед останніх вказуються мораль, емпіричне знання (наука), системи експресивних символів (мистецтво) та конститутивні символічні структури, що утворюють ядро релігійних систем. Йдеться про моральні, пізнавальні, естетичні та власне релігійні цінності. У процесах легітимації як передумови самодостатності сучасного суспільства задіюються усі ці взаємопов'язані складові культури.

З використанням чотирьох незалежних змінних – цінностей, норм, колективів та ролей, а також аналітичної схеми AGIL Парсонс вдається до системного моделювання динамічних особливостей сучасного суспільства. Він виокремив чотири підсистеми суспільства та відповідні їм структурні елементи, основні функції та аспекти процесу розвитку (табл.).

Таблиця

**Підсистеми суспільства
(або більш узагальнено – соціальної системи)***

<i>Підсистеми</i>	<i>Структурні компоненти</i>	<i>Аспекти процесу розвитку</i>	<i>Основна функція</i>
Соціетальна спільнота	Норми	Включення	Інтеграція
Відтворення зразків або фідучіарна** підсистема	Цінності	Генералізація цінностей	Відтворення зразка
Політика	Колективи	Диференціація	Ціле досягнення
Економіка	Ролі	Підвищення адаптивного потенціалу	Адаптація

* Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1998. – С. 24.

** Фідучіарна – та, що здійснює нагляд, наглядова.

Феномен легітимації розглядається у зв'язку із чотирма головними процесами структурних еволюційних змін – диференціацією, підвищенням адаптивної здатності, включенням та генералізацією цінностей. Сукупність зазначених процесів описана як своєрідний алгоритм еволюційного соціального розвитку [11, с. 44]. При цьому диференціацію визначено як поділ одиниці чи структури соціальної системи на дві або й більше одиниці чи структури, що розрізняються за своїми характеристиками та функціональною значущістю для системи. Соціальна система стає більш розвинутою внаслідок диференціації за умови, коли кожен новий її складник, що диференціювався, має більшу адаптивну здатність, ніж попередній складник-виконавець його функції. Підвищення адаптивної здатності трактоване як процес звільнення одиниць соціальної системи від деяких обмежень у своєму функціонуванні, що були притаманні їх попередникам. Унаслідок цього процесу зазначені соціальні одиниці знаходять більший вибір ресурсів. У загальному підсумку, коли соціальна система поглиблює свою внутрішню диференціацію та підвищує свої адаптивні можливості, вона ускладнюється і постає перед необхідністю розв'язання проблем власної інтеграції. Іншими словами, нові складники соціальної системи, що диференціювалися, повинні “вписатися” у структуру її норм. Далі ці складники мають отримати належну легітимацію і набути певних способів орієнтації у нових зразках дії [11, с. 44]. І завершенням циклу соціальної зміни є генералізація цінностей – отримання ними більш узагальненого виразу для забезпечення перебігу соціальної дії та підтримання стабільності системи за умов надзвичайно складного переплетення соціально структурованих ситуацій. Адже конкретизація загальних цінностей суспільства для орієнтації у великій множині взаємопереплетених ситуацій навряд чи забезпечить керованість диференційованої, адаптованої та інтегрованої соціальної системи. Таким чином, соціальна зміна може вважатися завершеною, остаточною, певною мірою безповоротною

тоді, коли відбивається на рівні ціннісних зрушень, узгальнюється та опосередковується соціокультурно.

Розглянутими “теоретичними орієнтирами” Парсонс керується у своєму дослідженні генези сучасного суспільства. На його думку, системна архітектура сучасних суспільств розбудовується у результаті трьох революцій: 1) у перебігу промислової революції диференціювалася економічна та політична системи; 2) під час демократичної революції розмежувалися політична система та соціетальна спільнота суспільства; 3) у процесі освітньої революції увиразнилися межі між соціетальною спільнотою та системою збереження й відтворення зразка, також між ним та культурною системою. Інтеграція наслідків усіх трьох революцій – промислової, демократичної та освітньої в сучасних суспільствах ще не завершена. Відтак наступний етап розвитку сучасних суспільств пов’язаний із здійсненням інтеграції означених революційних наслідків між собою та з потребами соціетального суспільства. Розв’язання цих завдань далеко не в останню чергу залежить від легітимації, що сприяє здійсненню соціального контролю та інтеграції не насильницькими, репресивними засобами, а через пошук узгодження позицій, порозуміння і злагоди.

Таким чином, феномен легітимації розглядався Парсонсом у соціально-системному контексті як один із процесів, що разом із різними складниками та частинами утворюють комплекс взаємозалежностей у межах суспільства. При цьому було виокремлено низку регулярних зв’язків явища легітимації з іншими соціальними явищами усередині та зовні національних меж суспільства. Попри те що теоретичні побудови Парсонса здебільшого моделюють відносно стабільне та розвинуте капіталістичне західне суспільство, у них наявні певні концептуальні перспективи й для дослідження процесів легітимації в сучасному українському суспільстві, що трансформується. Парсонсіанські тлумачення легітимації лягли в основу підходів до цього явища, що їх запропонували чільні тео-

ретики сучасної соціології. Аналіз їхнього відповідного доробку й становитиме найближчі перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Література

1. *Резнік В.* Приватна власність крізь призму соціологічного інституціоналізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 119–131.
2. *Попова І.* Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації. До постановки проблеми // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 21–41.
3. *Мусиездов А.А.* Легітимація. Проблема места // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2000. – №462. – С. 117–123.
4. *Парсонс Т.* Структура соціального дійства (Главы из книги) // *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М., 2002. – С. 43–328.
5. Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow, 2003.
6. *Парсонс Т.* Социальная система // *Парсонс Т.* О социальных системах. – М., 2002. – С. 73–520.
7. *Парсонс Т., Бейлз Р., Шилз Э.* Рабочие тетради по теории действия. Глава 5. Фазовые движения в связи с мотивацией, образованием символов и ролевой структурой. § VII // *Личность. Культура. Общество.* – 2008. – Т. X. – Вып. 1 (40). – С. 48–62.
8. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения // *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М., 2002. – С. 699–721.
9. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // *Американская социологическая мысль: Тексты.* – М., 1996. – С. 494–525.
10. *Парсонс Т.* Социальные системы (статья из Международной энциклопедии социальных наук) // *Личность. Культура. Общество.* – 2003. – Т. V, вып. 1–2 (15–16). – С. 169–203.
11. *Парсонс Т.* Система современных обществ. – М., 1998.

ГНОСЕОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТИЛІВ СОЦІОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

Соціологія як одна із провідних соціальних наук має метатеоретичний науковий апарат, який повертає дослідницьку увагу до власне соціології як такої, до її теорії, понять та категорій, особливостей наукового погляду загалом. Останнім часом у соціологічному дискурсі приділяється значна увага питанням, пов'язаним із соціальним і соціологічним мисленням та стилями останнього, проблемам становлення та формування соціологічної уяви, як у процесі професійного становлення соціолога-вченого, так і щодо розвитку соціологічної науки як такої (П.Штомпка [1]). Іншим напрямом дискурсу є обговорення ролі та значення поняттєво-категоріального апарату соціологічного мислення (Ж.Тоценко [2], К.Ольховиков [3], М.Мнацаканян [4]). Розглядається проблема специфічності погляду соціолога на людину та, відповідно, концепцій і моделей, які створює науковець (Є.Кравченко [5]), а також дискутуються зовнішньонаукові питання, пов'язані з обґрунтуванням соціологічного мислення як ключового визначника ролі та місця соціології серед інших соціальних наук, навіть легітимації ролі цього мислення щодо суспільних інституцій та взаємодій (А.Бороноєв [6]).

Наразі ж у професійній діяльності соціолога переплітаються соціальне та соціологічне мислення, яке є складовою компонентою першого.

В історико-професійному аспекті *соціальне мислення* – це різновид людського мислення, що продукує нерозчленовані, синкретичні знання про людину й суспільство виключно споглядальним або теоретичним шляхом [7, с. 80]. Соціальне мислення співвідноситься із природничо-науко-

вим, художнім і технічним. Об'єктом соціального мислення є соціальний світ людини і вона сама. Найважливішими характеристиками соціального мислення є творення ним соціальних учень (які не завжди системно організовані, не досягають рівня науковості), відсутність емпіричного рівня досліджень, непрофесійність. Розвиваючись, соціальне мислення втрачало синкретизм, у ньому виникали різні види професійного мислення (з якими соціальне мислення продовжує поєднуватися у свідомості відповідних професіоналів), зокрема і соціологічне.

На відміну від соціального *соціологічне мислення* у своєму історичному аспекті – професійний вияв мислення соціального, його особлива форма, зумовлена професійно-дослідницькою діяльністю такого фахівця, як соціолог. Отже, соціологічне мислення – особливий спосіб інтелектуального освоєння соціальної реальності, який проявляється і реалізується через конкретні стилі (манери) думання, кожен із яких визначається своїм гносеологічним потенціалом, поняттєво-термінологічним словником (апаратом), картиною зображення реальності, типом її розуміння.

Стаття присвячена висвітленню гносеологічної характеристики стилів соціологічного мислення класичного періоду розвитку даної науки. Цей період розвитку соціології обраний для нашого дослідження тому, що в цей час започатковано власне соціологічне мислення, саме тоді воно набуло своїх наукових рис. Стилi класичного мислення (хоча на початку вони не були ще власне стилями соціологічного мислення в строгому сенсі слова) залишаються визначальними для сучасного стану та майбутнього розвитку соціології. Напрацювання соціологів-класиків досі у центрі уваги сучасних соціологів. Зокрема, Р.Мертон виокремлює кілька важливих функцій пригадування соціологічної класики: суголосність ідеям сучасного дослідника, підкріплення його власних тверджень науковим авторитетом, новий рівень переосмислення ідей видатних попередників тощо [8, с. 35–38].

Отже, стиль думання – відносно самостійна модель розумової діяльності, через яку реалізується соціологічне мислення.

Історично першим класичним стилем мислення в соціології є позитивізм. Власне засновники позитивізму в соціології були водночас і засновниками загальнонаукового напрямку позитивізму, що розвивався як у межах філософії науки, у формах махізму, емпіріокритицизму, постпозитивізму тощо, так і інших наук.

Фундаторами раннього позитивізму в соціології є О.Конт та Г.Спенсер. Вони започаткували та розвинули такі основні характеристики ранньопозитивістського стилю мислення:

- уподібнення соціальної реальності природі, зображення її еволюційним продовженням останньої; широке тлумачення предмета соціології, ототожнення його з усім суспільством;
- утвердження соціологічного реалізму, щоправда, у Г.Спенсера реалізм поєднувався з індивідуалізмом;
- застосування загальнонаукових, генералізуючих методів, понять, які запозичуються з природничих наук;
- своєрідне, не соціальне і не соціологічне, а генералізуюче загальнофілософське та загальнонаукове мислення;
- еволюціонізм як спосіб інтелектуального вираження суспільної динаміки та статичності.

Отже, засновники позитивізму в соціології ще не мали на той час соціологічного мислення, однак вони створили інтелектуальну базу для його подальшого розвитку, поступової трансформації у різні моделі соціологічного мислення, не виходячи за межі ідеалу класичної науковості.

Власне соціологічною була концепція позитивізму французького вченого Е.Дюркгейма, що набула яскравих рис ідеалу класичної науковості і певних гносеологічних рис соціального пізнання. Якщо вдатися до стислої характеристики основних досягнень дюркгеймівського позитивізму, то, на наш погляд, основними його рисами є такі:

- подальший розвиток позитивістських принципів, методів, прийомів пізнання у напрямі уточнення специфіки соціальної реальності й позитивістського ідеалу соціологічного мислення;

- розроблення відповідного базового методу пізнання (соціологізм) та його модифікацій (індуктивний метод, метод об'єктивного спостереження та ін.);
- соціологічний реалізм та еволюціонізм;
- уточнення та розвиток позитивістського поняттєво-термінологічного словника;
- об'єктивне спостереження як провідний метод дослідження; індуктивний метод;
- апологетика існуючого суспільного ладу (еволюційний, реформістський підхід до його вдосконалення).

Узагальнену характеристику цього стилю мислення наведено у таблиці 1.

Отже, позитивістський стиль мислення у класичній соціології був спрямований не лише на відтворення способу мислення позитивної науки, а й на підготовку інтелектуальних умов для утвердження власне соціологічного мислення. Відтоді у позитивістській науці утверджуються такі гносеологічні прийоми [12, с. 139–140]:

- зведення духовного та соціального до фізико-біологічних основ;
- заміна питання “як” відбувається перебіг явищ, питанням “чому”, тобто, що вони собою являють по суті;
- опора на факти, яка зумовлює точне і беззаперечне знання, що його можна перевірити;
- теоретичне обґрунтування позитивного соціального порядку.

Соціальна реальність розумілася як зовнішня, об'єктивна щодо дослідника, як сукупність загальних соціальних фактів, повторюваних, закономірних, фіксованих, придатних для наукового вивчення; на цій основі виводилися закони функціонування та розвитку реальності.

Таким чином, позитивістський стиль мислення в соціології сформувався завдяки поєднанню соціального виду мислення із науковим (особливо природничо-науковим). Він мав свої різновиди. Зокрема, своєрідним поєднанням теоретичних і практичних аспектів соціального пізнання вирізнявся автентичний марксизм, що мав риси як позитивної науковості, так і філософсько-діалектичної, бо не

Таблиця 1

**Узагальнені особливості
позитивістського стилю мислення**

<i>Період розвитку, представники</i>	<i>Предмет, об'єкт соціології, (наукова картина світу)</i>	<i>Поняттєво-термінологічний апарат</i>	<i>Методологія</i>	<i>Особливості зовнішньо-наукові. Характер мислення (ідеологічний, утопічний)</i>	<i>Особливості внутрішньо-наукові (особливості мислення)</i>
Ранній позитивізм О.Конт	Предметом соціології мало виступати суспільство як цілісність, поєднана злагодою: органічна єдність всього людства чи великої його частини, пов'язаної "всезагальною злагодою", яка характеризується гармонійним функціонуванням її структурних елементів [10, с. 31]. Соціологічний реалізм.	Позитивне: соціальна статика (суспільний консенсус), соціальна динаміка (стадії розвитку розуму).	Методи природничих наук: спостереження, експеримент, порівняння (генералізуючі). Досліджувати, як функціонує явище, а не чому.	Елементи соціальних технологій, соціологія як нова релігія (з відповідними функціями інтеграції). Ідеологічне мислення.	Генералізуюче загальнонаукове мислення: природничо-наукове мислення.
Ранній позитивізм Г.Спенсер	Предмет соціології – стадії диференціації та інтеграції суспільства, функціонування його частин та інституцій, творення соціальних агрегацій, систематизований опис людських відносин (динамічний розгляд); перетворений реалізм.	Еволюція (диференціація, інтеграція); соціальний інститут; соціальний організм (широке запозичення біологічного поняттєвого апарату); функція.	Соціологія як конкретна наука; опис явищ, а не причин; принцип аналогії.	Ідеологічне. Лібералізм, індивідуалізм, що поєднується із реалістичним розумінням сутності соціальної реальності.	Генералізуюче загальнонаукове мислення: природничо-наукове мислення (особливо біологічне).

Розділ 1

Продовження таблиці 1

<i>Період розвитку, представники</i>	<i>Предмет, об'єкт соціології, (наукова картина світу)</i>	<i>Поняттєво-термінологічний апарат</i>	<i>Методологія</i>	<i>Особливості зовнішньо-наукові. Характер мислення (ідеологічний, утопічний)</i>	<i>Особливості внутрішньо-наукові (особливості мислення)</i>
Позитивістські напрями: "одного фактора"; соціальний дарвінізм, географічний детермінізм, психологія народів, психологія мас, інстинктивізм, расово-антропологічна школа.	Відповідно до природничих наук.	Різноманітні, запозичені з інших наук.	Розбудова соціології за зразками різних природничих наук.	Ідеологічне, використання деяких концепцій як обґрунтування гранично правих рухів.	Природничо-наукове: географія, біологія, психологія (індивідуальна та групова).
Е.Дюркгейм	Соціологічний реалізм. Предметом соціології є соціальні факти – це способи мислення, дії, чуття мають властивість існувати поза індивідуальною свідомістю. Ці типи поведінки чи думок не лише знаходяться поза індивідом, а й мають примусову силу [11, с. 32]. Визнання специфічної сутності соціальної реальності.	Соціальний факт, соціальна диференціація, поділ праці; норма та девіація, соціальне здоров'я.	Соціологізм як специфічний метод соціології; об'єктивні методи; індукція, еволюціонізм.	Ідеологічне (проблеми нормального функціонування суспільства, відхилення як девіації); соціальне реформування.	Елементи власне соціологічного мислення: (розгляд соціального, соціальних фактів); соціологія як наука, відповідно до елементів ідеалу науковості неklasичної науки.

поривав повністю із філософією. Особливістю є також те, що марксизм безпосередньо не розбудовував науку соціологію, але, використовуючи соціологічні методи та підходи, потужно вплинув і на соціологічну теорію.

Найбільш концентроване вираження соціологічний погляд на пізнання знайшов у марксіській концепції ідеології. Під ідеологією К.Маркс розумів свідому і несвідому міфотворчість, покликану, по-перше, замінити справжню соціальну практику, по-друге, замаскувати свій зв'язок з цією практикою. Марксизму як різновиду позитивістського мислення загалом притаманні:

- матеріалізм;
- конфліктне розуміння сутності соціальної структури;
- використання діалектичної методології;
- соціально-технологічний характер;
- ідея прогресу;
- утопічність.

Соціальна реальність розумілася у марксистському стилі мислення як об'єктивна, зумовлена матеріально-продуктивною діяльністю, підпорядкована глобальним законам історичного розвитку, матеріального виробництва. Стверджувалась залежність мислення від соціального походження його суб'єкта, що дало поштовх до наукової саморефлексії. Узагальнену гносеологічну характеристику марксизму наведено у таблиці 2.

Слід відзначити й таку деталь: марксистське мислення виходило за межі позитивізму, оскільки ґрунтувалося і на канонах матеріалістичної діалектики.

Історично наступний соціологічний стиль мислення сформував розуміюча соціологія. Світогляд її представників базувався на визнанні принципової відмінності природного та соціального світів, елементах нового некласичного ідеалу науковості. Розуміюча соціологія запропонувала нове тлумачення сутності соціальної реальності, відмінної від природної і запровадила методи її дослідження, що виходили з цієї відмінності. Для соціології взагалі це дало змогу чіткіше окреслити свій предмет, структу-

Таблиця 2

**Узагальнені особливості
марксистського стилю мислення**

<i>Період розвитку, представники</i>	<i>Предмет, об'єкт соціології (наукова картина світу)</i>	<i>Поняттєво-термінологічний апарат</i>	<i>Методологія</i>	<i>Особливості зовнішньо-наукові. Характер мислення (ідеологічний, утопічний)</i>	<i>Особливості внутрішньо-наукові (особливості мислення)</i>
К.Маркс, Ф.Енгельс	Суспільство як система зв'язків і відносин між індивідами, як фактор і результат трудової діяльності людей, що одночасно формують соціальні системи і формуються ними; суспільство не просто включене у природу, воно перебуває з нею в складних відносинах взаємообміну завдяки праці, що зв'язує його з природою і водночас протиставляє його їй. Маркс не проводив чіткого розрізнення між суспільством і людством, розглядаючи останнє просто як розширене до межі суспільство; соціологічний реалізм.	Категорії суспільного розвитку, статика та динаміка, конфлікт.	На Маркса як на одного з попередників посилаються дві протилежні традиції соціологічної методології: позитивістської і пояснюючої, з одного боку, антипозитивістської і розуміючої, – з іншого; історико-генетичний метод, порівняльно-історичний, структурний, сходження від абстрактного до конкретного; принцип відображення.	Утопічне мислення, критика існуючого ладу; необхідність революційних змін; конфлікт як рушійна сила суспільного розвитку; лівий прогресизм.	Діалектичне мислення; еволюціонізм, конфліктуалізм, спрямованість на соціальні перетворення; запозичення із економіки, філософії.

ру, власний неповторний погляд на нього та специфічні методи його дослідження.

Узагальнену гносеологічну характеристику розуміючої соціології наведено у таблиці 3.

Таблиця 3
Узагальнені особливості стилю мислення
розуміючої соціології

<i>Період розвитку, представники</i>	<i>Предмет, об'єкт соціології (наукова картина світу)</i>	<i>Поняттєво-категоріальний апарат</i>	<i>Методологія</i>	<i>Особливості зовнішньо-наукові. Характер мислення (ідеологічний, утопічний)</i>	<i>Особливості внутрішньо-наукові (особливості мислення)</i>
Г.Зіммель	Соціологія не має свого предмета, виступає методом соціальних наук; виокремлює як метод чисті форми асоціації; підрозділи соціології: загальна соціологія (виділення чистих форм асоціації), формальна соціологія (упорядкування, систематизація, психологічне обґрунтування, історичний опис); філософська соціологія (соціальна теорія та соціальна метафізика).	Відчуження (культурологічна інтерпретація); соціальні форми.	Специфічна теорія пізнання соціальних явищ – теорія історичного розуміння; позиція проти соціологічного реалізму; еволюціонізм, раціоналізація; підкреслення ролі суб'єктивних компонентів пізнання; тяжіння більше до вивчення мезо- та мікрорівнів соціальної реальності.	Елементи критики капіталістичного ладу, філософія грошей; відчуження.	Не пориває з філософією, а базується на ній, звідси теоретичність; побудова соціології як філософії, зокрема як методу суспільних наук.

Розділ 1

Продовження таблиці 1

Період розвитку, представники	Предмет, об'єкт соціології (наукова картина світу)	Поняттєво-категоріальний апарат	Методологія	Особливості зовнішньо-наукові. Характер мислення (ідеологічний, утопічний)	Особливості внутрішньо-наукові (особливості мислення)
М.Вебер	Специфічний предмет соціології – соціальна дія; соціологія як інтерпретативне розуміння; наука – складова процесу раціоналізації; причинові зв'язки соціальної реальності, часткові та вірогідні.	Соціальна дія, ідеальний тип, орієнтація на іншого; раціоналізація.	Принцип віднесення до цінності, ідеальна типізація; теоретична методологія.	Буржуазний лібералізм.	Залученість аспектів права та економіки; одна з визначних рис науки – незавершеність.

Серед провідних гносеологічних особливостей стилю мислення розуміючої соціології варто виокремити такі:

- метою соціології називалося інтерпретативне розуміння соціальних явищ;
- особлива роль відводилася суб'єктивним компонентам пізнання;
- використання ідеографічних, індивідуалізуючих методів пізнання;
- наукова дискусія з представниками позитивізму.

Соціальна реальність представниками цього стилю мислення розумілась як сукупність індивідуальних подій, кожна з яких має специфічну важливість; науковець має розуміти смисли даних подій, надані цим подіям індивідуальними та соціальними суб'єктами. Визнавалася необхідність виведення не строгих законів, а тенденцій.

Отже, стилі мислення позитивізму та його різновиду – марксизму, а також розуміючої соціології стали визначальними класичними формами соціологічного мислення, за допомогою яких соціологія:

- обґрунтувала свою структуру і роль;
- виокремила специфіку соціальної сфери;
- розробила специфічну методологію дослідження (соціологізм, розуміння, індивідуалізуючі методи, віднесення до цінностей, ідеальні типи тощо);
- ствердила класичну суб'єкт-об'єктну схему пізнання;
- довела необхідність розуміння соціальної реальності, перш ніж її вивчення.

Підсумовуючи, зауважимо, що виникнення власне соціологічного наукового мислення припадає на початок не-класичного періоду розвитку науки. Елементи не-класичного ідеалу науковості зародилися і розвивалися у стилях соціологічного мислення ще класичного періоду, тому соціологія є наукою не-класичного типу. Слід сказати, що не-класична наука відкидає об'єктивізм, уявлення реальності як чогось не залежного від способів її пізнання, суб'єктивного фактора. Вона осмислює зв'язки між знанням об'єкта і характером засобів і операцій діяльності суб'єкта. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно-правдивого опису й пояснення світу та створення (конструювання) його ідеальної моделі (“ідеального типу”).

Цей етап збігається із інституціоналізацією соціології як науки (заснування кафедр, факультетів, наукових журналів), що приводить до появи спільноти професійних соціологів, на противагу соціологам-фундаторам, які приходили в соціологію переважно з інших наук.

У творчих напрацюваннях тодішніх провідних вчених – такі важливі для виникнення соціологічного мислення принципи, як визнання специфічної сутності соціальної реальності, вироблення спеціальних (не-класичних) методів її дослідження; принцип віднесення до цінностей (інтер-

претації), принцип відображення, (віднесення до фактів), принцип конструктивізму та ін. З цього історичного моменту й можна, власне, вести мову про стилі соціологічного наукового мислення.

Література

1. *Штомпка П.* Формирование социологического воображения. Значение теории // Социологические исследования. – 2005. – № 10.
2. *Тощенко Ж.Т.* О понятийном аппарате социологии // Социологические исследования. – 2002. – № 9.
3. *Ольховиков К.М., Орлов Г.П.* Категории социологии: образ мышления и словарь исследования // Социологические исследования. – 2004. – № 2.
4. *Мнацаканян М.О.* Мыслим ли мы социологически // Социологические исследования. – 2003. – № 6.
5. *Кравченко Е.И.* О бремени и соблазнах социологического мышления // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 102–110.
6. *Бороновец А.О.* Социологическое мышление: пути и трудности формирования // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 6–14.
7. *Тарасенко В.І.* Соціальне і соціологічне мислення // Наукові записки КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – Т. 5.
8. *Merton R.K.* Social Theory and Social Structure / Enlarged Edition. – N.Y., 1968.
9. *Тарасенко В.І.* Науковий інтелект соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №1. – С. 33–49.
10. *История социологии в Западной Европе и США /* Отв. ред. Г.В.Осипов. – М., 2001.
11. *Дюркгейм Э.* Метод социологии // Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995. – С. 5–164.
12. *Капитонов Э.А.* История и теория социологии. – М., 2000.

М.Булатевич

ПОНЯТТЯ УРЕЧЕВЛЕННЯ В КОНЦЕПЦІЯХ СУСПІЛЬСТВА МОДЕРНУ ТЕОДОРА АДОРНО ТА ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА

Сьогодні у нашій країні триває процес переходу до ринкових механізмів регулювання економіки. Даний процес пов'язаний з раціоналізацією вітчизняного господарства, що зумовлює як позитивні, так і негативні наслідки. Говорячи про позитивні, потрібно зазначити, що раціоналізація поліпшує ефективність функціонування капіталістичного господарства загалом як системи і капіталістичного підприємства як його організаційного ядра зокрема; сприяє підвищенню мобільності акторів, ефективності управління, зростанню цільності комунікативних мереж, доступу до величезної кількості інформації тощо.

Водночас для нашого суспільства стають дедалі актуальнішими проблеми, притаманні капіталістичному суспільству модерну, пов'язані з його раціоналізацією. Йдеться передусім про такий феномен, який у традиції західного марксизму отримав назву "уречевлення". Ефекти уречевлення плідно аналізувалися соціологами Франкфуртської школи. Значний внесок у дослідження цього феномена зробили Теодор В.Адорно та Юрген Габермас. Проте в українській соціології їхні напрацювання у цій царині не вельми використовуються. Після краху марксистської методології в соціологічному пізнанні сучасні українські соціологи перелаштувалися на французьку постмодерністську соціологію або на різні напрями американської соціології. Напрацювання ж представників західного марксизму і проблеми, які вони поставили, залишаються поза увагою. Відтак для вітчизняної соціології втрачається значний пласт наукової реальності.

Поняття уречевлення так чи інакше торкалися відомі пострадянські дослідники. Проте воно досі не є чітко концептуалізованим. Такими інтерпретаторами Франкфуртської школи, як Ю.Давидов, П.Гайденко, І.Нарський, О.Михайлов досліджувалися деякі аспекти цього поняття, але їхні праці мають яскраво виражений філософський характер. Натомість соціологічної площини вони торкаються недостатньо. Л.Ситниченко фокусує увагу на синтетичних можливостях теорії комунікативної дії Габермаса і розглядає її як наочний приклад вдалого поєднання мікро- і макрорівнів – системи і життєсвіту [1]. Значну увагу вона також приділяє розгляду герменевтичної проблематики в творчості Габермаса. Натомість майже не зачіпає потенціал теорії комунікативної дії в дослідженні суперечностей суспільства модерну і, зокрема, аналізу феномена уречевлення. В. Фурс намагається розкрити поняття уречевлення, але так і не досягає цього, оскільки здебільшого розглядає теоретизування франкфуртців під кутом зору феноменології, ігноруючи критичну теорію [2]. А саме поняття “уречевлення” він переклав як “овнешнение”, що вже із самого початку задає хибні орієнтири його тлумачення. Якщо ж звернутися до праць західних вчених, то і тут не можна сказати, що було здійснено чітку фіксацію даного поняття. Так, Д.Хельд здійснює систематичну експлікацію ідей Франкфуртської школи від Хоркхаймера до Габермаса [3]. Проте він не зосереджується на понятті уречевлення. Д.Кельнер пропонує історико-соціологічний аналіз критичної теорії, але і він у своїй праці так і не дав чіткої фіксації цього поняття [4]. Не роблять цього й такі відомі дослідники, як Р.Віггерсгаус [5], М.Джей, Т.МакКарті.

Отож зробимо спробу розкрити та порівняти поняття уречевлення в концепціях суспільства модерну Адорно і Габермаса.

Приступаючи до реалізації поставленої мети, логічно спочатку визначити термін “суспільство модерну”. Теоре-

тики Франкфуртської школи визначають суспільство модерну через раціоналізацію і говорять про соціетальну та культурну раціоналізацію. Соціетальна раціоналізація є виокремлення організованих над простором економічного обміну на основі приватноправного володіння власністю товарних відносин капіталістичного господарства від організованих над простором влади відносин панування, які є прерогативою сучасної держави. Організаційним ядром капіталістичного господарства є орієнтоване на отримання прибутку капіталістичне підприємство; організаційним ядром сучасної держави є публічна установа. Культурна раціоналізація полягає у відкріпленні науки і техніки, права і моралі, мистецтва і літератури від тих космологічних, релігійних та метафізичних вчень, у яких вони були спочатку укорінені, і в їх подальшому розвитку як автономних культурних сфер цінностей. Доповнюючи характеристику суспільства модерну, теоретики Франкфуртської школи говорять про особистість, що діє раціонально, маючи на увазі поведінкові диспозиції й ціннісні орієнтації, які входять до структури особистості і які уможливають раціональну поведінку [6, р. 165].

Адорно досліджує суспільство модерну, спираючись на поняття праці Маркса та на поняття формальної раціональності або цілераціональності Вебера і відштовхуючись від соціологічних напрацювань Лукача з цього приводу.

Лукач показав антигуманний вплив цілераціональності системи капіталістичного господарства на соціальне буття людини. Він продемонстрував, що останнє в умовах зростаючої раціоналізації виробництва деформується, оскільки людина перетворюється на абстрактного носія абстрактної робочої сили, розглядається виключно з погляду її здатності витратити робочу силу у фізіологічному сенсі. Внаслідок раціоналізації процесу виробництва праця зводиться до таких спеціальних функцій, що лише механічно повторюються. Разом із психологічним розчленуванням процесу праці раціональна механізація прони-

кає навіть у душу робітника: самі його психологічні властивості відділяються від цілісної особистості, об'єктивуються стосовно нього, щоб їх можна було ввести в раціональні спеціальні системи і піддати калькуляції. Людські особливості робітника дедалі більше виступають як джерело відхилень щодо наперед розрахованого функціонування абстрактних, часткових законів. У таких умовах соціальне буття людини деформується. Вона уречевлюється [7, с. 185–186, 251].

Адорно продовжує розробляти напрацювання Лукача, спираючись на критичну теорію Франкфуртської школи. До поняття уречевлення Адорно відносить наслідки впливу капіталістичного господарства і сучасної держави на структури людської душі: вчений досліджує те, як змінюються ці структури в результаті постійного перебування людини всередині технічно раціоналізованого процесу виробництва в межах капіталістичного підприємства і раціонального офісу. Адорно використовує засоби не лише соціології, а й аналітичної соціальної психології, щоб показати, що моделі соціалізації, які є панівними в той чи інший період, переносять функціональні імперативи господарства і держави з рівня інститутів на рівень особистісних структур. Вчений окреслює, як в умовах капіталізму структури господарства і держави, за посередництва дисциплінуючої праці, абстрактно виміряної в часі, проникають в душу людини: для того, щоб індивід зміг вижити в умовах капіталізму, він мусить жорстко підкорити власну внутрішню природу. Відповідно, тлумачення уречевлення у Адорно набуває соціально-психологічного відтінку.

На думку Адорно, результатом адаптації людини до капіталістичного господарства і сучасної держави є формування в неї абстрактного *его*. Через його формування людина робить себе інструментом підкорення природи: вона перетворюється на репресивну агенцію. Найперше, чим зайняте *его*, це опанування внутрішньої природи. Воно терпимо ставиться до милих і безпечних емоцій, але є

невблаганним щодо архаїчних імпульсів. Адорно робить висновок, що через формування абстрактного его суспільство досягає репресії міметичного на рівні кожного індивіда. Проте абсолютно знищити міметичне его так і не зможе. Міметичне, під яким вчений розуміє тугу репресованої і викривленої природи, завжди лежатиме в очікуванні у глибинах людської душі як деструктивна щодо існуючого соціального порядку сила. Але надії на порятунок це не дає, оскільки суспільство “навчилося” використовувати потенціал репресованої внутрішньої природи шляхом інкорпорації у власну систему її бунтівного потенціалу [8, р. 74, 82].

Розумно дисциплінований світ праці змушує індивіда прийняти вимоги раціоналізації, характерні для капіталістичного господарства і сучасної держави. При цьому репресія міметичного нічим не виправдовується і здійснюється заради самозбереження індивіда. Тим не менш і це часто не досягається. Людина відчуває, що придушення внутрішньої природи не компенсується адекватно, тобто, наприклад, сублімація міметичних імпульсів не гарантує людині матеріальної безпеки. Натомість єдине, до чого приводить така конвертація міметичного у раціональне, це збереження систем капіталістичного господарства і сучасної держави [8, р. 64–65, 76].

Адорно в межах розробленої ним соціології мистецтва запропонував оригінальний спосіб порятунку людини від уречевлення. Він звертається до мистецтва, яке завжди перебувало в опозиції до систем капіталістичного господарства і сучасної держави. Вчений пропонує своєрідну схему втечі від патологій капіталістичного суспільства модерну: втечу в мистецтво. Витвори мистецтва займають особливу позицію щодо соціальної реальності капіталістичного суспільства модерну. Вони виступають чимось на зразок монад, принципово зачинених для неї. Завдяки цьому витвори мистецтва зберігають власну автономію і недоторканність. Тому витвори мистецтва ха-

рактизуються унікальністю, яку суспільство не здатне знищити. Утім, їх принципова зачиненість для реальності не означає, що вони ніяк не пов'язані з нею. На думку Адорно, витвори мистецтва є копіями наявного в реальності буття. Але копіями особливими: в них наявне буття наділяється такими якостями і рисами, які не існують у зовнішньому реальному світі. Завдяки цьому витвори мистецтва здатні “охороняти” нетотожність наявного буття. Вони, таким чином, рятують міметичне від цілераціональних імперативів господарства і держави, надаючи йому можливість говорити власною мовою [9, с. 10–11].

На думку вченого, людина може врятуватися від патологій модерну шляхом споглядання творів мистецтва: “Суб’єктивна насолода творами мистецтва стає, в такому випадку, ближче до стану, який відчувала б людина, що вирвалася з лещат уречевлення. Щастя, яке відчувається при їх сприйнятті – це стрімка втеча від реальності” [9, с. 26]. Людина рятується від патологій суспільства модерну тоді, коли вона отримує насолоду від споглядання творів мистецтва. Споглядаючи їх, вона здатна побачити приховане в них міметичне, зображене в особливому контексті, і отримати суб’єктивну насолоду від цього. Насолоджуючись творами мистецтва, вона усвідомлює власну нетотожність із тотальністю капіталістичного суспільства модерну. Через такий механізм людина, на думку Адорно, може врятуватися від патологій суспільства модерну. Для вченого це є єдиним дієвим способом. Однак насправді цей спосіб є недієвим, адже його соціальною базою є не ті прошарки населення, які безпосередньо відчують на собі ефекти уречевлення, а високоосвічений вчений-інтелектуал, що добре розуміється на соціальній науці та на класичному мистецтві і який найменше зазнає уречевлення. Таким способом теоретизування Адорно фактично зайшов у глухий кут, спричинивши, по суті, кризу критичної теорії.

Поняття “уречевлення” продовжує розробляти Габермас. Але він переформулює це поняття в термінах теорії комунікативної дії. Габермас відходить від розуміння праці за Марксом, зміщує акценти на поняття комунікації і досліджує суспільство модерну в термінах теорії дії. Вчений виділяє два типи дії: комунікативну і цілераціональну.

Під комунікативною дією розуміються символічні, найчастіше мовленнєві висловлювання, які містять знання про світ і можуть піддаватися критиці слухачем на основі раціональних аргументів. При цьому поняття “світ” Габермас поділяє на три області: об’єктивний світ природи як тотальність об’єктивно даних фактів; соціальний світ як тотальність міжособистісних відносин, що визнаються членами спільноти як легітимні; суб’єктивний світ як тотальність суб’єктивних переживань, до яких лише один індивід має привілейований доступ [6, р. 8, 52]. Залежно від ставлення актора до того чи іншого світу вчений виділяє три формальні поняття дії: телеологічну, нормативно регульовану та драматургічну. Вони є необхідними для визначення комунікативної дії.

Поняття телеологічної дії передбачає відносини між актором і об’єктивним світом, у який можна здійснити цілеспрямовані інтервенції. На символічному рівні телеологічна дія, за Габермасом, представлена констативними висловлюваннями, в яких актор посилається на факти і репрезентує наявний стан справ. Критерієм телеологічної моделі дії є істина. Тобто слухач може прийняти або відхилити констатацію залежно від того, репрезентує вона істинний стан справ чи ні [6, р. 85, 87].

У нормативно регульованій дії, за Габермасом, йдеться про актора як члена соціальної спільноти, котрий орієнтує свою поведінку на спільні цінності та соціальні норми. Дана модель дії передбачає відносини між актором і соціальним світом. На символічному рівні нормативно регульована дія представлена регулятивними висловлюваннями, в яких актор посилається на соціальні норми –

актор висловлює претензії щодо нормативної правильності дій інших або захищає від об'єктивної критики чи претензій відповідність своєї поведінки соціальним нормам. Критерієм даної моделі дії є нормативна правильність [6, р. 88, 90].

І, нарешті, розглядаючи драматургічну модель дії, Габермас веде мову про акторів, які конституують публіку один для одного. Дана модель дії передбачає відносини між актором і його власним суб'єктивним світом, до якого лише він має привілейований доступ. На символічному рівні драматургічна дія представлена експресивними висловлюваннями, в яких актор посилається на суб'єктивні переживання і презентує свою самість. Критерієм цієї моделі дії є щирість [6, р. 86, 93].

Кожна з трьох описаних моделей, як показує Габермас, по суті, є обмеженим випадком комунікативної дії. І лише дійсна комунікативна дія передбачає мову як медіум вільного, неурізаного спілкування, в якому актори, що говорять, і слухачі посилаються у своїх мовленнєвих висловлюваннях одночасно на речі в об'єктивному, соціальному та суб'єктивному світах з метою встановити спільну дефініцію ситуації і досягти таким чином консенсусу [6, р. 95]. Тому суттєвим для комунікативної дії є те, що в ній актори можуть вибудовувати ставлення більше, ніж до одного світу, і коли вони доходять взаєморозуміння один із одним, вони базують своє спілкування на системі світів, що передбачається усіма.

Цілераціональну дію Габермас інтерпретує цілком у дусі Макса Вебера, суттєво нічого нового не вносячи в її тлумачення. Так, Вебер визначав цілераціональну дію на основі поняття цілей та засобів. Дія є цілераціональною, якщо вона орієнтована на цілі, засоби та другорядні результати. Це включає зважений розгляд альтернативних засобів стосовно цілей, цілей – щодо другорядних наслідків і, нарешті, відносну важливість різних цілей. При цьому смисл для діючого актора мають лише ті об'єкти,

в тому числі люди, які належать до його дії у ролі засобів або цілей. Таким чином, Вебер розглядав як значущу лише конструкцію “цілі–засоби”, спрямовану на досягнення успіху дії. Це, як показує Габермас, передбачає ставлення актора тільки до одного світу – об’єктивного, і не з метою дійти взаєморозуміння, а для того, щоб здійснити цілеспрямовану інтервенцію та змінити стан справ на свою користь. Відповідно такі критерії дії, як істина, нормативна правильність та щирість є іррелевантними для цілераціональної дії. Єдиним її критерієм є ефективність інтервенцій у світ [11, р. 26, 64].

Цілераціональна дія, як доводить Габермас, орієнтується на самотнього, ізольованого актора. Спілкування між суб’єктами, що діють цілераціонально, зводиться до стратегічного взаємного впливу один на одного з метою змусити опонента чинити так, як вигідно пропоненту. Сам Вебер все ж торкався питань консенсусу, але раціональну згоду він пояснював, користуючись моделлю приведення ситуації в порядок серед суб’єктів приватного права. Натомість він не брав до уваги морально-практичні фундації формування консенсусу [6, р. 278–280].

Розглянемо, як Габермас застосовує концепт комунікативної дії в пізнанні суспільства модерну. Відповідно до цілераціональної дії вчений говорить про систему. Термін “система” використовується для позначення базових структурних елементів суспільства модерну – капіталістичного господарства і сучасної держави. Суспільство модерну характеризується диференціацією товарних відносин капіталістичного господарства і відносин панування, що є прерогативою держави. Вони відділяються одне від одного і розвиваються кожна за власною внутрішньою логікою. Дотримуючись у пізнанні суспільства модерну методологічних засад теорії дії, Габермас розглядає капіталістичне господарство і сучасну державу як інституціоналізовані підсистеми цілераціональної дії. Вони, на думку вченого, являють собою морально нейтралізовані сфери

для стратегічного здійснення приватних, корисливих інтересів. Актори в них приймають настанову на досягнення успіху і прагнуть реалізувати власні егоїстичні цілі. У своїх діях вони розглядають як значуще лише відношення “цілі–засоби”. Єдиним важливим для них моментом є ефективність діяльності. Це передбачає раціональну калькуляцію, зважений вибір і чітке передбачення наслідків дії. Діючи в межах підсистем капіталістичного господарства і сучасної держави, актори ставляться до інших як до засобів досягнення власних цілей. Інтерації між ними зводяться до взаємного впливу один на одного, до використання інших з метою реалізації своїх егоїстичних планів [6, р. 165–166].

Відповідно до комунікативної дії Габермас говорить про життєсвіт. У найзагальнішому сенсі вчений розглядає його як сферу реальності, що її нормальні дорослі люди сприймають як само собою зрозумілу. Життєсвіт завжди виступає тлом, на якому відбуваються усі події. Він є основою усього, що дано в “моєму” досвіді, рамкою, в якій зосереджено усі проблеми, з якими “Я” маю справу. Поняття життєсвіту було введено Гуссерлем у межах розробленої ним феноменологічної теорії свідомості, а згодом перекладене на мову соціології Шюцем. Проте Габермас відходить від феноменологічного тлумачення даного поняття і започатковує комунікативне поняття життєсвіту. Останній розглядається ним передовсім як горизонтотвірний контекст для процесів досягнення взаєморозуміння. Намагаючись скоординувати свої дії на основі спільної дефініції ситуації, актори завжди рухаються всередині горизонту свого життєсвіту. Життєсвіт являє собою своєрідне “місце”, де актори зустрічаються, посилаються у своїх мовленевих висловлюваннях на речі в об’єктивному, соціальному і суб’єктивному світах, тобто на факти, соціальні норми та суб’єктивні переживання, і висувають претензії істини, нормативної правильності та щирості. Натомість життєсвіт не є чимось таким, на що можна посилатись. Він

виступає непроблематизованим фоном, всередині якого рухаються учасники комунікації [11, р. 126, 135].

Габермас виділяє три структурні компоненти життєсвіту: культуру, суспільство та особистість. Під культурою він розуміє запас знань, з якого учасники комунікації забезпечують себе інтерпретаціями; під суспільством – легітимні порядки, через які учасники регулюють своє членство в соціальних спільнотах і завдяки цьому охороняють соціальну інтеграцію; під особистістю – компетенції, які забезпечують суб'єкту можливість говорити і діяти, тобто дають йому змогу брати участь у процесах досягнення взаєморозуміння. Культура, суспільство та особистість являють собою символічний субстрат життєсвіту, який відтворюється через повсякденну комунікативну практику [11, р. 137–138].

Роль комунікативної дії тут полягає у тому, що на її основі здійснюється символічне відтворення життєсвіту – над аспектом взаєморозуміння комунікативна дія забезпечує відтворення культурного запасу знань, над функціональним аспектом координації дій вона забезпечує відтворення легітимних порядків, через які учасники регулюють своє членство в соціальних групах, і, нарешті, над аспектом соціалізації – формування ідентичності особистості [11, р. 137]. Іншими словами, беручи участь у повсякденній комунікативній практиці, актори відтворюють “культуру”, “суспільство” та “особистість”.

Проте, досліджуючи сучасне суспільство модерну, Габермас показує, що в ньому субсистеми цілераціональної дії негативно впливають на життєсвіт. Вони втручаються в нього, спричиняючи соціопатології.

Саме для опису наслідків втручання системи в життєсвіт Габермас і використовує традиційне для Франкфуртської школи поняття уречевлення і розуміє його як порушення системою символічного відтворення життєсвіту внаслідок обмеження та викривлення нею вільної, спрямованої на досягнення взаєморозуміння комунікації.

Тобто дослідник формулює поняття уречевлення в термінах експансії монетарно-бюрократичних системних комплексів у життєсвіт, що веде до порушення відтворення його структурних компонентів [11, р. 327, 351].

Габермас детально описує механізм втручання системи у життєсвіт. Воно, на думку вченого, здійснюється через організаційні ядра капіталістичного господарства і сучасної держави – капіталістичне підприємство та державну установу. Приватне підприємство і державна установа є особливими організаціями, які дисциплінують своїх членів, змушуючи їх діяти виключно цілераціонально. Спрямовані на якомога більше підвищення ефективності, вони прагнуть максимально усунути традиційний спосіб життя своїх працівників. Габермас показує, що з перспективи капіталістичного підприємства і державної установи працівники, безперечно, мають прийняти корпоративні норми і слідувати порядку організації. Завдяки цьому організаційні ядра субсистем цілераціональної дії роблять себе незалежними від особистісних властивостей працівників, тобто завдяки цьому система відділяється від такого структурного компоненту життєсвіту, як “особистість”, і мінімізує його вплив на своє функціонування. Габермас тут використовує термін “деперсоналізація”, який означає відусоблення субсистем цілераціональної дії від структур особистості, у результаті чого особистість перетворюється на типового працівника в механізмі організації: “Приватне капіталістичне підприємство і державна установа можуть слугувати історично значущим прикладом байдужості між організацією і тими, хто до неї належить, коли останні нейтралізуються і перетворюються на її абстрактних “членів”. Особистість стає для субсистем цілераціональної дії частиною зовнішнього оточення” [11, р. 308].

Габермас показує далі, що система елімінує не лише особистість, а і два інших структурних компоненти життєсвіту – суспільство та культуру. Капіталістичне підприєм-

ство і державна установа від'єднують себе від тих орієнтацій дій, які є визначальними для комунікативно структурованих сфер реальності. Вони не дозволяють своїм працівникам регулювати дії на основі цінностей та норм, натомість змушують поводитися цілераціонально, тобто на основі цілей та засобів. Завдяки цьому система нейтралізує нормативний контекст взаємодії, тобто зв'язуючу силу моралі, що є визначальною для комунікативного досягнення взаєморозуміння. У результаті вона відокремлюється від такого структурного компоненту життєвіту, як "суспільство". Але існує зона байдужості не лише між організацією і особистістю та організацією і суспільством. Те ж саме стосується ставлення капіталістичного підприємства і державної установи до того структурного компоненту життєвіту, який вчений називає "культурою". Система, за Габермасом, потребує незалежності і від культурної традиції, яка передається через повсякденну комунікативну практику. Вона дотримується принципу ідеологічної нейтральності з метою уникнення сили традиції, яка в іншому випадку обмежуватиме її діяльність. Таким чином, відусоблюючись від контексту життєвіту, система спричиняє деперсоналізацію особистості, нейтралізацію культурної традиції і втрату цінностями та нормами, які є необхідними для символічного відтворення життєвіту, їх зв'язуючої сили [11, р. 309, 311].

Отже, ефекти уречевлення згідно з Габермасом виникають тоді, коли система відділяється від життєвіту, стає незалежною від цінностей і моральних норм, які обмежують її розвиток, і змушує акторів діяти виключно цілераціонально, у тому числі й у тих сферах, які відтворюються лише на основі комунікативної дії. В такому разі актори більше не посилаються на факти, моральні норми і суб'єктивні переживання з метою дійти спільної думки щодо визначення ситуації, а вдаються до об'єктивного ставлення і справляють стратегічний вплив один на одного. Як тільки актори починають діяти цілераціонально в

комунікативно структурованих областях реальності, їхні життєві зменшуються до формату об'єктивного світу. Спілкування акторів більше не задовольняє умов, необхідних для відтворення культури, суспільства і особистості. За настанови, спрямованої на досягнення успіху, вони платять уречевленням. Життєві у такому випадку знецінюються, звужуються. Він перетворюється на зовнішнє середовище системи. Система колонізує його.

Як висновок слід зазначити, що спільним у тлумаченні поняття уречевлення Адорно і Габермасом є те, що обидва дослідники пов'язували його з негативним впливом цілераціональності (або когнітивно-інструментальної раціональності) систем капіталістичного господарства і сучасної держави на соціальне буття людини. Але якщо Адорно тлумачить уречевлення в термінах концепту праці Маркса і показує, як цілераціональна, дисциплінуюча праця, абстрактно виміряна в часі, спотворює соціальне буття людини, то Габермас переформулює дане поняття в межах розробленої ним теорії комунікативної дії і потрактовує як порушення системою символічного відтворення життєві. Тим самим Габермас у пізнанні суспільства модерну зміщує акценти з традиційного для Франкфуртської школи поняття праці на поняття комунікації і показує ті негативні наслідки, до яких може призвести її викривлення й обмеження. Вчений фактично виводить поняття уречевлення на якісно новий пізнавальний рівень. Якщо Адорно є скептиком у можливості подолання ефектів уречевлення, в результаті чого, власне, і заходить у глухий кут, то Габермас вважає, що їх можна подолати шляхом обмеження системи і відновлення вільної комунікації.

Якщо говорити про перспективи подальших розвідок у означеному напрямі, то цікаві результати можна отримати, використовуючи напрацювання теоретиків Франкфуртської школи щодо поняття уречевлення в дослідженнях

процесів глобалізації, зокрема, дослідженні впливу глобального капіталістичного господарства, яке сучасні національні держави не можуть ефективно обмежувати, на соціальне буття людини, а також на її життєсвіт.

Література

1. *Ситниченко Л.А.* Першоджерела комунікативної філософії. – К., 1996.
2. *Фурс В.Н.* Філософія незавершеного модерну Юргена Хабермаса. – Минск, 2000.
3. *Held D.* Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas. – Berkeley, Los Angeles, 1980.
4. *Kellner D.* Critical theory, marxism and modernity. – Baltimore, 1992.
5. *Wiggershaus R.* The Frankfurt school: its history, theories and political significance / Translated by Michael Robertson. – Cambridge, 1998.
6. *Habermas J.* The theory of communicative action / Translated by Thomas McCarthy. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston, 1984.
7. *Лукач Г.* История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Пер. с нем. – М., 2003.
8. Див.: *Horkheimer M.* Eclipse of reason. – London, New York, 2004.
9. *Адорно Т.В.* Эстетическая теория / Пер. с нем. – М., 2001.
10. *Weber M.* Economy and society: an outline of interpretative sociology / Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. – Berkeley, Los Angeles, London, 1978.
11. *Habermas J.* The theory of communicative action / Translated by Thomas McCarthy. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston, 1987.

Д.Александров

КАТЕГОРИЯ “ИНТЕРЕС” В СОЦИОЛОГИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Одной из проблем современной социологической теории является противоречивое использование аналитических инструментов познания, отсутствие четкой концептуализации ряда социологических понятий и категорий. С момента возникновения социологии как науки и по сегодняшний день расширение научного аппарата стимулирует необходимость осмысления находящихся в обиходе социологических понятий и категорий, исследование их эвристического потенциала, объема значений, места и роли в познании. Следует отметить, что концептуальный анализ понятий далеко не нов в социологической теории: достаточно вспомнить работу М.Вебера “Основные социологические понятия” [1], А.Шюца “Формирование понятия и теории в обществоведческих науках” [2] или Я.Щепаньского “Элементарные понятия социологии” [3]. В русле данной проблематики автор предпринимает попытку дать эпистемологический анализ категории “интерес”, установить ее специфику в понятийно-категориальном аппарате социологии.

Социологический энциклопедический словарь определяет интерес как: 1) направленность социальных действий индивида с целью удовлетворения его потребностей; влечение, стремление; 2) доля в прибыли; 3) реальная побудительная причина деятельности социальных субъектов, мотив социальной деятельности [4, с. 121]. В справочной социологической литературе под интересом также понимается не только процесс выбора субъектом наиболее приемлемой, значимой модели поведения или отношение к действительности, которое направлено на обеспечение всем необходимым для существования и развития. Интерес

определяется и как специфический социальный результат, приносящий субъекту пользу, выгоду, благо. В такой трактовке исследуемая категория объясняет и атрибут социальной позиции как меру желаемого, и ограничение социальной практики как меру возможного, т. е. описывает над-индивидуальный, социальный феномен [5, с. 255]. Если быть более точным, в различных социологических трактовках категория интереса используется для объяснения: рациональной интенции (М.Вебер, Дж.Хоманс, Дж.Коулмен), ориентации личности, социальной группы (В.Парето, Т.Парсонс, Э.Гидденс), ограничивающего фактора социальной практики (Н.Пуланзас, П.Бурдьё), статусного атрибута (Р.Мертон).

Возникает закономерный вопрос: кроется ли причина подобной полисемии в том, что категория интереса выступает своего рода “штампом”, скрывающим недостатки социологического теоретизирования? Или быть может она является метакатегорией, обращаясь к которой исследователь получает возможность обнаруживать взаимосвязь различных сторон социальной действительности? В любом случае категория интереса требует более детального осмысления как инструмента социологического познания.

Полагаем, что поиск ответов на поставленные вопросы следует начать с объяснения специфики понимания категории интерес еще в период протосоциологии. Философское осмысление интереса (от лат. *interest* – иметь значение, быть важным) и его концептуальное построение изначально было связано с разрешением широкого спектра актуальных проблем политико-правового, прагматико-утилитаристского, нравственно-оценочного и социально-психологического характера. Для зарождающейся категории была характерна латентная фаза, когда понимание интереса концептуализировалось в серии понятий, описывающих конкретные проявления феномена, общего же определения для интереса изначально предложено не было. Такие содержательно близкие понятия, как “благо”, “нужда”, “выгода”, “стремление” постепенно наслаивались

друг на друга и в своей совокупности представили многозначное понятие “интерес” [6, с. 282].

Начиная с эпохи Возрождения, проявляется смысловое созвучие вышеуказанных понятий с вербализацией в конце XVI в. категории интереса, закрепившей за собой обозначение детерминанты, источника человеческого развития, структурирующего элемента общественной организации. Характерно также то, что при всей близости фундирующих категорию трактовок в практике использования востребованность смыслов неоднократно менялась. К примеру, в период античности помимо мотивационного контекста присутствовало понимание интереса как бытия между (“inter” – между, среди и “esse” – быть, находиться). В период Возрождения категория использовалась для обозначения “блага”, “возмещения ущерба”, породив сугубо юридическое толкование (в конце XV в. интерес использовался для обозначения прав субъекта) и экономическое понимание (с XVI в. интерес преимущественно понимался как “процент за ссуду”, ожидаемый доход). Если в период Возрождения категория использовалась преимущественно в значениях “выгоды” и “блага”, а в период Нового времени как аффективное и рациональное состояния сознания, то с начала XVIII в. наступает период социологизации интереса.

В системе социального знания делаются попытки структурировать внутреннюю многозначность категории, различить ее смысловые оттенки согласно предметам обществоведческих дисциплин: политэкономии, психологии, теории права, политологии. В социологии, как, впрочем, и в других науках обществоведческого цикла, вариативность смысла, характерная полисемия открыла для исследуемой категории две магистральные перспективы. Первая перспектива связана с тем, что смысловое богатство исследуемой категории определило предпосылки ее мифологизации. В социологическом дискурсе многие понятия вырабатываются или заимствуются на фоне веры в то, что представляют простые инструменты разрешения если не

всех, то самых важных проблем. Противоречивость, многозначность и содержательная сложность категории интереса исчезала перед верой в ее простоту. Вторая перспектива связана с признанием презумпции сложности, даже невозможности познать семантику категории, что часто приводило к ее наполнению неадекватным содержанием, или к редукции, упрощению комплекса значений.

Указанные перспективы отчетливо прослеживаются уже у классиков социологии. Во второй половине XIX – начале XX вв. появляются многочисленные трактовки интереса: классовая трактовка К.Маркса и Ф.Энгельса [7, с. 575], понимание интереса как содержательной основы социального взаимодействия у Г.Зиммеля [8, с. 363], рационалистская трактовка М.Вебера [1, с. 521]. Также следует отметить социально-дарвинистскую трактовку Г.Ратценхофера [9, с. 364], аксиологическое понимание интереса Р.Перри [10, с. 27], бихевиористскую трактовку Р.Мак-Айвера [11, с. 49].

Прибегая в своих построениях к категории интереса, классики социологии не определяли ее аналитически точно, отличался и характер востребованности категории. В частности, К.Маркс, М.Вебер, Г.Ратценхофер, А.Смолл в своих построениях опирались на интерес как на одну из ключевых категорий, в то время как Э.Дюркгейм, В.Парето обращались к ней весьма эпизодично. Несмотря на то что большинство социологов использовали категорию интереса для описания стремлений, мотивов и ориентаций на личностном, групповом и социетальном уровнях, они фактически объясняли различные феномены: рациональную мотивацию, инстинктивную активность, объективную социальную связь и т.п. При этом содержание интереса признавалось очевидным, само собой разумеющимся, а сама категория по-прежнему оставалась многозначным, “универсальным” понятием.

Несмотря на указанные противоречия, актуализация внимания классиков на контекстуально-функциональном, а не аналитико-механистическом познании определила

специфику объяснения интереса как некой интегрированной целостности, чьи свойства детерминируются упорядоченной связью ее компонентов и социальным контекстом. Социологическая категория с характерной полисемией и описанием субъективных ориентаций, стремлений, симпатий, динамической оценки ситуации, с одной стороны, и объективных социальных фактов, общественной связи – с другой, получила дальнейшее развитие в отечественной и западной социологической теории.

В рамках современной западной социологии можно выделить серию теоретико-методологических подходов, которые в своей совокупности раскрывают содержание исследуемой категории с объективистских, субъективистских и интегральных позиций. Ценной наработкой выступает обобщение, что категория интереса описывает “практико-инертное” измерение социальной реальности, описывает содержательную сторону социальной практики, раскрывает стремление субъекта противостоять установленной действительности, инерции прошлого и обыденности настоящего, понимается как интенция в область потенциального, нового, неизведанного, возможного.

В первую очередь отметим, что западная социология модерна обогатила разработку категории мотивационно-ценностной (Т.Парсонс) [12, с. 87], релятивистской (Дж.Мид) [13, р. 400], конфликтологической (Л.Козер) [14, с. 59], статусно-ролевой (Р.Мертон) [15, р. 267], утилитаристской (П.Блау) [16, р. 235] трактовками. Широта социологического анализа в терминах социальной структуры, социальных изменений, социальных практик, социокультурных детерминант дает не полный, но весьма обширный перечень ее значений. В интерпретативных подходах рассматриваемая категория описывает элемент мотивационно-потребностной сферы, направленность сознания субъекта, рациональное стремление к выгоде, благу. В интегральных подходах она играет важную роль в описании связующего элемента социальной организации, своего рода “посредника” между субъективной по-

требностью и объективной возможностью, выступает как синтез актуального и потенциального. В структурных подходах категория востребована в анализе социальной детерминации поведения, выступает как структурирующий общество элемент, как результат социальной позиции субъекта и как перспектива социального развития.

Методологическая установка постнеклассической социологии раскрывается в толерантности к противоречивости трактовок категории, в многообразии интерпретаций. Наиболее задействована она в теории “рационального выбора” Дж.Коулмена при объяснении контроля субъектом жизненно важных ресурсов [17, p. 28], структуралистском конструктивизме П.Бурдьё в значении субъективной интенции и атрибута социального поля [18, с. 222]. Р.Патнем, во многом разделяя рационалистскую трактовку интереса Дж.Коулмена, акцентирует внимание на том, каким образом интерес объединяет насущное и желаемое в социально-политической реальности [19, с. 112]. Категория раскрывает направленность субъекта на то, что субъект уже делал, делает и собирается делать, то есть выступает как воплощение мира “*par excellence*”, объясняет ту зону повседневности, в которой обнаруживает себя субъект, и которая доступна его пониманию. Наконец, в теории “коммуникативного действия” Ю.Хабермаса обращение к интересу основано на объяснении условий формирования человеческого знания. Категорией “интерес” автор обозначил систему “интерпретаций, которые делают возможным ориентацию действия в рамках общих традиций, и анализа, который освобождает сознание от зависимости от неких объективных сил” [20, p. 207].

Если социология модерна определяла интерес через призму материального положения, рефлексии, ценностных ориентаций и статусных позиций, то постнеклассическая социология использует категорию для обозначения своего рода “чистой связи” как единства культурной позиции, жизненной истории, доверия, характера потребления, владения информацией. В постнеклассической

социологии объем категории и поле ее применения несколько расширяется: к модернистским трактовкам добавляется определение интереса как социальной связи, которая формируется и поддерживается взаимодействующими субъектами в определенных пространственно-временных рамках. Категория также используется для обозначения ограничений, рамок социальной активности, степени взаимодействия и характера отношения социальных субъектов по отношению друг к другу.

Таким образом, в современной западной социологии категория интереса получила целый спектр разнообразных трактовок. Она представлена в значениях: социальной связи, ограничения социальной практики, индикатора социального выбора, рациональной интенции, результата социальной позиции. Характер ее применения во многом зависит от парадигмальной позиции социолога, спектра решаемых задач, предметно-временной деформации семантики категории в истории науки. Современное развитие исследуемой категории осуществляется в следующих формах: гуманистически-утилитаристской, релятивистской, инструментально-прагматической, мотивационно-ценностной, статусно-ролевой, конфликтологической, интенционально-рефлексивной. По сравнению с классическими и модернистскими трактовками в постнеклассической социологии отмечается актуализация внимания к категории, что отчетливо прослеживается в работах Дж.Коулмена, М.Олсона, Р.Патнема, П.Бурдье, Ю.Хабермаса.

Особенностью обращения современных украинских социологов к исследуемой категории является ее использование в междисциплинарном синтезе, в объяснении специфики социальных связей в пространственно-временном, деятельностном и социокультурном контекстах. Актуальным выступает позиционирование интереса в системе таких социологических понятий, как “социальное поле”, “социальный опыт”, “социальная практика”, “социальное распределение” и др., которые в своей совокупности объясняют пространственно-временные харак-

теристики реализации социального действия, указывают на бытие субъекта в определенных рамках, заданных объективно или определенных им самим.

С разной мерой преимущества отечественные трактовки социологической категории помогают отразить сущность концепта “интерес”, объяснить его содержание с различных аналитических позиций. В частности, использование Е.Злобиной категории не столько в плоскости описания установок и стремлений субъектов, сколько в контексте социального отношения, позволяет взглянуть на интерес как на автономный регулятор социального взаимодействия: “...интерес можно понимать как оценочное отношение субъекта к любым элементам социального пространства, на основании которого структурируется субъективная социальная реальность” [21, с. 185].

Н.Шульга на основе феноменологического подхода обращается к категории для изучения уровня восприятия, осознания и рационализации стремлений, наличных у субъектов взаимодействия в конкретных пространственно-временных рамках. Социолог использует категорию в объяснении фактора групповой солидарности как единицу “...группового опыта и групповой памяти, а также механизмов их формирования и трансляции” [21, с. 180].

Придерживаясь концепции структуралистского конструктивизма, к категории интереса обращается Л.Бевзенко, предлагая следующую дефиницию: “Социальный интерес – это регулятор направленности социальных практик, присутствующий на габитуальном уровне и направляющий эти практики в сторону достижения социального успеха (индивидуально определяемого через формирование субъективной модели социального успеха)” [21, с. 175].

Использовать категорию в контексте анализа ценностного сознания предлагает Н.Соболева. Согласно социологу интерес проявляется как психологический и социальный носитель тех или иных ценностей, которые могут поддаваться моральной оценке в ходе выбора приоритетного курса действий и принятия экзистенциальных реше-

ний [21, с. 190]. Категорией “интерес” предлагается обозначать практическое отношение социальных субъектов к условиям существования и развития, позицию и направленность поведения субъектов при выборе из существующих или конструировании новых условий удовлетворения потребностей и реализации целей. Иными словами, категория предстает в контексте “социального распределения”, описывая выгодное, приемлемое, целесообразное с точки зрения субъектов взаимодействия разделение благ и социальных статусов.

Особое значение для нашей статьи имеет определение категории, предложенное И. Мартынюком, которое базируется на междисциплинарном синтезе и осмыслении преимуществ разнообразных трактовок категории в системе социального знания. Социолог использует категорию для объяснения специфики социальных связей в пространственно-временном, деятельностном и социокультурном контексте, полагая интерес как индикатор исторически сформированных социально-ценностных структур, определяющих характер социализации, специфику социальной идентичности и социальных предпочтений сознательно взаимодействующих субъектов в динамической системе социальных отношений [21, с. 167].

Подытоживая рассмотрение категории в современной социологии, можно отметить множественность трактовок, несогласованность путей позиционирования категории в науке. Воссоздание объема категории в историко-социологической ретроспективе дает основание предполагать, что спецификой исследуемой категории является наличие семантического “ядра” и широкого спектра формальных значений, затрудняющих понимание интереса как социального феномена. Семантическое ядро категории характеризуется значением направленности как объективно оптимального пути к удовлетворению потребности субъекта, в то время как семантическое поле категории интереса представлено спектром формальных значений – “выгода”, “ориентация”, “направленность внимания”, “ценностный ориентир”, “статусный атрибут”, которые указывают на

характер применения категории и предметно-временные деформации ее семантики в истории науки. Полагая интерес как путь к удовлетворению потребности в социальном пространстве, исследователь подчеркивает важную роль категории в социологической науке.

Подобная интерпретация смысловой структуры позволяет увидеть причины, почему в структуре социологического знания категория интереса востребована в объяснении процессов социального структурирования, детерминации, развития, ценностно-нормативного регулирования общества, социальной иерархии, идеологии и власти. Несмотря на свою “размытую” универсальность, широту предметного поля, категория не утрачивает элементы своего содержания, скорее обретает специфическую интерпретацию, актуализируя один из аспектов своего содержания согласно области социологического применения, спектру решаемых задач, уровню социологического анализа. Социологи, которые приуменьшают или отрицают значимость категории, вынуждены прибегать к синонимичным понятиям: “ориентация”, “направленность”, “усиление”, что часто искажает понимание человеческих интересов, поскольку упускает одни смысловые оттенки и привносит другие.

Рассматриваемая в системе таких социологических категорий, как “структура”, “прогресс”, “роль”, “статус”, “власть”, “конфликт”, “институт”, категория “интерес” обладает исключительным свойством комплексно объяснять взаимосвязь субъективного и объективного уровней социальной реальности, описывать характер их взаимопроникновения и взаимообусловленности. Уместность исследуемой категории обнаруживается в наибольшей степени тогда, когда она используется в установлении связи между различными аспектами социальной действительности, предполагает описание приемов и способов, которыми социальные агенты удовлетворяют свои потребности, нужды, реализуют свои стремления в конкретных ситуациях с учетом постановки целей и выбором доступных средств. Из этого следует, что категория задейство-

вана в описании процесса воссоздания социальной практики действующими субъектами, а не просто в иллюстрации субъективных стремлений, ориентаций, нужд или выгод.

Продуктивность категории интереса в социологии обнаруживается в большей степени тогда, когда необходимо аналитически связать и объяснить различные аспекты социальной действительности, установить посредничество между социальной структурой и социальным действием. Многочисленные трактовки категории касаются разъяснения способа, как социальная структура и социальная практика формирует заинтересованное действие, и как интересы субъекта воссоздают и преобразуют их. Для усовершенствования эмпирической верификации категорию “интерес” правомерно определять как совокупность связей социального субъекта в пространственно-временном, деятельностном и социокультурном контекстах, которые описывают характер социализации, специфику социальной идентичности и социальных предпочтений сознательно взаимодействующих субъектов в динамической системе социальных отношений.

Становление понятийного аппарата науки представляет собой длительный, постоянный и подчас противоречивый процесс поиска наиболее адекватных действительности гносеологических конструктов, понятий, категорий, которые также находятся в процессе развития, семантической трансформации. Подтверждая данное правило, социологическая категория интереса демонстрирует свой потенциал и богатство еще не до конца раскрытых значений, определяя дальнейший теоретический поиск и развитие социологической науки.

Литература

1. Вебер М. Избранные произведения / Общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова – М., 1990.
2. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. – М., 2004.

3. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии – М., 1969.
4. *Кравченко С.А.* Социологический энциклопедический англо-русский словарь. Более 15 000 словарных статей. – М., 2002.
5. Большой толковый социологический словарь (Collins). – М., 1999. – Т.1 (А-О).
6. Платон и его эпоха / Глав. ред. Ф.Х.Кессиди. – М., 1979.
7. *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные произведения: В 2-х т. – М., 1955. – Т. 1.
8. *Зиммель Г.* Избранное. – М., 1996. – Т.2: Созерцание жизни.
9. *Ratzenhofer G.* Positive Ethik: Die Verwirklung des Sittlich-Seinsollenden. Leipzig, 1901.
10. *Perry R.B.* Realms of Value: A Critique of Human Civilization, Harward, 1954.
11. *Mc-Iver R.M.* Interests. Encyclopedia of the Social Sciences, 1932.
12. *Парсонс Т.* О социальных системах / Под ред. В.Ф.Чесноковой. – М., 2002.
13. *Mead G.* Selected Writings /edited by Andrew J.Reck. Chicago and London: University of Chicago Press, 1964.
14. *Козер Л.* Функции социального конфликта / Под общ. ред. Л.Г.Ионина. – М., 2000.
15. *Merton R.* Socially Expected Durations: A Case Study of Concept Formation in Sociology. In W. Powell And R. Robbins, eds./Conflict and Consensus: In Honor of Lewis A. Coser, New York, 1984. – P. 262–283.
16. *Blau P.* Exchange and power in social life. – N.-Y., 1964.
17. *Coleman J.* Foundations of Social Theory. – Cambridge, 1990.
18. *Бурдье П.* Практический смысл / Отв. ред. Н.А.Шматко. – СПб., 2001.
19. *Патнем Р.* Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. – М., 1996.
20. *Habermas J.* Knowledge and Human Interests. – London, 1971.
21. Круглый стол “Социальные интересы в дискурсе общественных наук” // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 165–195.

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ: ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Зростання уваги до проблематики інтересів, що спостерігається останнім часом у суспільствознавчих науках, зумовлене актуалізацією пошуку мотивуючих складових соціальної поведінки. Чимала кількість теоретичних напрацювань у цій царині вказує водночас як на загальне визнання важливості її розробки, так і на складність та неоднозначність інтерпретацій, пов'язаних з різноплановістю задіяних теоретичних конструктів. Спроби наукової рефлексії щодо подальшої трансформації категорії “інтерес” орієнтують на те, що “сучасне завдання соціологічної теорії стосовно категорії “інтерес” як важливого елемента поняттєво-категоріального апарату соціології полягає у відтворенні цілісного міждисциплінарного підходу, збільшення масштабу бачення проблеми” [1, с. 170].

З прадавніх часів категорія “інтерес” використовувалася для позначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій. Однак кожна з сучасних наукових дисциплін має власну традицію її використання і тлумачення. Так, приміром, особливого імпульсу широкому вжитку даного поняття в економічній науці надали успіхи промислової революції XVIII–XIX ст. Вивчаючи суспільні форми виробництва і розподілу, обміну і споживання матеріальних набутоків, ця наукова галузь відчувала нагальну необхідність запровадження смислової одиниці, котра позначала б взаємозв'язок предмета потреби з її усвідомленням, який розглядався під кутом зору пануючих економічних відносин. Починаючи з “хомо економікус” А.Сміта, інтерес зусилля-

ми Д.Рікардо, Дж.Мілля, І.Бентама та ін. набув значення універсального мотиву, що відтворюється у різних іпостасях завдяки дії механізму конкуренції, забезпечуючи перерозподіл і переорієнтацію активності на найбільш зискові проекти. Пізніше у марксистській політекономічній парадигмі поняття інтересу було задіяно дещо інакше – як підстава для класового єднання, мотивувального чинника формування революційних практик “класу, що сходить”. Для сучасного економічного тлумачення інтересу характерною є його інтерпретації як об’єктивної необхідності задоволення існуючих і очікуваних потреб суб’єктів на засадах їхньої взаємодії, зумовленої характером економічних відносин, що склалися в суспільстві.

Паралельно з економічними розвідками інтересів широке застосування це поняття набуло у правознавстві; починаючи з римської юриспруденції, аналіз інтересів слугував визначенню мотивації, що спричинила злочинні чи протиправні дії. Найретельніше дослідження інтересу провадилися у межах правової теорії інтересів, створеної вже за Нового часу Р.Лерінгом та його послідовниками, котрі розглядали право як закріплений у законодавстві інтерес. У сучасних теоріях права правові стосунки розглядаються як певний простір, у якому відбувається зіставлення інтересу суб’єкта оцінки з інтересами інших учасників правовідносин. Завдяки зростанню суспільної значущості громадських інститутів, підвищенню їхнього впливу на владу, державу і законодавство для теоретичних розвідок проблемного поля новітньої юриспруденції характерним є зростання уваги до соціальної зумовленості правових норм, соціальної легітимації нормотворчості, а отже, й до інтересу як механізму соціального самоконтролю.

Політологічна наука є відносно молодою, але від початку її існування (і навіть до її становлення як окремої дисципліни, якщо згадаємо “Правителя” Н.Макіавеллі чи гобсівський “Левіафан”) інтереси виступають наріжним каменем теоретичного аналізу ідеологічних доктрин і політичних вчень. Політична наука сьогоденної доби

шукає у вивченні інтересів шляхів до їх адекватного розуміння, що дало б змогу у політичній практиці вчасно їх задовольняти, застосовувати оптимальні заходи задля їхнього погодження і координації. Взаємодія різних соціальних акторів за умов характерного для суспільного сьогодення ускладнення суспільної структури вимагає удосконалення методів вивчення і моніторингу не тільки актуальних, а й насамперед потенційних конфліктів інтересів, які надавали б змогу для прийняття ефективних соціально-політичних рішень, вчасного запобігання соціальним кризам та аномаліям.

Цілком очевидно, що сьогодні категорія “інтерес” має складну, синтетичну, багаторівневу структуру, акумулює в собі епістемологічні здобутки цілого комплексу наук про людину і соціум – психології тощо. Підтримуючи ідею вчасності й доцільності запровадження міждисциплінарного підходу до вивчення інтересів, ми водночас не можемо не зауважити, що внутрішня логіка пізнання інтересу в кожній з окремо взятих дисциплін – політекономії, правознавстві, етиці, політології, теорії управління – вимагає від дослідників зміщення фокусу уваги на глибше пізнання світів з префіксами “інтер” та “інтра”. Тож першими торувати шлях до відновлення цілісності уявлень про інтерес, що ґрунтувалися б на синтезі здобутків різних наук, повинна саме соціологія, котра за своїм предметом має всебічно охоплювати всю систему соціальних зв’язків, і психологія, до предмета якої належить як свідомість суб’єктів, так і їхня поведінка разом із мотиваційною складовою.

У психологічному вивченні інтересів переважають два основних підходи. Інтерес розглядають, по-перше, як мотиваційно-емоційний стан, що спонукає до пізнавальної діяльності, яка розгортається переважно у внутрішньому плані; по-друге, як специфічно людський рівень у розвитку потреб, для якого характерна свідомість і воля як вищі культурні потреби, що є, на думку Л. Виготського, рушійними силами поведінки. Не заглиблюючись у їх аналіз,

зауважимо, що в обох випадках істотними ознаками інтересу визнаються наявність емоційного і вольового моментів, освоєння дійсності у формі знань і активне, діяльне ставлення до предмета, визначеного як предмет певного інтересу. Тому для психологічних дефініцій загалом характерним є трактування інтересів як мотиваційно-емоційних станів, що спонукають до діяльності і задоволення потреб суб'єкта як однієї з форм спрямованості поведінки [2, с. 157–158].

У соціології категорія інтересу розглядається як одна з найважливіших, така, що фіксує глибинну сутність процесів соціального спричинювання в суспільстві. Дослідження проблематики інтересів (що виступають насамперед як інтереси соціальні) поєднано з необхідністю подолання ряду певних теоретичних і методологічних труднощів, основна з яких полягає в тому, що інтерес являє собою єдність суб'єктивного й об'єктивного, тобто, з одного боку, він виступає як безпосередній спонукальний мотив соціальних дій, а з іншого – як форма, у якій суб'єкт усвідомлює свій соціальний стан і відповідні потреби.

Однак подвійна природа інтересу не заважає розумінню того, що соціальний інтерес є рушійною силою соціальних дій, у яких продукуються мотиви і стимули, ідеї, переживання та емоції соціальних суб'єктів. Інтереси, як і потреби, – практичне виявлення необхідності, однак вони більш безпосередньо, ніж потреби, відбивають ставлення людей до умов свого існування і розвитку. Відбиваючи соціальне становище суб'єкта, інтерес робить це певним чином, зумовленим як особливостями цього становища, суспільно-історичних чинників і передумов, що його спричиняють, так і специфікою відображення, внутрішнім станом суб'єкта. Тож суспільні відносини виявляються в соціальних інтересах і набувають характеру рушійних сил суспільного розвитку в процесах діяльності конкретних суб'єктів, що керуються усвідомленими в тому чи іншому вигляді власними інтересами.

Таким чином, соціальні інтереси можна означити як способи активності соціальних акторів за тих чи інших умов дій (об'єктивні і суб'єктивні можливості дій і очікування щодо реакцій суспільства, його окремих груп, верств, соціальних інститутів), що дають змогу суб'єктові інтересу реалізувати свою ідентичність у рамках відповідної суспільної спільноти. В.Тарасенко вважає, що соціальний інтерес слід тлумачити, по-перше, як особливу форму існування та вияву суспільного інтересу; по-друге, як вираження соціальних потреб суб'єктів (індивіда, групи, класу, нації, народу) через його місце (статус) у системі соціальних відносин та взаємодій з приводу умов та засобів задоволення цих потреб. Дослідник підкреслює, що “соціальний інтерес – складне утворення, що об'єктивно виникає в результаті трансформації потреб даного суб'єкта через той чи інший тип (модель) його відносин та взаємодій з іншими суб'єктами” [3, с. 217]. На наш погляд, соціальний інтерес – це спосіб адаптації потреб соціальних суб'єктів різного рівня до власних соціальних можливостей, становища, стану та умов життєдіяльності, що забезпечує спрямованість їхньої поведінки при виборі поміж існуючих чи конструюванні нових форм і засобів задоволення цих потреб.

Формування інтересів з цих позицій можна розглядати і як результат утвердження суб'єкта в об'єктивному світі, і як результат соціального конструювання самої соціальної реальності. Своєю чергою, інтереси впливають на зміст знань суб'єкта про світ, коригуючи процес добору цінностей, що становлять підмурок світоглядних переконань, а відтак надають ціннісні орієнтири для визначення спрямованості соціальної поведінки. Основними компонентами соціального інтересу виступають: соціальний стан суб'єкта (сукупність його зв'язків із суспільством); ступінь відрефлексованості власного становища (від неясних, слабко усвідомлюваних відчуттів до ясних, чітко сформульованих оцінок); ієрархізована система мотивів діяльності, спрямованих на різні об'єкти дійсності; організаційні прин-

ципи діяльності, за допомогою яких суб'єкт утверджується в об'єктивному світі. Сукупність можливостей (соціальний стан, статуси) окреслює межі доступного для суб'єкта. Але тільки у випадку відрефлексованості спектра потенційних варіантів дії і тільки за умови необхідності такої дії під кутом зору потреб суб'єкта формується інтерес, що виступає як безпосередня причина його соціальної поведінки.

Соціальні інтереси відбивають практичне ставлення людей до умов свого існування і розвитку, визначаючи позиції і спрямованість поведінки суб'єктів при виборі шляхів задоволення своїх потреб у процесі подальшого досягнення цілей. А.Здравомислов зауважує: "...якщо потреби орієнтують поведінку людей на здобуття тих благ, що виявляються життєво необхідними або стимулюють життєво необхідні способи діяльності людини, то інтереси – це ті стимули, що беруть початок у людських взаєминах" [4, с. 114].

Структурація соціальних інтересів пов'язана з поділом праці й закріпленням певних видів діяльності за відповідними соціальними групами. Ці процеси супроводжуються виробництвом особливих форм спілкування як компонентів способу життя представників соціальних груп, персоніфікацією суспільних відносин і появою особистісних типів, найбільшою мірою відповідних даному способу виробництва. Одночасно складаються історично стійкі форми організації спільної діяльності людей щодо присвоєння корисного ефекту різних благ, соціальних функцій і т.п., формуються різні форми власності і виникають специфічні соціальні інтереси власників. Реалізація цих інтересів супроводжується виробленням відповідних правил і алгоритмів поведінкових дій, організаційних і нормативних зразків діяльності, формуванням тих властивостей і якостей суб'єктів, що актуалізуються в процесі досягнення цілей. Суб'єкт власності характеризується специфічним становищем щодо інших суб'єктів (його соціальний статус

визначається сукупністю можливих видів і форм поведінки, припустимих позицій у відносинах, фіксованих прав і привілеїв); особливими матеріальними і соціальними потребами, інтересами, мотивами і цілями, що спонукають до реалізації прагнень доступними йому засобами. Відповідна соціальна роль закріплюється за допомогою організованої системи поведінки і соціальних відносин, що дають змогу реалізувати соціально значущі властивості суб'єкта (соціальні здібності, інтереси і мотиви). Передумовою реалізації власником своєї ролі виступає його діяльнісний потенціал і соціальний капітал, змістом яких є сукупність специфічних трудових і соціальних здібностей суб'єкта.

Існує два основних способи реалізації інтересів – сила (перевага і насильство) і право (відповідальність і пошук домовленостей). Гармонізація інтересів на рівні великої соціальної групи, а, тим більше, кількох таких груп чи людства загалом являє собою надзвичайно складне суспільне завдання: історичний реалізм змушує скептично оцінювати можливість забезпечити перевагу принципу права в реалізації відповідних інтересів. Реальні актори визнають значущість правових норм як інструмента підтримки компромісу лише на той час і тією мірою, якою вони збігаються з національними, регіональними і корпоративними інтересами.

Характерною рисою сучасного соціального розвитку нашого суспільства є зміна ціннісних систем на макро-, мезо- і мікрорівні і, відповідно, формування нового ціннісного простору. Отже, необхідною умовою функціонування соціуму стає завдання узгодження соціальних інтересів суб'єктів соціальних змін як підґрунтя для всіх соціальних взаємодій, надто у період суспільного реформування. Аналіз процесів соціальних трансформацій сучасного українського суспільства припускає дослідження цієї проблеми в єдності соціетального, інституціонального і власне соціологічного і соціально-психологічного підходів.

Насамперед йдеться про дослідження процесів формування й узгодження інтересів соціальних суб'єктів різного рівня, вивчення того, яким чином ці інтереси усвідомлю-

ються, осмислюються і декларуються, які засоби планують задіяти актори для їхньої реалізації в практичній площині. На макрорівні ці чинники визначають як стратегічну перспективу, так і практичну можливість розробки конструктивної загальнонаціональної програми перетворень і її наступної реалізації, на мікрорівні вони виступають важливими детермінантами організації повсякденного життя людей, виявляючись у їх загальних орієнтаціях і мотивації дій, змінюючи характер суб'єктності в напрямі розширення свобод і самостійності рядових членів суспільства.

Слід зауважити, що потенціал ідей, здатних інтегрувати людство на підґрунті загальних інтересів і цінностей у довгостроковій перспективі, обмежений. Ідеологічна скрута закономірно призводить до того, що в сучасному світі опора на метацінності при досягненні компромісів можлива тільки в питаннях, що стосуються умов виживання людства загалом (глобальні проблеми екології і розробки природних ресурсів, боротьба з епідеміями і голодом, протистояння загрозам використання зброї масового знищення, тероризму тощо). Після збанкрутіння комуністичної ідеї (принаймні, в її радянському втіленні) не існує сьогодні самоочевидних цінностей і для більшості населення на пострадянському просторі. В Україні, зокрема, дефіцит консолідуючих цінностей на тлі різких розбіжностей у розумінні демократії, ролі держави, протистояння політичних і національних еліт поглиблює економічний і ідеологічний розкол різних верств населення, а відтак і розходження векторів їх інтересів.

Яскраво ілюструють це результати соціологічного моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 р. За даними 2008 р., як і шістьнадцять років тому, у суспільстві вдвічі більше прибічників соціалістичного шляху розвитку порівняно з прихильниками капіталізму (відповідно 22,5% і 11,6%), хоча увесь цей час відбувається становлення і зміцнення приватного капіталу. 38% опитаних вважають, що сьогодні в країні є лідери, здатні ефективно нею керувати, 33% дотримують-

ся протилежної думки. Підтримують ідею приєднання України до союзу Росії й Білорусі 60% респондентів і водночас 44% вітали б вступ України до ЄС. 38,4% проти надання російській мові в Україні офіційного статусу, 48,6% – “за”. 11,7% вважають, що нині “можна жити”, 27,3% певні, що терпіти далі своє тяжке становище вже неможливо [5, с. 10, 11, 14, 34, 44]. Як бачимо, з багатьох принципів питань внутрішнього життя і зовнішніх стосунків в українському соціумі відсутня єдність, натомість чітко виражене протистояння інтересів значних верств населення.

Зіткнення різнопланових соціальних інтересів, що істотно загострилося в період розвалу колишньої системи, зумовило нову конфігурацію конфліктів, що набули багатополюсного і різноаспектного характеру. Серйозною проблемою для нашого суспільства, що значною мірою детермінує пролонгацію системної кризи, стала відсутність легітимних макросуб’єктів, тобто носіїв і виразників інтересів суспільства в цілому, а також затяжна конфронтація інтересів суб’єктів, що діють на мезорівні.

Емпіричне дослідження структури інтересів, проведене співробітниками відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України навесні 2008 р. серед дорослого населення м. Києва (N=1200, вибірка цільова квотна), свідчить, що жоден з владних інститутів кияни не вважають представником своїх інтересів (*табл.*). На запитання щодо основних акторів політичного і суспільного життя отримано відповіді, які свідчать, що лише незначна частина респондентів вважає представників владної еліти захисниками інтересів населення, що здебільшого вони захищають власні інтереси.

Як бачимо, і основні гілки центральної влади, і місцеві чиновники, і всі без винятку політичні партії дбають, на думку 35–45% опитаних, насамперед про власні інтереси, нехтуючи своїми прямими обов’язками і декларованими в політичних програмах цінностями. Якщо високий показник “кланового егоїзму” (68,1%), притаманного керівникам і власникам підприємств, видається досить закономір-

Таблиця

**Розподіл відповідей на запитання
“На Вашу думку, чиї інтереси в першу чергу виражають і захищають сьогодні?..” (2008, %)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Всього народу</i>	<i>Держави</i>	<i>Багатих людей</i>	<i>Людей із середніми доходами</i>	<i>Бідних людей</i>	<i>Свої власні</i>	<i>Нічий</i>	<i>Важко сказати</i>
Президент	16,9	19	6,7	1,1	1,1	29,1	10,7	13,3
Уряд	11,4	17,3	9,3	1,3	0,8	34,6	10,5	12,4
Верховна Рада	9,9	15,9	10,3	1,1	0,5	35,6	10,6	13,6
Блок Литвина	3,1	2,1	7,1	5,4	2,3	37,8	15,8	21,8
БЮТ	5,8	3,3	8,1	3,8	2,5	46,1	11,8	15,4
Компартія	2,6	1,1	4,8	2,2	3,5	41,7	18,9	21,3
НУНС	2,5	2,1	7,6	3,2	2,0	42,3	14,2	21,8
Партія регіонів	3,3	1,8	15,2	2,3	1,4	44,3	11,3	16,4
Прогресивна соціалістична партія (Н.Вітренко)	2,0	1,0	4,5	1,7	3,0	40,0	20,5	23,5
Соціалістична партія (О.Мороз)	1,6	1,5	4,3	3,0	2,3	40,7	19,4	23,3
Засоби масової інформації	21,7	6,8	8,5	2,6	1,3	21,3	15,3	19,3
Представники місцевої влади	5,6	4,0	9,8	6,0	5,6	37,7	10,0	18,3
Керівники, власники підприємств	1,7	0,8	4,2	2,4	0,6	68,1	8,1	10,5
Збройні Сили (армія)	20,0	31,2	2,0	1,2	1,2	13,7	8,7	18,9
Правоохоронні органи	19,3	16,5	10,8	0,9	0,8	20,5	9,3	19,0
Культурна і наукова еліта	16,2	10,22	5,5	1,8	0,6	22,2	9,9	30,8

ним, то бентежить те, що навіть за більш-менш позитивної оцінки ролі армії, правоохоронних органів, ЗМІ, науки і культури у захисті інтересів держави і населення чимала частка респондентів вважає, що й для цих інститутів типовим є переважаючі групових інтересів над суспільними.

За таких умов особиста ситуація на мікрорівні також залишається для переважної частини населення несприятливою, оскільки індивідуальному актору важко знайти

своє місце в нинішній надто невизначеній соціальній системі, що втягує в активне функціонування тільки незначну частину суспільства. Тому зусилля на мікро- і мезорівні окремих ініціативних суб'єктів і соціальних груп, об'єднаних спільними цілями в тій чи тій життєвій сфері, не можуть вирішити кризову ситуацію в масштабі всієї країни і консолідувати суспільство загалом.

Більше того, населення приймає встановлені можливо-владцями “правила гри”, дбаючи про власні інтереси, попри всі правові й моральні заборони. Так, під час опитування киян 2008 р. на проєктивне запитання про те, яким чином більшість людей ладна задовольняти свої інтереси, отримано дані, які свідчать, що, на думку 40,6% респондентів, люди “готові використати будь-які, навіть злочинні та аморальні способи дій”; ще 44,4% вважають, що пересічні громадяни “здатні при нагоді “згрішити”, але здебільшого дотримуються правових і моральних норм” і лише 15% переконані, що “завжди діють відповідно до правових й моральних вимог суспільства”. Тож масова легітимація у суспільній свідомості аморальних і протиправних засобів досягнення власних інтересів створює живильне підґрунтя для корупції, хабарництва, моральної розбещеності й уседозволеності, що стають у буденному житті нормою поведінки, викорінювати яку доведеться навіть не роками, а десятиліттями.

Що ж до перспектив подальшого теоретичного вивчення соціальних інтересів у рамках соціології, то вони пов'язані з необхідністю досліджувати поєднання інтересів, їхню структурну конфігурацію; межі соціально-просторового континууму, в якому продукуються й функціонують актуальні для суспільного сьогодення інтереси. Насамперед практичним запитам сучасної доби відповідає виявлення суб'єктів тих чи тих соціальних інтересів, розмаїття характерних для кожного з них особливостей і способів артикуляції інтересів; стрижневих ідеологем і соціальних міфів у структурі потреб і цінностей як спонук; чинників довіри або недовіри до трансляторів, що надають можливості реалізації інтересів або навіть безпосередньо при-

значені слугувати механізмами їх реалізації; можливостей технологічного регулювання і маніпулювання соціальними суб'єктами шляхом впливу на їхні інтереси; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних оцінок соціальної нерівності і протестного потенціалу в суспільстві, ступеня задоволеності щодо результатної форми досягнення й темпів реалізації домагань.

Динаміка перехідного періоду така, що на зміну нинішнім соціальним процесам, зумовленим станом анемії й непевності, мають прийти інші – жорсткіші в соціальному сенсі й більш структуровані та визначені – у психологічному. З одного боку, соціальні відносини стають дедалі раціональнішими, заснованими на свідомій аналітичній оцінці подібності й розбіжності реальних інтересів, а не на нормативно-ціннісних перевагах тієї чи тієї ідейної традиції. З іншого – ідейна визначеність є передумовою усталення стратегії розвитку на макрорівні, бо без чітких ціннісних орієнтирів надто ускладнюється врахування інтересів суб'єктів, що співробітничать або протидіють один одному, соціальних наслідків прийнятих рішень. Але у будь-якому разі розв'язанню цих і багатьох інших нагальних науково-практичних проблем мусить передувати ґрунтовне теоретико-методологічне опрацювання взаємозв'язків інтересів із ціннісними орієнтирами (прокльованими, нормативними, уявними, приписуваними і реальними).

Література

1. *Мартинюк І., Александров Д.* Протосоціологічна традиція у становленні категорії “інтерес” //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4.
2. *Современный психологический словарь / Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко.* – СПб., 2006.
3. *Соціологія: Короткий енциклопедичний словник.* – К., 1998.
4. *Здравомыслов А.Г.* Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М., 1995.
5. *Головаха Є., Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008.

П.Захарченко

СТРУКТУРАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

Наслідком радикальних ринкових перетворень в українському суспільстві стало істотне зростання розриву в якості життя, володіння матеріальними та іншими цінними ресурсами між заможними та незаможними громадянами. Виникли потенційні умови для соціальної напруженості та конфліктів. Ці процеси не обминули й українську столицю, незалежно від того, що в соціально-економічному сенсі її можна вважати чи не найблагополучнішим регіоном України. Окреслилася значна соціальна проблема, що полягає у поглибленні соціально-економічного розшарування у середовищі киян за одночасно найвищих в Україні показників рівня життя та ресурсного потенціалу Києва [1, с. 178]. Від розв'язання чи нерозв'язання цієї проблеми залежать перспективи й результати розвитку столиці, як і країни загалом.

Віддаючи належне науковій та практичній значущості соціологічного наукового доробку Є.Головахи, Н.Паніної, М.Чурилова, Ю.Саєнка, Ю.Привалова та ін. з дослідження різних аспектів даної соціальної проблеми, вважаємо недостатньою наукову розробленість одного із її аспектів – виокремлення, розмежування соціально-економічних інтересів різних груп, що на них розшарувалося населення Києва у результаті ринкових перетворень. Тож означену проблему столичного соціуму України можна з'ясувати шляхом дослідження соціально-економічних інтересів киян.

В даному разі маємо проблемне протиріччя, що полягає в незадоволенні певних потреб груп людей за наявності потенційних можливостей цього задоволення, і як наслідок – в наявності певних нереалізованих групових інтересів за відповідних потенційних можливостей їх реалізації.

Категорія інтересу фіксує глибинну сутність процесів соціальної детермінації в суспільстві загалом та його окремих складових – таких як, приміром, столичний міський соціум.

Наразі як наукову проблему визначаємо невідповідність між очевидною актуальністю соціальної ситуації і відсутністю достатнього знання про міру сформованості соціально-економічних інтересів мешканців Києва за умов ринкової трансформації його економіко-господарського комплексу. Важливим кроком у розв'язанні цієї проблеми є визначення методичних аспектів соціологічного аналізу структуралізації соціально-економічних інтересів на основі узагальнення відповідного досвіду, набутого іншими дослідниками. Таким і є завдання даної статті.

Насамперед постає питання: у чому полягає сутність соціально-економічних інтересів? Наприклад, економічні інтереси певною мірою обмежені сферою економіки. Їх носіями виступають люди та групи передусім як економічні суб'єкти, залучені у процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання. Натомість соціальні інтереси – це інтереси груп як суб'єктів передусім соціальної структури суспільства. Економічний інтерес безпосередньо спрямований на найкращий спосіб розподілу необхідних благ, але в підсумку він зорієнтований також на досягнення соціальної позиції (статусу), що дає змогу суб'єкту самому визначати характер і способи цього розподілу. Добитися такої позиції означає отримати можливість організувати найбільш вигідний для себе розподіл необхідних благ. Тобто відбувається своєрідна трансформація економічного інтересу в соціально-економічний.

Таким чином, на нашу думку, соціально-економічні інтереси можна визначити, з одного боку, як спрямованість соціальних груп на значущі для них об'єкти економічних відносин, а з іншого – як зорієнтованість економічних груп на опанування певних соціальних позицій (статусів). У обох випадках соціально-економічні інтереси виступають реальним чинником поведінки в економічній та соціальній сферах суспільства, що забезпечує задоволення соціальних та економічних потреб суб'єкта.

Перехід від командного адміністрування в економіці до її ринкового саморегулювання і, як наслідок, капіталізація суспільства зумовили переструктурування соціально-економічних інтересів. Розшарування суспільства на заможні й незаможні прошарки поглибилося, виокремлюються та усталюються соціально-економічні інтереси цих прошарків. Очевидно, нова соціально-економічна ієрархія за критерієм майнового стану детермінує й відповідну ієрархічну структуру інтересів людей.

Концептуальним засновком аналізу процесу формування та зміни структури соціально-економічних інтересів соціуму може стати поняття “структуралізація інтересів”. Його визначення запропоновано свого часу А.Здравомисловим у процесі розробки питання про структурну композицію інтересів, пов’язану із глибинними характеристиками соціального життя. На його думку, структуралізація інтересів, тобто виникнення певних систем інтересів, що взаємодіють між собою з певною мірою усталеності, відбувається такими основними шляхами:

- шляхом поділу праці й закріплення певних родів діяльності за відповідними групами зі своїми особливими інтересами;

- шляхом формування власності та привласнення результатів суспільної праці, завдяки відмінностям тих ролей, що їх відіграють різні соціальні групи в організації праці;

- шляхом виробництва форм спілкування як складників способу життя у даному суспільстві;

- шляхом персоніфікації суспільних відносин, тобто через вироблення певних особистісних типів, соціальних характерів, що найбільш придатні для життєдіяльності всього суспільства [2, с. 98].

У даному визначенні нас цікавлять передусім два перші шляхи структуралізації, що нині мають стосунок до ринкових перетворень у суспільстві. Вони мають соціально-економічну основу, що змістово співвіднесена із специфікою соціально-економічних інтересів.

Далі на підставі аналізу досвіду соціологічних досліджень необхідно розглянути наявні можливості у плані

емпіричної репрезентації та операціоналізації соціально-економічних інтересів. Насамперед доречно запозичити методику операціоналізації категорії “інтерес”, що її розробив А.Шапошников для застосування в економіко-соціологічних дослідженнях (табл.).

Таблиця

Операціональна модель поняття “соціально-економічний інтерес” (на основі методики А.Шапошникова [3])

<i>Етап розвитку інтересу</i>	<i>Характеристика змісту етапу</i>	<i>Аспекти об’єктивної реальності або суб’єктивні характеристики, інформація про які необхідна</i>	<i>Можливість безпосереднього отримання усіх необхідних знань про інтереси на даному етапі</i>	<i>Аспект інтересу, що з’ясовується</i>
1. Зародження	Усвідомлення наявних потреб, системи уподобань у межах загальної системи потреб	1. Соціально-економічні блага та статуси, що становлять предмет потреби, їх наявність у суб’єкта. 2. Оцінка нагальності благ та статусів, уподобань стосовно них	Можливе безпосереднє отримання знання на основі статистичних даних, опитувань, анкет і т.п.	Суб’єктивний – усвідомлення соціально-економічних потреб
2. Становлення	Оцінка всього кола способів отримання соціально-економічних благ і статусів, усвідомлення та добір найвигідніших з них	1. Набір досяжних способів отримання об’єктивно існуючих соціально-економічних благ і статусів. 2. Система суб’єктивних оцінок вигідності шляхів	Можливе отримання лише частини знання з даних опитувань, статистики та інших джерел	Суб’єктивний – оцінка вигідності шляхів, об’єктивний – набір самих шляхів

Розділ 1

Продовження таблиці 1

<i>Етап розвитку інтересу</i>	<i>Характеристика змісту етапу</i>	<i>Аспекти об'єктивної реальності або суб'єктивні характеристики, інформація про які необхідна</i>	<i>Можливість безпосереднього отримання усіх необхідних знань про інтереси на даному етапі</i>	<i>Аспект інтересу, що з'ясовується</i>
3. Прояв	Вибір найкращого способу отримання соціально-економічних благ та статусів, прийняття рішення про його використання	Дані опитувань про те, який спосіб отримання соціально-економічних благ та статусів визнається найкращим	Можливе безпосереднє отримання лише частини знань з опитувань, але їх вірогідність може бути малою	Суб'єктивний – оцінка та вибір суб'єктом найкращого способу отримання блага
4. Реалізація	Реальна поведінка, що спрямована на отримання соціально-економічних благ та статусів	1. Інформація про результати поведінки. 2. Кількісні дані про процедуру поведінки (сукупності вчинків) – її час, місце, характеристики. 3. Якісні характеристики поведінки (мотивація, міра конфліктності, складність проблем і т.п.).	Можливе безпосереднє отримання лише частини свідчень з опитувань, статистики, документів і т.п.	Об'єктивний – як реалізований спосіб, його властивості, характеристики; суб'єктивний – як поведінка суб'єкта.
5. Інституціоналізація	Узаконення (легалізація) деяких способів розподілу соціально-економічних благ та статусів	1. Система об'єктивних (зафіксованих) регуляторів, обмежень, правил розподілу, способів отримання благ, послуг, статусів. 2. Результати функціонування інститутів	Можливе безпосереднє отримання свідчень лише про декларовані інтереси	Об'єктивний – реальна структура соціальних інститутів та декларованих інтересів

У процесі операціоналізації інтерес розглядається як складна, внутрішньо неоднорідна сукупність об'єктивних та суб'єктивних властивостей соціальної групи або індивіда, які можна розмістити у певному послідовному порядку мірою розвитку [3, с. 145]. Принципи операціоналізації інтересу вироблені А.Шапошниковим на основі власного тлумачення етапів становлення цього явища. Ним виділено характеристики, що можуть стати основою вимірювання інтересів на основі групування їх за зазначеними етапами. Йдеться про виділення послідовних фаз зародження та розвитку інтересу, визначення суб'єктивних та об'єктивних характеристик його суб'єкта (носія), що проявляються у межах кожної фази та інформативно репрезентують його. Сукупність характеристик кожного етапу несе лише частину інформації про інтереси. Тому для з'ясування міри зрілості соціально-економічних інтересів доцільним є застосування сукупності емпіричних показників, що фіксують їх стан на різних етапах. У випадку дослідження структуралізації соціально-економічних інтересів насамперед необхідне зосередження уваги на трьох перших етапах (*табл.*). А загалом методика Шапошнікова варто взяти за основу у її структурних та динамічних аспектах, тобто скористатися її формальним аспектом – композицією логічно пов'язаних між собою емпіричних показників, що у своїй сукупності відбивають структуру та динаміку інтересу. Але при цьому необхідне суттєве змістове наповнення зазначеної форми з огляду на специфіку дослідження соціально-економічних інтересів.

Також доцільним є визначення основних різновидів емпіричних індикаторів соціально-економічних інтересів. Оскільки реальними можна вважати інтереси, що ґрунтуються на певних потребах, то, за твердженням В.Сіренка, “перший крок при розпізнанні, встановленні інтересів – визначення потреб суб'єкта” [4, с. 31]. Потреба є властивістю будь-якої форми життя, вона відбиває відносини суб'єкта із зовнішніми умовами його буття, виступає внутрішнім стимулом його поведінки, що спрямована на її (потреби)

задоволення. Проте інтерес ширше необхідності задоволення потреб, він містить також й спосіб, можливості їх задоволення через цілеспрямовану діяльність. А.Здравомислов підкреслив свого часу: “якщо потреба орієнтована передусім на предмет її задоволення, то інтерес спрямований на ті соціальні відносини, інститути, установи, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб” [2, с. 74]. Отже, необхідно звернути увагу й на ті аспекти суспільного життя, що становлять об’єкт спрямованості власне соціально-економічних інтересів.

В.Амітан, О.Зоріна та О.Лук’янченко у процесі дослідження діалектичного взаємозв’язку потреб населення та соціальної інфраструктури міста за умов ринкових перетворень запропонували власну класифікацію потреб жителів міст, що ґрунтується на взаємозв’язку вимог, які висуваються людиною до суспільства, та сукупності галузей суспільно організованого сектора економіки для їх задоволення [5, с. 68]. Згідно з зазначеним критерієм дослідниками виділено сім основних груп потреб жителів та зорієнтованих на їх задоволення галузей економіки міста:

1) потреби у матеріальних предметах життєзабезпечення, серед яких – продукти харчування, товари широкого вжитку, послуги громадського харчування (галузі міської економіки – торгівля, громадське харчування);

2) потреби в облаштованому житлі (житлово-комунальне господарство);

3) потреби у знаннях та набутті певного соціального статусу (система освіти);

4) потреби у збереженні та зміцненні здоров’я (система охорони здоров’я, рекреації та фізичної культури);

5) потреби духовного плану (система культури);

6) потреби у послугах, що полегшують домашню працю та заощаджують час (побутове обслуговування, громадське харчування);

7) потреби у комунікації (транспорт, зв’язок).

Отже, тут з огляду на природу та характер об'єктів, що спроможні задовольнити потреби, виділено їх фізіологічні, інтелектуальні, інформаційні, соціальні та духовні різновиди. Дослідження різновидів потреб як емпіричних показників інтересів полягатиме у з'ясуванні їх (потреб) наявності, міри їх задоволеності чи незадоволеності, значущості, а також можливостей для відповідного задоволення, що припускає наявність умов та засобів їх задоволення. Варто враховувати при цьому, що потреби є фундаментальним чинником формування громадської думки: "Становлення і вираження масових оцінних суджень знаходиться у прямій залежності від наявності чи відсутності (часткової чи повної) реальних можливостей для задоволення масової потреби, що актуалізується" [6, с. 28]. Тому дослідження потреб як опосередкованого вияву інтересів природно може здійснюватися у формі опитувань громадської думки. Водночас за умов, коли потреби людей не перебувають в актуалізованому стані, роль чинника виникнення громадської думки виконують безпосередньо інтереси людей: "Виникаючи на основі потреб та зберігаючи з ними найтісніший зв'язок, інтереси виражають специфічне ставлення людей до тих об'єктів дійсності, які становлять для них велику життєву значущість та емоційну привабливість. Порівняно з потребами вони виступають у якості більш безпосереднього спонукального мотиву зародження та формування громадської думки" [6, с. 29]. Отже, необхідне також використання інших емпіричних індикаторів, зокрема, тих, що безпосередньо відбивають природу самих інтересів.

Вельми важливою у контексті пошуку емпіричних репрезентантів соціально-економічних інтересів є думка О.Каревіної: "...щоб орієнтуватися в певній ситуації, особа має передусім визначити, у чому полягають її інтереси. Власне, орієнтації й починаються із співвіднесення інформації з потребами та інтересами суб'єкта. Економічні орієнтації особи мають визначатися насамперед її економічними інтересами..." [7, с. 178]. Іншими словами, соціально-еко-

номічні орієнтації індивіда теж опосередковано відбивають зміст його інтересів і можуть виступати емпіричними індикаторами останніх.

Подібний методичний підхід застосований також О.Стегнієм, який у процесі аналізу методологічних складнощів соціологічного дослідження інституціоналізації екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків розглядає соціальний складник екологічних інтересів у термінах аттитюдів, патернів поведінки [8, с. 118]. За основу взято концепцію трикомпонентної структури аттитюда за М.Смітом, згідно з якою виокремлено когнітивний (усвідомлення об'єкта соціальної настанови), афективний (емоційна оцінка об'єкта, прояв почуття симпатії чи антипатії стосовно нього) та поведінковий (поведінка та наміри стосовно об'єкта) компоненти. Дана модель відтворювана і при дослідженні соціально-економічних інтересів. Як наслідок, усвідомлення соціально-економічного інтересу доречно розглядати у якості переконання та знання людини стосовно соціально-економічних проблем, їх (проблем) причин та можливих варіантів їх вирішення, причетності людини до цих проблем, – тобто як когнітивного компонента. Тоді особисті почуття та емоції із приводу зазначених потреб виступатимуть у ролі афективного компонента, а фактичні чи декларовані вияви соціально-економічної поведінки, реальна та декларована соціально-політична активність, що спрямована на реалізацію власних соціально-економічних інтересів, – у ролі поведінкового компонента. Отже, емпіричними індикаторами суб'єктивного компонента соціально-економічного інтересу слід також вважати соціально-економічні ставлення, переконання, поведінкові наміри та фактичну поведінку жителів міста.

Застосування цих індикаторів можливе передусім у процесі соціологічних опитувань, при вивченні громадської думки. Щодо зв'язку інтересів та громадської думки М.Горшков зазначає: “Як рушійна сила динаміки громадської думки різного роду інтереси насамперед виявляють

себе через стійку, емоційно насичену, непідробну увагу людей до різних фактів та подій, явищ та процесів, через їх активне бажання виразити його у своїх судженнях та оцінках, емоційно-вольових актах, вчинках та діях. Причому ті події чи явища дійсності, що привертають до себе інтерес не тільки окремих людей, а й більшості населення, тобто породжують масовий інтерес, швидко потрапляють у центр громадської уваги та збирають навколо себе множини різних суджень, оцінок та емоцій” [6, с. 29–30]. З огляду на це соціологічне опитування, у перебігу якого респонденти безпосередньо відбивають зміст своїх інтересів у власних відповідях на запитання анкети, варто вважати релевантним дослідницьким інструментом, за допомогою якого можна отримувати інформацію про соціально-економічні інтереси людей. Більше того, на підставі цієї інформації можна моделювати параметри структуралізації соціально-економічних інтересів. Адже громадська думка відбиває також наявну структуру інтересів: “Якщо зміст та спрямованість інтересів розходяться, то розшаровуються і думки, що їх виражають, а значить, становлення на їх основі загальної думки може бути процесом доволі тривалим, а то й зовсім незавершеним. В останньому випадку виникає не моністична, внутрішньо цільна думка спільноти, а плюралістична, множинна думка як сукупність різних позицій з даної проблеми” [6, с. 30]. У такому разі для пошуку моделей структуралізації соціально-економічних інтересів, репрезентованої у структуралізованій громадській думці, доречно застосування методів багатовимірних статистик – факторного аналізу, кластерного аналізу та ін. Відповідні методи застосовували, наприклад, О.Каревіна (при дослідженні економічних інтересів та соціально-економічних орієнтацій [7, с. 185]), І.Салій (при дослідженні соціальних та управлінських аспектів урбанізації в Україні [9]), Ю.Плюсін (при вивченні структури соціально-економічних настанов жителів малих міст Росії [10, с. 56–60]). Але застосування цих методів у нашому випадку можливе за наявності блоків стандартизованих емпіричних показників.

Тому перспективи подальших розвідок з використанням окреслених методичних засад скоріше полягатимуть у пошуку оптимальних емпіричних показників та емпіричному аналізі загальної спрямованості та структуралізації соціально-економічних інтересів киян за умов ринкових перетворень у столиці.

Література

1. Див. докл.: *Захарченко П.* Міський соціум: теоретико-методологічні засновки соціологічного дослідження // Соціальні виміри суспільства. Вип. 10. – К., 2007. – С. 178–187.
2. *Здравомыслов А.Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М., 1986.
3. *Шапошников А.Н.* Категория «интерес» как инструмент экономико-социологического исследования // Экономическая социология и перестройка / Под ред. Т.И.Заславской и Р.В.Рывкиной. – М., 1989. – С. 141–164.
4. *Сиренко В.Ф.* Интересы и власть. – К., 2006.
5. *Амитан В.Н., Зорина Е.И., Лукьянченко А.А.* Город: проблемы демократических и рыночных трансформаций. – Донецк, 2001.
6. *Горшков М.К.* Российское общество в условиях трансформации: мифы и реальность (социологический анализ). 1992–2002 гг. – М., 2003.
7. *Каревіна О.* Економічні інтереси та соціально-економічні й політичні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою // Соціологія: теорія, методи та маркетинг. – 1998. – № 4 – 5. – С. 176–186.
8. *Стегній О.Г.* Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. – К., 2002.
9. *Салій І.М.* Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К., 2005.
10. *Плюснин Ю.М.* Малые города России. – М., 2000.

*Л. Малес,
кандидат соціологічних наук*

ЗМІНИ ТА ТЯГЛІСТЬ ПРИВАТНОСТІ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Зміщення наукових інтересів від публічного до приватного – це, з одного боку, ефект суспільних трансформацій, де мірою відходу від соціалістичної моделі посилюється індивідуалізація, а з іншого – запізніла мода на феноменологічну соціологію та повсякденність, увага до “дрібниць” як її центральний об’єкт.

Актуальність звернення до, здавалося б, речей звичайних – у тому, що в процесі типологізації, стереотипізації та габітулізації нашої поведінки вони стають настільки звичними, що втрачають власну історію, вплітаються у канву традиції й натуралізуються. Тобто виключаються зі сфери рефлексивного і відтворюються як від початку дані, незмінні й тому незмінювані. А це стає суттєвим гальмівним чинником на шляху будь-яких суспільних перетворень. Усе починається з малого: із очікування гігантом індустрії чи рядовим виборцем дотацій – патерналізм, із узвичаєного перебігання дороги – правовий нігілізм, із шоколадки секретарці – корупція, а зі звички будь-що “пропхнути” у вуз, а потім вигідно “влаштувати” своє чадо – кумівство та кругова порука. Чи не через це наші прагнення до побудови правового, демократичного і громадянського суспільства ось уже друге десятиліття так і зостаються прагненнями? А тривале “буксування” реформ пригасило запал перших років незалежності, тож навіть дискурс їх поволі згасає, витісняючись зі шпальт газет, екранів телевізорів, моніторів і політичних обіцянок суто темами “виходу з кризи”, “стабільності”, “економічного зростання” тощо?

Соціологічна увага до приватного налічує багато імен (Ю.Габермас, А.Шюц, І.Гофман, Е.Гіденс, Л.Іонін). Проте через часту підміну повсякденною проблематикою самостійним питанням воно так і не стало. Розвиток теми приватного нині підсилено впливом антропологічних розвідок, формуванням усно-історичної традиції, відкриттям приватного як місця жінки у гендерних студіях, феміністською та постмодерністською критикою фалологоцентричності науки, переосмисленням радянського спадку в українському та російському суспільствах. Щодо цих питань, то слід згадати публікації таких вітчизняних авторів, як О.Злобіна, Л.Скокова, Г.Грінченко, Ю.Сорока, О.Кісь та ін.

Наш же погляд на приватність спирається на соціокультурний аналіз та зумовлений її роллю у збереженні й трансляції традицій усього суспільства чи певної спільноти. Як відомо, інертність традиції найбільш співмірна хіба що із прагненням до самовідтворення у власних межах і рисах приватності групи чи особистості. Проте трансформації та цілеспрямований вплив політичної системи суспільства і найрізноманітніших його соціальних інститутів може суттєво змінювати конфігурацію приватності, а відповідно й її можливості у виконанні цих охоронних функцій. З іншого боку, саме приватне життя, хоч і малопомітно, але теж продукує соціальні та культурні новації. Поволі поширюючись, вони стають надбанням спільноти, фундуючи нову традицію.

Увага до приватності як прихистку культурних цінностей та традицій у радянські часи сьогодні теж досить помітна і має чималу бібліографію в Росії: Б.Дубін, Л.Гудков, О.Мещеркіна, О.Левінсон, Р.Фрумкіна. Проте нинішніми її трансформаціями, місцем у сучасному українському суспільстві мало хто займався, звідси і завдання даної розвідки, яке полягає у виявленні сучасних тенденцій зміни приватного, його значення в уявленнях наших громадян та порівняння з іншими суспільствами.

Питання про те, як приватність може вписуватися чи випадати із загальнокультурної традиції суспільства, ми

частково порушили у попередній нашій статті [1], де проаналізований матеріал дав змогу зробити висновки щодо відмінності у різні періоди існування СРСР ставлення до приватного, його ролі та місця у житті суспільства з погляду панівної ідеології та “простих людей”. А співвіднесення меж цих змін з ідеєю двох почергових культурних стилів, за В.Паперним [2], сформувало певну циклічність: культури–1 та культури–2. Культура–1 характеризується пріоритетом масовості, розширенням, відкритістю до нового і запозичень, сміливістю у починаннях та зрушеннях тощо. Культура–2 – це мовби затвердівання попередньої епохи, вибудова ієрархій, посилення ролі індивіда та закритість до критики і зовнішніх впливів.

Так, зміна інституційного каркасу сфери шлюбно-сімейних відносин відбулася на початку ХХ ст. у буквальному сенсі революційно (це час розгортання культури–1), але запізнення в оновленні традиційних сімейних стосунків дало змогу скористатися цим сталінській системі (культура–2) у своєму поверненні до попередніх форм, по суті, патріархальної моделі сім’ї, надаючи їй нового сенсу. Наступна за цим культура–1 шістдесятих знову піддає нищівній критиці традиційність сфери дому: чудовою ілюстрацією став фільм “Квітень” О.Йоселіані. Проте “невикорінене” міщанство стає актуальним і всеохопним, всепронизливим у часи застою (культура–2), які припадають на час завершення формування суспільства споживання. А накладені нами на цю циклічність різні типи режимів ставлення до речей, за В.Голофастом [3], доповнюють характеристики цих змін та дають змогу виявити наскрізні тренди: від “пожиттєвих” до дедалі більш ситуативних атрибутів приватності [1].

З іншого ж боку, приватність, хоч і поволі, накопичує нові форми міжлюдських стосунків, які за масового поширення підважують правове їх регулювання і можуть збурияти таким чином й усю інституційну систему. Яскравим прикладом цього стали новели “Сімейного кодексу України” щодо можливості складення більше двох прізвищ чи

імен “як урахування місцевого звичаю”, щодо поширення норм майнових правовідносин на досить уже поширені фактичні шлюби тощо [4].

У такому проблемному полі центральними стають поняття повсякдення, приватного та особистого життя. Щодо першої пари, то їх відмінність зумовлена різністю опозицій: повсякденню, вслід за Н.Еліасом, П.Бергером, Б.Вальденфельсом, іншими дослідниками повсякдення, протиставляється екстраординарність, святковість, урочистість, сфера професійного знання та експертизи, а щодо приватності, то такою опозицією стає публічність як сфера інституційної, а не особистісної компетенції. Водночас спільність цих понять породжується взаємонакладенням семантичних сфер, на перетині яких існує традиція. Повсякдення значною мірою присутнє у сфері приватного як більш охопленого традицією, а точніше, мірою його традиційності. Приватне життя переважно асоціюється з домом, сімейним, а також особистим життям, воно залежить від індивідуальних рішень та, як правило, не передбачає сторонніх. Щодо співвідношення приватності із особистим життям, то, дійсно, внутрішній світ людини, інтимне, глибоко особистісне – невід’ємна складова приватності, але не менш важливими постають і міжособистісні відносини: дружба, товаришування, сусідство тощо.

Власне трактування приватності та важливості цієї проблематики для істориків надає Н.Пушкарьова: “Приватна сфера людського життя нерозривно пов’язана з іншими соціальними сферами. Вона одночасно є і функцією їхнього розвитку, і в той же час – одним з найважливіших індикаторів ситуації у суспільстві. До сфери приватного життя належать емоційні зв’язки, які виникають у повсякденному житті, засновані на особистих пристрастях і пов’язані з включеністю у свою органічну групу (родину, рід). Сфера приватного охоплює, з одного боку, прояви у вчинках і особистісних оцінках людей деяких загальних ментальних домінант, з іншого боку – індивідуальних інтенцій” [5].

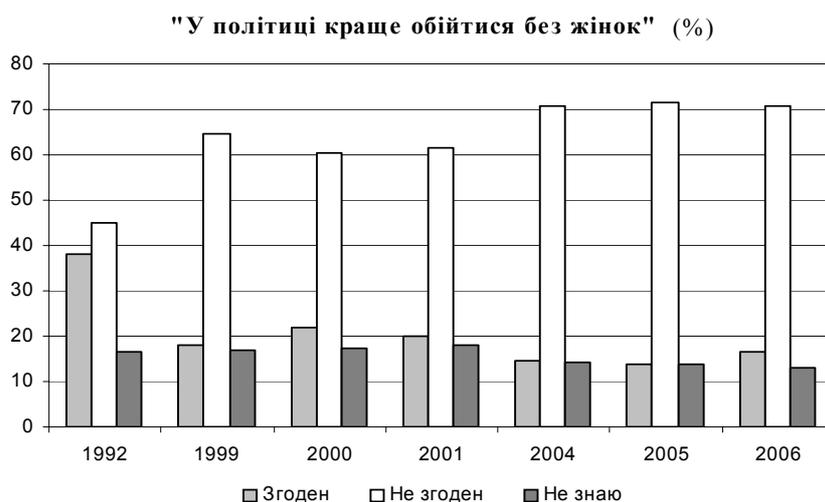
Змістове наповнення приватності визначається через довіру, інтимність, конфіденційність, недоторканність особистого життя та, зрештою, свободу. Як зазначають правники, у даному разі мається на увазі свобода від постійного спостереження, свобода судження і думки, свобода бути незалежним і, коли ти цього хочеш, залишатися наодинці з самим собою.

Американський дослідник, автор фундаментальної праці “Приватність і свобода” А.Вестін виділяє дрібніші складові особистого життя, демонструючи складність приватності. Перша – це “самота”, стан, в якому людина вільна від спостереження з боку інших. Друга – “інтимність”, замкнуте спілкування, передбачає добровільне підтримання контакту з вузьким колом осіб. Третя – “стриманість”, тобто наявність психологічної дистанції між індивідом і людьми, які його оточують. Четверта – “анонімність”, стан, коли людина, перебуваючи у громадському місці, прагне залишитися невпізнаною [6].

Розмірковуючи про стан приватної сфери в сучасному українському суспільстві, варто звернути увагу на кілька проблемних моментів. Найперше це пов’язаність у масовій свідомості та у результуючих суспільних процесів двох систем структурації: приватне–публічне із системою жіноче–чоловіче, її змістових компонентів, середовищ існування (сімейне коло, коло друзів та інтимного спілкування).

Про ув’язування приватного як сфери передусім жіночого та публічного як сфери насамперед чоловічого – дані соціологічних опитувань свідчать, що пріоритети якщо і похитнулися, то принаймні докорінно не змінилися. За жінкою визнається право брати участь у політичному житті (*diagp.*) [7, с. 454], право, а часто просто необхідність, працювати на оплачуваній роботі, проте за появи щонайменших проблем – чи то у родині, чи то на ринку праці – жінки мають, на переконання населення, поступитися своїми професійними інтересами і обмежитися традиційним для жінок за патріархату місцем у домі, сприяючи таким чином виживанню сім’ї.

Діаграма

Звернемося до даних Європейського соціального дослідження: результатів другої (2004–2005 рр.) та третьої (2006 р.) хвиль опитувань. На запитання *“До якої міри Ви погоджуєтеся або не погоджуєтеся з тим, що жінка має бути готовою зменшити свою зайнятість на роботі заради своєї сім’ї?”* (0 – зовсім не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся) українці виявили найбільшу згоду (середній бал 3.91), помітно випередивши усі країни, які брали участь у другій хвилі опитування. Подібна ситуація спостерігалася і у відповідях на взаємопов’язане з попереднім запитання: *“До якої міри Ви погоджуєтеся або не погоджуєтеся з тим, що коли робочих місць недостатньо, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки?”* – щоправда, Україну (3.25) випередила Угорщина (3.49), але контраст між полюсами разючий (Данія – 1.86; Норвегія – 1.98; Швеція – 1.99 бала) [8, с. 85, 87].

Ці результати можна проілюструвати численними цитатами, радіо- та телепрограмами, заявами політиків та громадських діячів, які засвідчують стійкість патріархатних переконань у масовій свідомості наших громадян.

Попри щодення трудових звершень переважної більшості працюючих жінок, у час торжества, особливо під час застілля на честь 8 березня (Дня міжнародної солідарності жінок), виявляється, що для них то все не важливо, адже “жіноче” щастя визначається винятково успіхами в приватній сфері. Відповідно, для чоловіків показники успіху криються лише у публічній сфері, тож і їхня увага до приватної сфери видається мовби відхиленням від нормативної маскулінності, а у випадку краху власної кар’єри – це повний крах, адже втеча у приватність постає ще принизливішою.

З одного боку, сім’я залишається основним осередком приватного життя. Але водночас демографи та й державні чиновники схильні трактувати сім’ю, як таку, котра має триєдність відносин подружжя–батьківства–порідненості. З іншого боку, до несімейного населення належать батьки без подружжя або у фіктивному шлюбі, а також у легітимному шлюбі без дітей. Про зменшення ж у сфері приватного ролі середовища саме такої традиційної сім’ї може свідчити статистика шлюбності, розлучень, кількості неповних сімей та позашлюбних народжень. Так, останніми роками річні показники шлюбності та розлучуваності по країні перебувають в околі відповідно 7,5 і 3,8 на 1000 населення – тобто у співвідношенні 2:1. Тоді як близько п’ятої частини дітей народжуються у матерів, які не перебувають у офіційному шлюбі, а у сільській місцевості цей показник ще вищий. Варто зазначити, що жінки з дітьми, розірвавши шлюб, на відміну від їхніх партнерів, набагато рідше укладають наступний шлюб. Тож, за визначенням демографів та за стереотипними уявленнями, уже не становлять повноцінної сім’ї. Відтак культивований ледь не усіма соціальними інститутами (державою, школою, церквою, ЗМІ, рекламою) образ матері-берегині повної сім’ї на чолі з працюючим батьком і чомусь, як правило, з двома дітьми уже давно не відповідає типовій ситуації у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Таким чином, щодо сімейного кола як зосередження приватності, то тут, на відміну від традиційного майже повного ототожнення приватного з сімейним, нині необхідне ширше розуміння сім’ї, а також урахування суттєвих

зсувів у бік інших первинних груп: друзів, знайомих, інтимних партнерів.

Звернімося тепер до власне приватності, її наповнення. Довіра як одна з базових компонент приватності демонструє, наскільки присутня в ній така виділена А.Вестіном форма, як інтимність. Результати наведеного міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, на жаль, не дуже втішні: попри весь говорений індивідуалізм європейців, більшість країн ЄС обігнали за цим показником Україну із “широю слов’янською душею”. Якщо у другій хвилі Україна (середнє значення – 4.45 бала) замикала другу третину проранжованих за рівнем довіри країн, то у третій хвилі вона очолила останню третину зі своїми 4.1 середніми балами. І мало втішного від того, що включена до третьої хвилі Росія має передостаннє значення, адже довіра до людей і, відповідно, рівень психологічного комфорту – виразно зменшується із зменшенням загального благополуччя суспільств (очолюють список країни Північної та Центральної Європи, а замикають переважно наші сусіди).

Розглянемо, які ж саме соціальні суб’єкти користуються довірою, навколо кого концентруються комунікативні процеси і соціальні зв’язки приватності, адже суттєве зменшення довіри до членів первинних груп на користь інституціям може означати знецінення самої приватності супроти світу інституцій (життєвого світу у протистоянні з системою, за Ю.Габермасом).

Дані моніторингових опитувань все ж демонструють істотно вищі показники довіри (хоча і з коливаннями її рівня) до сімейного кола, менше – до друзів, сусідів, співвітчизників та духовенства (*табл.*) [8, с. 467]. Приватність найперше сім’ї зберігає на сьогодні свою роль основного прихистку людини від незгод “великого світу”, політичних, економічних та соціальних потрясінь. Середні та близькі поміж собою значення довіри мають інші соціальні кола та референтні групи: співвітчизники, сусіди, колеги, духовенство. А ось суб’єкти правового, політичного та економічного життя держави майже не викликають довіри у громадян, за винятком ейфорійного сплеску одразу по помаранчевій революції. Мас-медіа ж, відповідаючи своїй назві, займають проміжну позицію, немовби зв’язуючи ці дві групи.

Таблиця

Індекс довіри

Об'єкти довіри	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.6	4.6	4.5	4.5	4.6	4.5	4.5	4.5
Співвітчизникам	3.1	3.2	3.2	3.1	3.2	3.1	3.1	3.1	3.4	3.4
Сусідам	3.3	3.2	3.3	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2	3.3	3.3
Колегам	3.3	3.4	3.3	3.2	3.3	3.3	3.2	3.3	3.5	3.4
Церкві та духовенству	3.1	3.2	3	3	3	2.9	3.1	3.1	3.5	3.4
Астрологам	2.5	2.5	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.7	2.7	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	3	2.9
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	—	—	—	2.4	2.5
Міліції	2.3	2.2	2.2	2.2	2.2	2.2	2.3	2.2	2.4	2.4
Прокуратурі	—	—	—	—	—	—	—	—	2.4	2.4
Судам	—	—	—	—	—	—	—	—	2.4	2.4
Президенту	2.3	2.9	2.6	2.4	2.1	2.2	2.7	2.2	3.4	2.7
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2	2.1	2.1	2.1	2.1	2.9	2.5
Уряду	2.3	2.4	2.3	2.2	2.1	2.1	2.4	2.3	3.1	2.5
Місцевим органам влади	—	—	—	—	—	—	—	—	2.7	2.5
Армії	3.2	3.2	3.1	3	3	3	3.1	3	3.1	3
Профспілкам	—	—	—	—	—	—	—	—	2.7	2.6
Політичним партіям	1.9	1.9	2	2	2.1	2.1	2.1	2.1	2.5	2.4
Комуністичній партії	2.3	2.1	2.1	2.1	2.4	2.4	2.2	2.3	2.3	2.2
Керівникам державних підприємств	2.5	2.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.4	2.5	2.6	2.7
Приватним підприємцям	2.4	2.3	2.4	2.3	2.4	2.4	2.5	2.5	2.6	2.6
Банкам	—	—	—	—	—	—	—	—	2.5	2.6
Страховим компаніям	—	—	—	—	—	—	—	—	2.2	2.2
Благодійним фондам, громадським організаціям	—	—	—	—	—	—	—	—	2.4	2.4

Таким чином, можемо стверджувати втрату відповідності деяких стійких уявлень щодо приватної сфери як науковців та журналістів, так і широкого загалу. Досі приватність в українському суспільстві найперше асоційована із жіночим, тож саме жіночі ролі передбачають реалізацію тих чи інших її засад – це модель традиційного суспільства із патріархальним типом гендерних відносин, яка втрачає нині як свою поширеність, так і популярність.

Та ж традиційність встановлює ще одні рамки – зведення соціальних кіл приватності до родинних, адже саме в межах розширеної патріархальної сім'ї знаходилася сфера інтимності. Справді, самота, стриманість та анонімність – пізніші феномени, пов'язані із формуванням міського способу життя та урбаністичної культури (занепад комунальних форм спілкування, вивільнення індивідуальної свідомості у часи розвою міст Пізнього середньовіччя, сьогочасна ввічлива неухважність мегаполісів). Нуклеаризація сім'ї, розвиток позародинних міжособистісних відносин, особливо у віртуальному просторі Інтернету (дискусійні групи розсилки, форуми, соціальні мережі типу “Однокласники”), де знайшли втілення і найхімерніші форми вираження самості (блоги, живі журнали, щоденники) виводять сферу приватного за ці рамки, потоншивши межу між приватним та публічним як опублікованим, доступним публіці тощо.

Література

1. Малес Л.В. Місце приватності в українському суспільстві – буття поміж традиціями // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Х., 2008.
2. Паперный В. *Культура Два*. – М., 1996.
3. Голофаст В.Б. Люди и вещи // *Социологический журнал*. – 2000. – № 1/2. – С. 58–65.
4. Сімейний кодекс України // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. – 2002. – № 21–22.
5. Пушкарева Н. Частная жизнь и проблема повседневности глазами историка // http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_sod.html - 10404 байт [text/html] - Tue, 11 Jan 2005, 22:49:04 MSK
6. Вестин А. Приватность и свобода // *Правовые аспекты охраны личной жизни. Реферативный сборник*. – М., 1986. – С. 40–55.
7. *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг* / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К., 2006.
8. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. *Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження*. – К., 2006.

*М.Наумова,
кандидат соціологічних наук*

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО У ПОСТМОДЕРНИХ ДИСКУРСАХ

В сучасному потрактуванні епохи наявні дві протилежні теорії. Одна теорія розглядає сучасну епоху як епоху модерну, яка ще не втілила у життя свого доволі нечіткого проекту. Інша теорія вбачає в сучасності епоху постмодерну, що не тільки зберегла такі характерні імпульси модерну, як правова держава і права людини, а й водночас розвинула їх до нових синтезів.

Так чи інакше, кардинальні зміни, що відбулися в становищі європейських держав та держав європейського походження, потребують інших концептуалізацій, відмінних від соціологічних моделей суспільства модерну. Йдеться передусім про бурхливий розвиток інтелектуальних технологій, поширення надсучасних засобів комунікації, які роблять неможливим ретельний контроль за інформаційним простором з боку держави. У тенденціях соціальної стратифікації дедалі більшої ваги набуває чинник освіти і компетентності, – “культурний капітал” на відміну від “економічного”. З ускладненням соціальної організації, її диференціації відбувається подальша партикуляризація соціальних одиниць (спільнот, організацій, акторів) на тлі ще більшого ущільнення комунікаційного простору. Плюралістичне сучасне суспільство демонструє високий ступінь багатовимірності та суперечливості. Соціологічна перспектива, котра концептуалізує суспільство як систему, де кожний елемент структури розглядається крізь його функції і роль у збереженні соціально-го цілого, виявляється недієздатною.

Спробуємо визначити фундаментальні припущення посткласичних соціологічних теорій, що намагаються побудувати адекватну теорію суспільства. Але спочатку спинимось на особливостях модерністської культурної

парадигми та модусах класичних соціологічних практик, що впливають з неї.

Онтологічні припущення модерністської свідомості. Культура епохи – цілісна система, у якій варіації та спонтанні утворення об'єднуються в один основний мотив. Особливі ознаки епохи можна виявити передусім у культурі науки чи пізнання, тобто у тій царині, де культура стає предметом мислення та пізнає саму себе. Це стосується культури пізнання, культури “Я”, теорії суспільства та господарства, а також мистецтва [1, с. 216].

Питання онтології є суттєвими для культури суспільства, оскільки в її межах визначаються відносини таких ступенів існуючого, як духовне, органічне та неорганічне, а також відносин душі та тіла. Петер Козловський звертає увагу на те, що в модерні вбачається тяжіння до монізму. Згідно з цією традицією дійсність повинна поповнюватися, виходячи з одного принципу, та складатися з однієї субстанції. Матеріалістичний монізм вбачає цю субстанцію і цей принцип у матерії, ідеалізм – у душі. Моністичний світогляд породжує низку труднощів, які також знаходять відображення в теоріях суспільства. Це проблема пояснення змін, розвитку, взаємопереходу форм буття одна в одну. Принцип саморозгортання субстанції завжди пояснює лише зростання складності як процес всередині онтологічного ступеня, а не як стрибок до нової, більш складної якості, зокрема стрибок від матерії до життя, від життя – до духу. Навіть поступове ускладнення соціальних форм, які не без труднощів вдається звести до однієї з субстанцій, виявляється за таких припущень суперечливим.

У модерністську добу переважають матеріалістичні тлумачення суспільства. Усе розмаїття соціальних форм зводиться до неодухотворених артефактів матеріальної культури та інституціоналізованих форм соціального зв'язку, які тільки й можуть бути предметом наукового дослідження, бо є “об'єктивними” феноменами. “Реальними” визнаються тільки ті соціальні явища, що повсякчасно повторюються, які є “просто загальними” (у гегелівському сенсі). Але вища форма людського буття та пізнан-

ня, царина духу, розглядається ортодоксальними соціологічними теоріями як щось нереальне, не здатне до узагальнень. Духовне постулюється як неопосередкована ірраціональність, а тому лише матеріалістичний “базис” має властивості реальної дійсності. З погляду модерних теорій суспільства, тільки емпірично верифікований, фактичний стан речей може претендувати на статус загального. Таке загальне та все у суспільстві, що пов’язане з ним, стає “позірно матеріальним”. Духовне, таким чином, не набуває у класичних соціологічних теоріях конституюючого, публічного характеру, а є лише приватним та безсилим, тоді як матеріальне виступає силою, що творить спільність та публічність.

Гносеологічні припущення “Проекту модерну”. Епоха модерну – це доба абсолютної диктатури розуму, його обожнення. Французькі мислителі постмодерну Жан-Франсуа Ліотар та Андре Глюксман визначили тотальний характер панування розуму як яскраво виражену схильність до німецького ідеалізму. У Канта розум, з одного боку, намагається помислити абсолютне і “покірливо” визнає свою поразку, а з іншого – категорії мислення стоять над абсолютном і не залежать від нього. У німецький класиці розум намагається переусвідомити першооснови людського буття та пізнання. У спробах віднайти першооснову людина відчуває неймовірну силу своєї думки. Вона починає вважати, що її мисленням твориться цілий світ. Звідси впливають диктаторські схильності людського розуму. Він не тільки “висвітлює”, відкриває, робить прозорими усі сутності та зв’язки буття, а й претендує на абсолютну істинність, винятковість утвореної картини світу. Наука стає у Новий час конституюючою картиною світу, а її методологія, що будується на дистанційованні спостерігача і предмета спостереження, об’єктивуючого та каузально-аналітичного стилів мислення, стає домінуючою пізнавальною процедурою. Соціальні науки не оминули захоплення природничонауковою методологією. Науковий статус соціології залежав від застосування нею процедур вимірювання та верифікації. Аналізу підлягали лише фак-

ти, доступні спостереженню та вимірюванню. Звідси усі суб'єктивні стани мають значення лише тоді, коли можуть бути операціонально визначені у термінах ознак, що спостерігаються, інакше вони не можуть бути верифікованими. “Модерн – це віра у всепоглинаючі можливості пояснення світу за допомогою природничих наук, редукція теорії та суспільних проектів до їх функціонування. Культура модерну переносить технічні та неорганічні моделі у царину саморозуміння, самосвідомості людини, її соціальних зв'язків” [1, с. 233].

Модерна концепція суб'єктивності. Засадничі положення щодо природи реальності та шляхів її пізнання, означені вище, зумовлюють не лише бачення зовнішнього світу, а й уявлення про “Я” та внутрішній світ людини. Концепція людської суб'єктивності модерну зумовила низку суперечностей та заслуг ортодоксальних соціологічних парадигм. Для модерну суб'єктивність в душі інтеракціоністської теорії Дж. Міда є наслідком взаємовідносин індивіда з іншими суб'єктами та навколишнім світом, певне сплетіння їх намірів та взаємин. Велика заслуга цієї теорії в тому, що в неї “Я” людини тлумачиться як наслідок інтеграції внутрішніх мотивів та зовнішніх контактів. При цьому така теорія все-таки не повністю адекватна, позаяк намагається розчинити суб'єктивність у цих відносинах.

Яку ж теорію суспільства зумовлює така функціонально-релятивістська концепція суб'єктивного світу людини? Якщо відносини визначають суб'єктивність, то індивід стає цілком залежним від суспільства і детермінованим ним. Незважаючи на те, що соціальний порядок постійно відтворюється в процесі взаємодії соціальних агентів, вони діють згідно із інституціоналізованими зразками поведінки, узгоджуючи останні з рольовими очікуваннями. А унікальність індивідуальної соціальної поведінки або ж зовсім ігнорується, або проголошується девіантною.

Але суб'єктивність людини ніколи повністю не зводиться до її відносин зі світом та суспільством. У постмодерній ментальності відбувається повернення саме до такого розуміння людського “Я”.

Постмодерністські соціологічні стратегії. Термін “постмодерн”, – зазначає Зігмунд Бауман, – доречно привертає увагу до неперервності та перервності як двох личин заплутаних взаємовідносин між сучасним соціальним становищем та тим станом, що передував йому. Термін надає рельєфності інтимним генетичним зв’язкам, що з’єднують новий соціальний стан постмодерну із модерном. Водночас він вказує на минуцність конкретних визначальних характеристик, за відсутності яких вже неможливо адекватно описувати соціальний стан як модерний” [2, с. 52].

Відмінності, що відрізняють стан постмодерну від суспільства модерну, глибокі й вельми істотні для того, щоб передбачити окрему соціологічну теорію постмодерності. Ця теорія повинна рішуче порвати із поняттями і метафорами моделей модерну, залишивши ментальний стрій, що їх породив. Адекватна концепція постмодерну може бути сконструйована тільки у такій когнітивній сфері, яка організована іншим набором припущень; вона потребує особливого словника. Критерієм адекватності такої теорії не останньою чергою буде ступінь її звільненості від понять та суперечливих питань, породжених дискурсом модерну.

”Соціальність” замість суспільства. Передусім соціальна теорія постмодерну позбувається припущення, що суспільство являє собою якусь “органістичну”, врівноважену соціальну тотальність, яким воно є у моделях парсоніанського стилю. Тобто посткласична соціологія відмовляється розглядати суспільство як принципово координовану і замкнену тотальність: 1) з певним ступенем єдності; 2) врівноваженої або з помітною тенденцією до рівноваги; 3) що зсередини з’єднується системою цінностей. Перегляду підлягає також підхід, що визначає елементи соціального цілого у термінах функцій, які вони виконують у процесах відтворення рівноважного становища. Замість цього нова теорія припускає, що соціальний стан, який вона моделює, завжди є невірноваженим. Він складається з елементів, що мають деяку автономність. Цієї автономності виявляється достатньо, щоб характеризувати результат їх взаємодії як непередбачений та нестабільний.

Випадковість результату некоординованих дій не слід сприймати як відхід від зразка, котрий намагається підтримувати тотальність. Будь-який зразок, що тимчасово виринув на поверхню у процесі непередбачених рухів автономних агентів, настільки ж випадковий й немотивований, як і той, що може виникнути на його місці. Якщо й можливо казати про виявлений порядок, то лише як про локальний, емерджентний феномен. З. Бауман взагалі пропонує радикальну категоріальну заміну. На його думку, соціологія, яка намагається пристосуватися до умов постмодерну, мусить замінити категорію суспільства категорією соціальності. Не важко помітити, що така заміна наголошує на процесуальній модальності соціальної реальності.

Соціальна теорія модерну концентрувала увагу, головним чином, на механізмах і засобах сприяння порядку та збереження зразків: державі та легітимації її авторитету, владі, соціалізації, культурі, ідеології та ін. Усе це розглядалось відповідно до ролі, яку воно відіграло у впровадженні зразків, монотонності, передбачуваності, а також керованості поведінки. Така когнітивна перспектива а ргіогі дискваліфікувала “невизначені” спільності; некерована поведінка соціального агента визначалась як дестабілізуючий, отже, антисоціальний фактор, приречений на придушення та вгасання у боротьбі за соціетальне виживання. У постмодерністській перспективі акцент переноситься із жорсткої тотальності, що є логічно первісною стосовно своїх частин, тотальності, яка тільки й може визначити значення індивідуальних дій і спільнот, до випадкової взаємодії плюралістичних, різноманітних, недетермінованих утворень.

“Системність” постмодерного простору більше не пристосовується до організмичної метафори. Це означає, що діючі в ньому спільноти вже не можуть оцінюватися в термінах функціональності чи дисфункціональності. Найбільш значна із розвинених соціологією модерну дослідницька стратегія – статистичний аналіз – стає недоречною у вивченні динаміки соціальних явищ [З, с. 38].

Таким чином, постмодерна інтелектуальна практика констатує відсутність оформленої із конкретною метою спільноти, здатної до загального регулювання та координування, вона відмовляється від тотальності із детермінованою структурою відповідних елементів.

Ще одне принципове припущення постмодерну полягає в розумінні суспільства як місця мешкання значної кількості спільнот, більшість з яких є одноцільовими, спільнот малих та великих, але все ж таки недостатньо впливових, щоб підкорити або зумовити іншим чином поведінку інших. Сфокусованість на єдиній меті суттєво підвищує ефективність кожної спільноти в полі її діяльності, а також запобігає контролю з боку одного джерела. Діючи у різних полях чи сферах спільного володіння, спільноти виявляються лише частково залежними від інших. Але лінії залежності не можуть бути зафіксованими, і, таким чином, дії спільнот залишаються слабо детермінованими, тобто автономними.

Метафора поступу versus... Усі модерністські теорії суспільства, попри розбіжності, дотримувались єдиного для всіх бачення сучасної історії як спрямованого руху і різнилися лише вибором кінцевого місця призначення і організуючим принципом процесу, чи то універсалізації, чи раціоналізації, чи систематизації. Теорія постмодерну вільна від метафори поступу, що так надихала теорії модерного суспільства. Щодо тотальності, яка розсіюється у серіях випадкових проявів, у мобільних, раптово виникаючих острівцях порядку, то її тимчасова реєстрація не може бути подана лінійно. Нескінченні локальні трансформації не складаються разом, аби створювати ефект зростаючої однорідності, раціональності та органічності цілого. Стан постмодерну – це стан постійної мобільності та змін, що не мають визначеного напрямку.

Соціальні агенти. Як зазначалось, постмодерна соціальна теорія проголошує автономію агентів. Відтак агенти лише частково зазнають примушування. Значною мірою вони вільні у прямованні до своєї мети залежно від ступеня їх контролю над ресурсами та здатності до

керування. Агенти вільні розглядати соціальний простір, що опанується іншими агентами, як скупчення можливостей та “проблем”, які слід розв’язати. Можливість – це те, що підвищує ефективність у досягненні мети, проблема – те, що перешкоджає її досягненню. В ідеальній ситуації (за максимізації можливостей і мінімізації проблем) кожен агент просуватиметься до мети на основі ресурсів, якими він розпоряджається. Наявність чи відсутність ресурсів є єдиною спонукальною до дії причиною. Соціальний простір кожної спільноти виникає як простір хаосу та індетермінованості, як територія, що підвладна суперечливим домаганням і є амбівалентною.

Щодо ідентичності агента, то вона не є наданою чи авторитетно підтвердженою. Її потрібно конструювати, але для цього не існує ніякого наперед заданого проекту. Таке автоконструювання агентів шляхом успішних спроб та помилок не має меж і стабільного напрямку [4, с. 71].

Постмодерний простір – це простір інтерпретативного дискурсу, простір постійної рефлексії. Постійне відтворення соціальності із усіма її структурованими та швидкоплинними формами, їх сутністю та взаємодією відбувається у безперервній дискурсивній активності, активності інтерпретації та реінтерпретації.

Щоб бути присутньою у просторі постмодерну, соціологія має зрозуміти себе як таку, що бере участь у цьому процесі саморефлексії та реінтерпретації, процесі, що ніколи не припиняється.

Література

1. *Козловський П.* Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями. – К., 1996.
2. *Bauman Z.* Intimations of Postmodernity. – London; N.Y., 1992.
3. *Бауман З.* Философские связи и влечения постмодернистской социологии // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – Т. 1.
4. *Hollinger K.* Postmodernism and the Social Sciences. A Thematic Approach // Contemporary Social Theory. – 1994. – Vol. 4.

М.Диденко

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПУБЛИЧНОЙ СФЕРЫ В ЭПОХУ ПОСТМОДЕРНА: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАБОТ ЖАНА БОДРИЙЯРА

Как и большинство социальных феноменов, публичность анализируется в рамках модернистской и постмодернистской традиций. На основе анализа теорий таких исследователей социального, как Ю.Хабермас, Х.Арендт, П.Бурдьё и др., нам удалось определить две взаимодополняющие перспективы рассмотрения публичности – пространственную, полагающую ее в качестве статичной характеристики “публичного пространства”, и функциональную, предписывающую изучать ее социальные функции [1]. Целью же данной статьи является анализ иной, “не структурной” перспективы рассмотрения социальных феноменов в целом и публичности в частности, представленной в постмодернистском дискурсе идеями французского социолога Жана Бодрийяра.

Общественность как новая форма организации коммуникативного пространства. Принципиальное отличие данной перспективы связано с постмодернистской трансформацией среды обитания публичного, а именно, с его переносом из политического пространства в поле повседневности, где оно представляет собой ключевую особенность современной коммуникации, становится индикатором изменений в структуре отношений в социуме. Публика, которая ранее представляла собой механизм общественного контроля, становится “молчаливым большинством”, “массой”, которая, хоть и обладает потенциалом “главных действующих лиц истории», предпочитает оставаться анонимным образованием, лишь симулируя выполнение своих основных функций и все более уходя под прикрытие “частной жизни”. Подобный уход Ж.Бодрийяр называет “непосред-

ственным вызовом политическому, формой активного сопротивления политической манипуляции” [2, с. 48]. Правда, следуя мысли Бодрийяра, можно констатировать расширение публичной сферы благодаря ее выходу за пределы не только пространства политического, но и области социального, само существование которого подвергается сомнению: “театр социального и театр политики все более и более сводятся к огромному мягкому телу с множеством голов” [3, с. 129].

Используемые здесь и в дальнейшем понятия “театр”, “сцена”, “спектакль”, традиционно свойственные драматургической социологии, имеют в постмодернистском контексте несколько иное значение. Они призваны лишней раз подчеркнуть симулятивную природу социального, неестественность разграничения его приватной и публичной составляющих. В данном контексте уместно вспомнить французского писателя Ги Дебора, автора работы “Общество спектакля”, определявшего последнее как общество фальсифицированной общественной (социальной, политической, экономической, культурной) и личной жизни [4]. Одним из признаков такой фальсификации Дебор считает уже само разделение жизни на “общественную” и “индивидуальную”.

Об исчезновении подобного разделения в современном обществе и говорит Бодрийяр, декларируя слияние публичной и социальной сфер в единое мета-пространство: “одно — уже более не спектакль, другое — уже более не тайна” [3, с. 131]. Существовавшая ранее сцена, будучи не в состоянии больше определять границы жизненного интерьера и экстерьера, рухнула, сделав большинство интимных процессов нашей жизни “виртуальной почвой для медиа”. Наиболее очевидным следствием этого становится повышение медиапотребительского спроса на формат “реалити-шоу”, основанный на популяризации наиболее интимных сторон жизни обычных людей. С другой стороны, мир приватности постепенно заполняется большими объемами информации извне, пока “целый универсум не начинает произвольно разворачиваться на нашем домашнем экране” [3, с. 131].

Бодрийяр называет новый способ организации социального пространства обценным, то есть таким, в котором “все становится прозрачным и непосредственно видимым, где всякая вещь выставлена в жестком и безжалостном свете информации и коммуникации” [3, с.131]. Причем последнее утверждение касается не только области ранее скрытого, но и области доступного, которое становится теперь “более чем доступным”. Человек, находясь в экстазе коммуникации, лишается своего отражения в окружающих его и потребляемых им объектах: на место “сцены” и “зеркала” приходят новые системообразующие социальной реальности – экран и сеть, вследствие чего коммуникация теряет свои рефлекторные способности, превращаясь в некую “неотражающую, имманентную поверхность”. Бодрийяр описывает соотношение сцены и обценного следующим образом: “сцена волнует нас, обценное очаровывает” [3, с. 132].

Это отношение, на наш взгляд, является близким соотношению понятий “студиум” и “пунктум” в понимании представителя французского постструктурализма Ролана Барта [5]. Барт использует данные понятия в контексте смыслового анализа фотографии, определяя “студиум” как некий культурный background, “сцену” действия с заранее заданным ролевым распределением, которое не только способствует пониманию того, что запечатлено на снимке, но и делает зрителя в какой-то мере к этому причастным. В то же время “пунктум” – это то, что “расстраивает студиум”, некая случайность, которая “укальывает” зрителя, наделяя снимок индивидуальностью. Разница лишь в том, что пунктум существует вследствие своей уникальности, в то время как обценное – благодаря своей всеобщности.

Политика “безответности” современных медиа. Согласно Бодрийяру, технологическое развитие приводит к функциональным изменениям основных агентов коммуникации. Медиа становятся антимедиаторами, они более не транзитивны, то есть не в состоянии обеспечить полноценный обмен между субъектами, лишь симулируя их комму-

никативное равноправие. Под обменом в данном случае понимается не просто взаимосвязь слова и ответа, но и определенная ответственность обеих сторон, являющаяся гарантом отсутствия монополии слова. При этом совершенно не имеет значения, каким будет содержание этого “слова”, а следовательно, нет и необходимости в установлении властного контроля над СМИ. Диктаторские способности медиа, по мнению Бодрийяра, заложены в них самих: при условии отсутствия feed-back медиа не контролируют, они просто существуют, обеспечивая власть имущих уверенностью в том, что «люди больше не разговаривают между собой, что они окончательно изолированы — перед лицом слова, лишённого ответа» [6, с. 200].

В связи с этим, вслед за Бодрийяром, вспомним теорию медиа канадского социолога Маршалла Маклюэна, основные положения которой заключены в формулу “the medium is the message” [7]. Маклюэн полагал, что средства массовой коммуникации оказывают огромное и во многом неизвестное воздействие на развитие общества самим фактом своего существования. Последнее, по его мнению, возможно в двух формах – “горячей” и “холодной”. Первая предполагает высокую степень наполненности данными в сочетании с низкой вовлеченностью субъекта в коммуникативный процесс и характерна, например, для таких медиумов, как фотография, радио или кинематограф. “Холодные” медиа, напротив, характеризуются “низкой определенностью”, а следовательно, оставляют реципиенту достаточное пространство для самостоятельного заполнения информационных пробелов благодаря не задействованному в непосредственной коммуникации органам чувств. Так, речь или телефон являются одними из наиболее “холодных” средств, поскольку “ухо получает скудное количество информации”, а отсюда субъект вынужден многое “додумывать” и “дочувствовать” самостоятельно. Что же касается всемирной сети, возникновение которой в каком-то смысле предвидел Маклюэн, то она является, на наш взгляд, гибридом названных форм – предоставляя, с

одной стороны, неограниченный доступ к любого рода аудиовизуальной информации, с другой – не отрицая возможность ее “домысливания”, свободной интерпретации и в определенной степени даже обмена.

Отдельно стоит рассмотреть и телевидение, которое Маклюэн относит к “холодному” классу, противопоставляя его кинематографу; хотя в контексте современного телесмотрения данная оппозиция не выглядит более убедительной. Принимая во внимание трактовку медиа Бодрийяром, можно предположить, что по мере заполнения телеэфира однотипным, тиражным продуктом, рассчитанным на массовое потребление, необходимость в домысливании исчезает: зритель с готовностью потребляет предложенную ему целостную модель, зачастую даже не отвлекаясь на ее содержание.

Итак, возвращаясь к Бодрийяру, отметим, что, рассматривая медиа аналогично Маклюэну, в независимости от содержания транслируемых ими сообщений, он не удовлетворяется сугубо технологической их трактовкой. Для него медиа – это в первую очередь средство “навязывания моделей”. Что же касается их содержательного аспекта, Бодрийяр утверждает, что “передаче подлежит не то, что проходит через прессу, ТВ, радио, но то, что улавливается формой/знаком, оказывается артикулировано в моделях, управляется кодом” [6, с. 206]. Соответственно, публика, именуемая Бодрийяром “молчаливым большинством”, является пассивным потребителем данных моделей. Причина подобной пассивности усматривается им не в безразличии к получаемой от медиа информации, а скорее в обилии последней.

Резюмируя сказанное – современный человек информационно атакуем (переживая “экстаз коммуникации”), беззащитен ввиду отсутствия какой-либо приватности в привычном для него понимании (находясь в пространстве обценного) и слишком отстранен от систем производства (лишенный возможности “ответа”).

Преодоление подобных барьеров социальной активности происходит в современном социуме крайне редко и носит,

как правило, революционный характер: помимо рассматриваемых Бодрийяром студенческих волнений в Нантере в 1968 г., можем привести, хоть и приевшийся, но все же показательный пример из современной украинской истории. Оранжевая революция была протестом не против содержания, а против модели и имела такой общественный резонанс в первую очередь благодаря тому, что представляла собой “ответ” там, где он изначально (исходя из самой природы медиа) не был предполагаем. Используя терминологию Маклюэна, можно предположить, что в случае, когда медиа достигают максимальной температуры, “перегриваются”, массы, осознавая низкую степень своей причастности, начинают стремиться к “охлаждению” посредством расширения сферы межличностной коммуникации. Еще одним барьером на пути подобной их активизации является новый полноправный агент публичного пространства (в данном случае имеется в виду пространство, именуемое Бодрийяром обценным) – реклама.

“Коллективизация” и “персонификация” – основные модели рекламного воздействия. Реклама, следуя своему основному функциональному предназначению, а именно, повышению потребительского спроса, создает некий референтный для масс симулякр публики. Она, а точнее, продуцируемое ею “воображаемое сообщество”, в свою очередь, симулирует эффект причастности субъекта к определенному стилю жизни, желаемому способу потребления. Бодрийяр пишет: “Реклама в ее новом измерении овладевает чем угодно, поскольку публичное пространство (улица, монумент, рынок, сцена) исчезает. Она реализуется, или, если угодно, материализуется, во всей своей обценности; она монополизирует публичную жизнь во всех ее проявлениях” [3, с. 129]. При этом мы не просто позволяем ей становиться монополистом, но и подсознательно жаждем этого. Причина этого, согласно Бодрийяру, глубоко психологична, ведь “любое желание, даже самое интимное, ориентировано на универсальность» [8, с. 194], а следовательно, должно быть опосредовано “коллективным

воображаемым”. Примеров современных, продуцируемых рекламой “воображаемых сообществ” можно привести множество: это и организация энергичных потребителей йогурта Actimel (“актимелистов”), и лига “настоящих мужчин”, пользующихся одеколоном Oldspice, и компания “супер-мам”, которые стирают порошком Tide. На аналогичной презумпции коллективного желания основана не только реклама в ее традиционной форме, но и приобретающие сегодня популярность интерактивные игры типа “Аукцион наоборот”, основной мотивацией участия в которых является наличие воображаемой конкуренции.

Помимо потребности в “коллективном” подтверждении своих желаний, современный человек (потребитель, достигший достаточного уровня благополучия) испытывает необходимость в их репрезентации в неких привычных и знакомых ему образах: эту “пустую, регрессивную, несущественную, но тем более глубоко необходимую” функцию также выполняет реклама. Таким образом, последняя, преследуя исключительно коммерческую цель, берет на себя роль двойного индентификатора: с одной стороны, посредством “презумпции коллективного желания”, с другой – посредством артикуляции этого желания в конкретной вещи (образе). Она заставляет нас поверить в то, что “вещь нацелена на нас, она нас *любит*”, а поскольку она нас любит, “мы и сами себя чувствуем существующими – мы “персонализированы” [8, с. 142]. Этот механизм по своей сути противоположен “коллективизации желания”, так как обеспечивает опосредованное (вещью, а точнее, ее образом) соотнесение индивида не с какой-либо референтной группой потребителей, а с самим собой. Удачным примером его использования является, скажем, реклама ноутбуков “Newlett Packard”, где потребителя хотят искусственно вернуть в якобы исчезающую сферу его приватности, провозглашая: “компьютер снова стал персональным!”.

В трудах современных теоретиков, так или иначе затрагивающих проблему трансформации публичного простран-

ства, встречаются и более радикальные интерпретации тенденций “коллективизации” и “персонификации”, описанных Бодрийяром в качестве механизмов рекламного действия. Первая, в частности, нашла свое продолжение в теории белорусского исследователя В.Фурса, посвятившего ряд научных работ изучению постсоветской публичности. Опираясь на социально-философскую традицию изучения категории “социального воображаемого” (от К.Касториадиса до Ч.Тейлора), В.Фурс рассматривает последнее в качестве новой, “более емкой и многомерной” формы существования “общественного мнения” (в том смысле, в котором его понимал Ю.Хабермас). Данный конструкт операционален, так как обладает строгой иерархической организацией, объединяя в себе повседневный, рациональный и спекулятивный уровни социальных практик. Их соотношение описывается следующим образом: “рациональность и прозрачность социальных практик (и, соответственно, содержания социального воображаемого) ограничены как снизу (предвзвешенностями, фоновым консенсусом, рутинной воспроизводительными практиками), так и сверху (магией сверхприбылей, сговором сильных, спекулятивной игрой на неопределенностях)” [9, с. 16]. Можно предположить, что в подобной структуре реклама, полагаемая Бодрийяром наряду с медиа в качестве монополиста публичного (общественного) пространства, а следовательно, и продуцируемые ею “воображаемые сообщества”, располагаются в верхнем слое, слое спекулятивных практик. В целом же данный “концептуальный набросок” (как характеризует его сам В.Фурс) современного бытования публичности близок идеям постмодерна. Исключением является лишь факт разложения социального (хоть и воображаемого!) на некие уровни, так как в контексте постмодернистских теорий, и в частности теории Ж.Бодрийяра, любая классификация, и тем более иерархия, является симулятивной.

Противоположная по своей сути идея “персонификации” является не просто элементом, но и ядром концепции техносоллипсизма, разработанной молодым российским

искусствоведом П.Родькиным, специализирующимся на исследовании визуальных коммуникаций. В своей работе “Экзистенциальные интерфейсы. Опыты коммуникативной онтологии действительности”, ссылаясь в том числе и на Ж.Бодрийяра, Родькин декларирует свойственную современной публичной сфере тенденцию перехода от массовой культуры к индивидуальным (персональным) коммуникациям, обозначая ее, как техносолипсизм: “коммуникативный эгоизм крайняя, но вместе с тем необходимая форма существования субъекта в условиях техногенной среды” [10]. Интерпретируется данная тенденция следующим образом: обострившееся на сегодняшний день противоречие между массовостью и индивидуализмом постепенно достигнет своей критической точки, и, в конечном счете, все средства массовой коммуникации станут индивидуальными, персональноориентированными. Об этом свидетельствует как активное развитие сегмента нишевого телевидения, так и распространенное использование в рекламной коммуникации “более мягких, по-настоящему интерактивных установок, лишенных двусмысленности рекламных выражений – “на ваш вкус”, “по вашей мерке”, “эта обстановка станет вашей” и т.д.” [10].

Безусловно, описанные теории не уникальны в использовании и интерпретации двух разнонаправленных по своей природе тенденций “коллективизации” и “персонификации”, но, тем не менее, именно в них последние, на наш взгляд, проявляются наиболее очевидно, принимая свои крайние формы. При этом стоит отметить, что, говоря о разнонаправленности, мы вовсе не имеем в виду противоречивость, ведь обе данные тенденции в некотором смысле описывают эволюцию публичного пространства в эпоху постмодерна. Описанный в рамках второй из них этап индивидуализации, на наш взгляд, на сегодняшний день закономерно предваряется этапом максимальной открытости информационного доступа.

Дом, город, автомобиль: мир повседневной обценности.
В качестве основных ареалов обитания обценного мы

будем в дальнейшем рассматривать те сферы существования индивида, в которых рождается и формируется его повседневность, а именно, те пространства, в которых он чаще всего себя локализирует. Это прежде всего пространства его города и дома, а в более широком смысле – все пространство окружающих его вещей, так как, по мнению Бодрийяра, современный человек потребительского типа более склонен переживать “время и пространство вещей, их ритм, их непрерывную последовательность” [11], нежели постепенно исчезающую целостную и органическую среду города или ускользающую приватность своего жилища. Говоря в данном случае о вещах, мы имеем в виду скорее не их материальное измерение, а совокупность взаимосвязанных друг с другом образов и смыслов, при помощи которых индивид, лишенный привычного разделения приватной и публичной сфер, осваивает и структурирует окружающий его мир.

В своей лекции “Город и ненависть”, посвященной анализу “современной метрополии”, Бодрийяр характеризует последнюю следующим образом: “В мегаполисе представлены все элементы социальности, они собраны здесь в идеальный комплекс: пространственная близость, легкость взаимодействия и взаимообмена, доступность информации в любое время. Но вот что происходит: ускорение и интенсификация всех этих процессов порождает в индивидах безразличие и приступы замешательства” [12]. Иными словами, и без того провоцируемое масс-медиа растворение индивидуальности в массе усиливается искусственной образцовостью городской среды, ее “сателлизацией”. Современная организация городского пространства, в основе которой лежит идеология объединения максимального количества “функций социального тела (работы, развлечений, медиа, культуры)” в едином объекте, способствует обесмысливанию публичной сферы. Примеры подобных объектов приводит как сам Бодрийяр, так и его американский коллега Р.Сеннет в своей работе “Падение публичного человека”. Первый критикует известные

городские ансамбли Парижа – Бобур, Дефанс, Форум, Вильет – за их космополитичность, симуляцию культурной значимости и чрезмерную “образцовость”, ведущую к тому, что “все остальное превращается как бы в остатки, в отбросы, в бесполезное наследие прошлого” [12]. Второй же на основе анализа способов функционального распределения пространства в некоторых образцах современной американской и европейской архитектуры – Ливер-Хаус в Нью-Йорке, Брюнsvик-центр в Лондоне, комплекс зданий Министерства обороны в Париже – также констатирует симулятивную природу “открытого пространства” и “запустение публичной сферы” [13, с. 19–23].

Особо очевидная диффузия частного и публичного измерений происходит, по мнению обоих исследователей, благодаря использованию в современных строительных проектах стекла – материала, “целиком вбирающего в себя понятие “среды” [8, с. 35]. Бодрийяр полагает, что оно “дает возможность ускорить сообщение между внутренним и внешним пространством, но одновременно и возводит между ними незримую материальную перегородку, не позволяющую этой сообщаемости превратиться в реальную открытость миру” [8, с. 36]. Р.Сеннет же, видимо продолжая эту идею, приписывает подобной концепции дизайна единение “эстетики зримости и социальной изоляции” [13, с.22].

Кроме того, оба теоретика констатируют производность “стираемого” публичного пространства от движения, приводя в пример опустошение околomagистральных зон и превращение территорий крупных строительных комплексов (университетов, министерств и пр.) скорее в “места для передвижения, нежели для пребывания”. Идеалом подобного подвижного совмещения публичной и частной сфер человеческой жизни является, по их мнению, личный автомобиль. Его специфика по сравнению с другими локациями индивида состоит в том, что он способен его изолировать, обеспечивая ему при этом свободу передвижения. По словам Бодрийяра, “осуществляется необы-

чайный компромисс: оставаясь у себя дома, мы все более удаляемся от дома” [8, с. 59]. Ввиду этого французский постмодернист называет автомобиль “центром новейшей субъективности”, отличительной чертой которой является отсутствие каких-либо пространственных ограничений. В то же время, по мнению Сеннета, пребывание в локальном мире авто абстрагирует нас и от внешней среды – “поскольку некто может изолировать себя в личном автомобиле ради свободы передвижения, он перестает думать, что окружающий мир имеет какой-либо смысл, помимо средства, направленного на достижение цели его собственного движения” [13, с. 22]. Таким образом, машина в состоянии автономно противостоять как классической приватной сфере (дому), так и теряющему смысл публичному пространству, представляя собой новую форму существования повседневности.

Несмотря на схожесть позиций французского и американского социологов, понимание ими конечного результата опустошения городской публичной сферы различно. Для Бодрийяра – это безразличие и ненависть (его крайняя форма), порождаемые развивающейся в условиях “символической незащищенности” дисфункцией аппарата принятия решений. Он характеризует подобное состояние следующим образом: “...пребывая в недифференцированном мире, я не в состоянии решить, что прекрасно, а что безобразно, что хорошо, а что плохо, что оригинально, а что нет... В ситуации невозможности принять какое-либо решение любой предмет делается плохим, и единственной защитой становится противореакция, неприятие и отвращение” [12]. У Сеннета же исход не столь трагичен, так как предполагает лишь упрочнение мышления в категориях “интимности”, а также предшествующую ему “изоляция при полной публичной зримости”. Последняя, по его мнению, компенсируется “чрезмерным вниманием к психологическому взаимодействию” с людьми, которые попадают в сферу коммуникативной активности индивида, согласно его собственному желанию.

Рассмотрев город как средоточие некогда публичного, нельзя обойти вниманием и домашнюю сферу, все еще пытающуюся сохранить некие рудименты своей приватности. Как критически отмечает Бодрийяр, “если раньше домашний мирок всегда сосредоточивался в вещах, стремясь ускользнуть от жизни социальной, то теперь он, напротив, оказывается через их посредство прикован к структурам и условиям социального мира” [8, с. 136]. В качестве наиболее яркой иллюстрации подобной “прикованности” постмодернист называет распространенную сегодня систему кредитования, которая придает вещам определенную социальную нагрузку. Тот же эффект можно наблюдать и в случае сознательного помещения в домашнее пространство вещей, имеющих определенную “социальную репутацию”, а именно, различных мало функциональных, но крайне дорогостоящих предметов, в основе покупки которых – стремление индивида к повышению своего статуса. Кроме того, в связи с общей трансформацией отношений индивида и общества изменяется и вещественное наполнение домашней обстановки: “в ней последовательно устраняются как центральные, слишком видные источники света, так и отражавшие их зеркала, то есть одновременно и фокус излучения и возвратная отсылка к центру” [8, с. 19]. Таким образом, мы как будто сами лишаем себя индивидуальности, некогда смоделировавшей наш повседневный быт.

Но все же существуют еще некие предметы, на которые не поднимается рука у современного “человека перестановки”. Их можно в прямом смысле назвать “пережитками” приватности, так как они являются не просто одними из последних сохранившихся, но и исконными ее носителями. Речь идет о вещах, символизирующих прошлое человека, его происхождение, а следовательно, и его сегодняшнюю бытность. Бодрийяр считает, что подобные вещи “служат бегством от повседневности, а самое радикальное и глубокое бегство – это бегство во времени, в свое собственное детство” [8, с. 68]. О значении таких предметов также упоминал Ролан Барт в контексте анализа историче-

ского дискурса. Он приписывал им “эффект реальности”, пристрастие индивида к которому подтверждает “массовое развитие фотографии, чья единственная отличительная черта (по сравнению с рисунком) – именно обозначение того, что изображенное событие действительно имело место” [14, с. 440].

Таким образом, опустившись с уровня “политического” и “социального” на “домашний” уровень существования максимальной интимности, можем подвести следующие итоги изложения постмодернистской трактовки Бодрийяром современной сферы публичного.

Поскольку взаимосвязь (речь в данном случае идет об отношениях обмена) между публикой и медиа на сегодняшний день отсутствует, постольку невозможно говорить и о какой-либо структуре публичной сферы, аналогичной той, которую пытаются сформулировать теоретики модерна (Хабермас, Арентс и пр.). Кроме того, использование самого понятия “публичная сфера” не является более правомерным, так как удаление границы между публичным и частным ведет к образованию нового социального пространства, именуемого Бодрийяром “общественным”.

Среда обитания общественного представляет собой пространство вещей (город, дом и любые другие центры образования повседневности), функционирующее аналогично коммуникативному пространству, моделируемому медиа (как традиционными СМИ, так и самим “молчаливым большинством”, “массой”) и рекламой. Что касается интерпретации значения “масс”, позиция Бодрийяра двояка – с одной стороны, он называет публику “молчаливым большинством”, неспособным к самостоятельной активности, с другой же – наделяет ее функциями медиа, утверждая, что она медиум гораздо более мощный, чем все средства массовой информации, вместе взятые: “mass(age) is message”. Объясняется это тем, что массы не являются “немыми” по определению, они становятся таковыми в ситуации непрерывного потребления огромного количества медиамodelей, которые не подлежат рефлексии и не предполагают ответа. В виду этого наибольший общественный резо-

нанс имеет никем не регламентируемая ситуация “ответа”, вне зависимости от формы и содержания последнего.

В заключение на основе анализа работ Ж.Бодрийяра предпримем попытку определить постмодернистскую публичность: это новый общественный дискурс, способ существования современного общества, продукт всеобъемлющей (коммуникативной и не только) деятельности медиа, рекламы и самих “масс”.

Литература

1. *Диденко М.* Концептуализация публичности: основные подходы // *Соціальні виміри суспільства*. – К., 2007. – Вип. 11.
2. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург, 2000.
3. *Бодрийяр Ж.* Экстаз коммуникации // <http://ivanem.chat.ru/extaz.htm>
4. *Дебор Ги.* Общество спектакля. – М., 1999.
5. *Литичевский Г.* Роллан Барт. Реферативный перевод знаменитого эссе о природе фотографии // http://nova.iatp.by/03/barthes_camera_lucida_short.pdf
6. *Бодрийяр Ж.* Реквием по масс-медиа // *Политика и поэтика*. – М., СПб., 1999.
7. *Маклюэн М.* Понимание медиа: внешние расширения человека. – М., 2003.
8. *Бодрийяр Ж.* Система вещей. – М., 2001.
9. *Постсоветская публичность: Беларусь, Украина / Под ред. Вл.Фурса.* – Минск, 2008.
10. *Родькин П.* Экзистенциальные интерфейсы // *Опыты коммуникативной онтологии действительности*. – М., 2004 (<http://www.prdesign.ru/text/eface/solipsism.html>)
11. *Бодрийяр Ж.* Общество потребления. Его мифы и структура. – М., 2006.
12. *Бодрийяр Ж.* Город и ненависть. Лекция, прочитанная в Москве во Французском университетском Колледже при МГУ им. М.В.Ломоносова // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bodr/Gor_Nas.php
13. *Сеннет Р.* Падение публичного человека. – М., 2002.
14. *Барт Р.* Дискурс истории // *Система моды. Статьи по семиотике культуры*. – М., 2003.

ГЕНЕЗА ТЕОРЕТИЧНОГО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ “КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ” У СОЦІОЛОГІЇ

У розвинених країнах дедалі більшого значення набувають проблеми виховання та освіти, сама практика соціального життя дала замовлення вченим на дослідження поняття “культурний капітал”, яке, з одного боку, враховувало б зміни, що відбуваються під впливом новітніх суспільних тенденцій, з другого – дало змогу адекватно висвітлити роль і значення людини в нових умовах. Це сприяло б виробленню відповідних рекомендацій щодо формування продуктивних здібностей особистості і шляхів найефективнішого їх використання. Аналіз сутності культурного капіталу має принципове значення для розуміння напрямів застосування даного поняття в соціологічних дослідженнях. Таким чином, метою дослідження в даній статті є визначення теоретичного змісту поняття “культурний капітал” за генезою його формування у соціології.

Поняття “культурний капітал” є відносно новим і, отже, недостатньо розробленим у сучасній соціології. Його становленню та розвитку сприяла низка історичних обставин, зміна акцентів на теренах соціальних відносин з матеріальних на інтелектуальні чинники розвитку соціуму, зростання уваги до особистих здібностей та талантів окремого індивіда сприяло визначенню ролі культурного капіталу як своєрідного індикатора, що у певному сенсі демонструє нам якісну стадію розвитку окремого суспільства.

Думки про вплив культурного потенціалу особистості на суспільні процеси висловлювали ще класики економічної теорії (В.Петті, А.Сміт та багато інших). Проте умови для обґрунтування цілісної теорії культурного капіталу сформувався дещо пізніше, а саме, у рамках концепцій таких дослідників, як П.Бурдьє, Д.Коулман, Ф.Фукуяма, Г.Беккер, Д.Тросбі та ін.

Один із методів розширення площини теоретичного знання в соціології – запозичення понять з суміжних дисциплін, надання їм якісно іншого звучання та сенсу, отримання при цьому іншого смислового навантаження та поля для подальших наукових пошуків. Впровадженню поняття культурний капітал у широкий вжиток у науковому співтоваристві передувало формування категорії “капітал” у його власне економічному значенні, запропонованому К.Марксом. Пізніше дослідники різних напрямів доходять висновку про необхідність якісного розширення сутності даної категорії, оскільки потенціал окремої людини не може бути вимірним лише щодо наявності у неї матеріальних благ, іншими словами, очевидним є те, що два індивіди, які володіють однаковими матеріальними статками, можуть займати різні позиції у соціальній системі. Отже, йдеться про низку інших, раніше не досліджуваних факторів, які значно впливають на якість та результат самореалізації особистості на теренах соціальних відносин.

Для західної економічної науки XIX — початку XX ст. уже досить характерними стають спроби вчених тлумачити людину, її знання і здатності до праці як капітал. Високоосвічена людина, яка має певну свободу вибору умов і сфер прикладання своєї праці, усвідомлює своє значення та роль у сучасному виробництві, має, відповідно, і більш високу “життєву філософію” та економічну культуру. Для такої людини неприйнятне ставлення до своїх творчих здібностей лише як до товару, що від неї відчужується. Ця психологічна обставина також мала значення для поширення ідей теорії культурного капіталу, у зв’язку з чим актуалізувалося питання переходу нематеріальних типів капіталів у предметну сферу соціальних наук, зокрема у соціологію, змістилися досліджувані акценти з економічної цінності капіталів у процесі їх конвертації на соціальні. Виділилося два основних підходи до визначення зв’язку людини, її знань і здібностей з капіталом.

Прихильники теорії трьох факторів виробництва (В.Бейджхот, Ф.Ліст, А.Маршал, Дж.Міль, В.Рошер, Г.Сіджук) беззастережно відкидають ідею включення

самої людини з її природними рисами до категорії капіталу. При цьому вони схильні розглядати як складову капіталу чи багатства людські знання і здатність до праці. На основі такого підходу до проблеми взаємозв'язку людини, її здатності до праці та капіталу виникли традиційні визначення поняття “людський капітал” (Г.Беккер та ін.).

Інший напрям у науці віддзеркалюють праці вчених, що відносять саму людину з її природженими рисами до капіталу (Л.Вальрас, Дж.Маккулох, Г.Маклеод, І.Фішер та ін.). Вони оцінювали людину як елемент капіталу, і як розвиток їхніх тлумачень виникли так звані альтернативні або “розширені” теорії культурного капіталу. Розширене визначення в даному разі є доречнішим, оскільки більшість цих теорій не заперечують традиційних визначень, але й не обмежуються лише ними, розширюючи тим самим зміст поняття “культурний капітал” [1, с. 25–28].

У другій половині ХХ ст. небачено зростають роль і значення в суспільстві людської особистості, рівня її освіти, кваліфікації, компетентності, наукових знань тощо. Акценти з матеріального виробництва переміщуються на соціальні відносини та взаємозв'язки як на важливі складові формування капіталу у новому вимірі, що дало поштовх до реінтерпретації самого поняття “капітал”.

Широке використання категорії “капітал” у соціології стало можливим після виходу в 1964 р. книги Г.Беккера “Людський капітал”. Десятиріччям потому Дж.Стіглер і Г.Беккер запропонували поняття “споживацького капіталу”, за допомогою якого вони намагалися пояснити звички, захоплення і уподобання споживачів. Їх аргументація була заснована на неявному припущенні, що кожного роду діяльності можуть бути притаманні особливі форми капіталу [2, с. 34].

На думку Ф.Фукуями, коріння соціального капіталу міститься у культурному капіталі. У своїх працях він визначає, що основною властивістю соціального капіталу є ступінь довіри між членами суспільства. Фукуяма демонструє приклад японського суспільства, де домінує соціальний капітал як основа життєдіяльності країни, що коре-

нями походить з культури. Досить цікавою є концепція капіталу О.Тоффлера, який кожному типу економічної структури приписує свій тип капіталу: аграрно-сировинні економіки – сировинно-видобувний капітал; індустріальні економіки – індустріально-промисловий капітал; інформаційно-комунікаційні економіки – капітал знань [1, с. 38–41].

У рамках власне соціологічного знання найбільш розробленим виявилось поняття “культурний капітал”, запропоноване П’єром Бурдьє в роботі “Нарис теорії практичної дії”. За аналогією з людським капіталом під культурним капіталом розумілися ті переваги, які передаються елітами своїм дітям (навички усної і писемної мови, естетичні цінності, уміння взаємодіяти з людьми, орієнтація на досягнення в навчанні), вони розширюють можливості їх соціальної мобільності. У 70–80-х роках П.Бурдьє продовжує досліджувати культуру повсякденності, залучаючи категорію культурного капіталу і визначаючи його роль у сприйнятті творів мистецтва. Після перекладу книги П.Бурдьє англійською мовою ця концепція набула популярності у США. Так, американський соціолог П.ДіМаджіо, вивчаючи академічну успішність американських студентів – вихідців з еліти, запропонував як спосіб вимірювання кількості культурного капіталу частоту контактів з “високою культурою”, що траплялися в період дитинства і юності. Виявилось, що культурний капітал впливає на професійне просування після закінчення вищої школи, а також на академічну успішність [3, с. 167–199].

П.Бурдьє, намагаючись побудувати загальну теорію економічних практик, пропонує суттєво розширити розуміння поняття капіталу за К.Марксом з метою розкриття усіх його проявів, не обмежуючись лише його економічними ознаками: “...загальна економічна наука практики повинна розглянути і зрозуміти капітал і прибуток у всіх формах його прояву, встановивши закони, за якими різні види капіталів взаємно трансформуються один на інший” [4, с. 157]. П.Бурдьє дійшов висновку, що про владу можна говорити категоріями трьох типів капіталу. Поруч з класичним економічним капіталом французький соціолог виділив

соціальний та культурний капітали. У системі П.Бурдьє ці типи капіталу вичерпують усі можливі форми влади, хоча допускається також розрізнення підтипів виділених капіталів. Наприклад, підтипом соціального капіталу, який є потенціалом для досягнення мети і який опирається на мережу контактів, знайомств і членства у неформальних і постійних організованих групах, є політичний капітал, що виникає з членства у політичних групах і організаціях.

П.Бурдьє аналізує усі види капіталів з погляду таких параметрів, як можливість їх конвертованості, пов'язане з цим виникнення ризиків їх втрати, а також з погляду їх здобуття. Ключовий у міркуваннях П.Бурдьє культурний капітал розглядається ним у трьох аспектах. Перший – це так званий втілений культурний капітал, пов'язаний зі знанням високої культури, виробленим “відчуттям” та смаком, що спирається на свободу дій у рамках витончених норм і культурних манер. Його передача пов'язана головним чином з родинною соціалізацією. Другий основний аспект культурного капіталу – це так званий офіційний культурний капітал, котрий можна ототожнити насамперед з формальною освітою і офіційно підтвердженою професійною компетентністю. Його передача відбувається насамперед у рамках освітньої системи, але доступ до нього також значною мірою визначається соціальним походженням, він більш-менш відповідає популярному в економічних науках поняттю потенціалу людського капіталу. Третій і найменш істотний з погляду культури, на який вказує П.Бурдьє, це капітал, матеріалізований у предметах як культурна цінність [5, с. 60–69].

Усі існуючі форми капіталу можуть тією чи іншою мірою конвертуватися в економічний капітал, у тому числі в його грошову форму. Зокрема, культурний капітал полегшує способи мобілізації економічного капіталу, а також допомагає отримати з використання економічних ресурсів найбільший прибуток. Своєю чергою, володіння економічним капіталом допомагає встановити потрібні зв'язки, робить свого власника більш вагомим у очах оточення, від-

криває доступ до освіти тощо. Таким чином, кругообіг може відбуватися між будь-якими формами капіталу. Всі капітали володіють здатністю взаємної конвертації.

Теорія культурного капіталу в тому вигляді, як її розуміє засновник П'єр Бурд'є, асимілюючись з сучасними науковими концепціями, з часом дедалі більше використовується як науковцями різних спеціальностей, так і журналістами, письменниками, котрі часто використовують дане поняття залежно від тієї проблеми, в контексті якої йдеться про наявність культурного капіталу. В літературі поняття «культурний капітал» вживається в різних значеннях залежно від масштабу його дії: на мікро-, макро- та мезорівнях. У межах мікрорівня можемо вести мову про культурний капітал окремого індивіда як біосоціальної істоти, що належить до певного соціокультурного середовища. На мезорівні досліджується культурний капітал окремої соціальної організації, яка часто є об'єктом аналізу не лише соціологів, а й представників економічних напрямів (корпоративна культура). На макрорівні йдеться про культурний капітал держави, нація і тощо.

У зарубіжній літературі зустрічаються й інші підходи до трактування культурного капіталу. Оскільки дане поняття має міждисциплінарний характер, цікавим є аналіз його розуміння іншими дослідниками, які не є соціологами. Визначення відмінностей між двома типами капіталів – культурного і людського, а також практичне використання теоретичного знання про культурний капітал у емпіричних дослідженнях пропонує у своїй праці Д.Тросбі. На його думку, оскільки найважливішим із цих видів капіталу вважається об'єктивований, соціологічне поняття культурного капіталу набуло великої схожості з широко вживаним у економічній теорії поняттям людського капіталу. Це було особливо помітно в емпіричних дослідженнях, пов'язаних з культурним капіталом, коли соціологи і економісти називали різними словами одне і те саме. Автор підходить до визначення культурного капіталу поступово. Він стверджує, що культура слугує виразником характерних для суспільства способу дій і думок, а все,

що виражає ці загальні риси, володіє культурною цінністю. Кожна людина може кількісно виміряти культурну цінність будь-якого об'єкта, і для деяких об'єктів індивідуальні оцінки їх культурної цінності збігаються. Якщо це так, то можемо проранжувати набір об'єктів за рівнем суспільної оцінки їх культурної цінності.

Виходячи з цього, Д.Тросбі визначає носія культурного капіталу як об'єкт, що володіє культурною цінністю, а сам капітал – як цю цінність. Як і будь-який капітал, культурний капітал може, своєю чергою, створювати потік товарів і послуг, що матимуть як культурну, так і економічну цінність. Подібно до того, як це робиться для звичайних активів, Д.Тросбі поділяє культурні активи на матеріальні й нематеріальні. До першого типу він відносить матеріальні об'єкти як природного походження, так і рукотвірні та будь-які приватні блага, що мають культурну цінність. До другого – ідеї, традиції, вірування і цінності, притаманні певній групі, а також суспільні блага (наприклад, музика і література). І матеріальні, і нематеріальні культурні активи здатні брати участь у виробництві нових (приватних і суспільних) благ, які можуть безпосередньо споживатися або слугувати проміжним продуктом у виробництві інших благ [11, с. 3–12].

У літературі, присвяченій дослідженню даної проблематики, можемо спостерігати деякі суперечності, що виникають серед науковців з приводу виділення специфічних особливостей культурного капіталу та його місця серед низки суміжних за змістом понять – людського, інтелектуального, освітнього типів капіталів тощо.

Поняття інтелектуального капіталу є, за визначенням, ширшим, ніж людський капітал, і логічно включає його основні ознаки, частково перетинаючись у своєму змісті з поняттям “культурний капітал”. Культурний капітал є також широким сукупним поняттям, що включає як компоненти людського капіталу, так і “офіційне” визнання соціальними інститутами освіти цих компонентів, а також символічне матеріальне втілення цих компонентів. При цьому саме поняття культурного капіталу звільняєть-

ся від економічного навантаження на відміну від інших типів капіталу і може бути операціоналізованим за допомогою суто соціальних показників.

У сучасній соціології поняття «культурний капітал» різниться від розуміння його засновником, є вужчим за своїм змістом. Таке розуміння даного поняття виходить з інкорпорованої форми капіталу і включає лише особистісні характеристики індивіда. Водночас сучасними соціологами запропоновано розгляд культурного капіталу через аналіз його рівнів за різними критеріями (суспільний, індивідуальний; загальний, специфічний, галузевий; мікро-, мезо-, макро- тощо), його структуру та показники вимірювання тощо.

Основна відмінність у тлумаченні поняття П.Бурдьє та іншими дослідниками полягає в тому, що культурний капітал у П.Бурдьє є позицією в полі власне культури, тоді як інші дослідники розуміють його як капітал освічених людей. І тут маються на увазі культура, освіта, інтелект тощо [7].

Розставлені суспільними тенденціями акценти і пріоритети свідчать про надзвичайно велику роль освітньо-культурного потенціалу, знання та практичних навичок, освітніх кваліфікацій, здібностей та мотивації. Водночас значної актуальності набуває проблема вимірювання культурного капіталу в конкретних соціологічних дослідженнях, перехід від абстракцій, теорії до конкретних показників, що проявляється у необхідності передусім з'ясування відповіді на питання щодо можливості встановлення меж здійснення процедур теоретичної інтерпретації та операціоналізації поняття «культурний капітал».

Таким чином, поняття культурного капіталу акумулює в собі соціальні, інтелектуальні, освітні та морально-етичні характеристики, які, з одного боку, виступають системним елементом суспільної культури, а з другого – проявляються в особистому потенціалі й багатстві людини у формі базових цінностей, норм, принципів тощо, котрі визначають професійну компетентність, яка реалі-

зується в її діяльності, що приносить додаткові соціально-економічні вигоди і легітимує статуси, ролі та владу.

Отже, становленню теорії культурного капіталу в соціологічній науці сприяла низка історичних факторів розвитку суспільства, а саме, зміна акцентів на теренах соціальних відносин з матеріальних на інтелектуальні чинники розвитку соціуму; підвищення уваги до особистих здібностей та талантів індивіда тощо. Введенню поняття культурний капітал у широкий вжиток у науковому співтоваристві передувало формування категорії “капітал” у його вузько економічному значенні, запропонованому К.Марксом. Думки про вплив та значення людського чинника, культурного потенціалу особистості в суспільних процесах висловлювали ще класики економічної теорії. Однак говорити про однозначність використання даного поняття у працях соціологів поки що не можна, окрім того, проблемним залишається виокремлення теоретичного змісту поняття “культурний капітал” серед суміжних понять.

Література

1. *Гришнова О.А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К., 2001.
2. *Нестик Т.* Труд, капитал, энергия: Культурный, социальный и символический капиталы (обзорный материал) // Восток. – 2004. – № 2(14).
3. *Mohr P., DiMaggio J.* The intergenerational Transmission of Cultural Capital // Research in Social Stratification and Mobility. – 1995. – № 14. – P. 167–199.
4. *Бурдые П.* Политические позиции и культурный капитал // Бурдые П. Социология политики / Пер. с фр. Н.А.Шматко. – М., 1993. – С. 99–170.
5. *Бурдые П.* Формы капитала // Экономическая социология. – Т. 3. – 2002. – № 5. – С. 60–74.
6. *Trosbi D.* Cultural capital // Journal of Cultural Economics. – 1999. – № 23. – P. 3–12.
7. *Соболевська М.О.* Поняття капіталу в соціологічній концепції П.Бурдые // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 4. – С. 31–38.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ В КОНЦЕПЦИИ СОЦИЕТАЛЬНОЙ ТРАНС- ФОРМАЦИИ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА Т.ЗАСЛАВСКОЙ

Трансформационные процессы, происходящие в различных странах мирового сообщества, имеют ярко выраженные социально-экономические, социально-политические, социокультурные, геополитические особенности. В современной социологической науке принято выделять возникший два десятилетия назад феномен постсоветской трансформации, с присущими только ему противоречиями и закономерностями. Сложность работы над изучением постсоветских трансформаций заключается в том, что исследователь не может смотреть на нее отстраненно, он находится в одном пространстве и в “режиме реального времени” с самим процессом.

Социологами разработаны различные концепции этого процесса, его сущности. Польский социолог П. Штомпка выдвинул *теорию социокультурной травмы* [1]. В западной социологии существуют и другие теории постсоветской трансформации, например, *эволюционная теория*, которая базируется на идее проектирования капитализма на основе неоклассической экономики и рационализме в духе марксизма [2], *инволюционная теория*, или теория зависимой от прошлого опыта трансформации [3]. И. Селеньи выдвинул *теорию приспособления траекторий*, которая, по сути, является синтезом противоборствующих теорий [4]. Тем не менее, как замечает Е.Головаха, “классические и модные теории, получившие ныне широкое признание в мировой социологии, к сожалению, не могут быть непосредственно использованы для продуцирования адекватного знания в конкретных условиях постсоветской трансформации общества” [5, с. 22].

За последние два десятилетия вопросы теории и методологии исследования постсоветской трансформации общества достаточно широко рассмотрены в работах украинских [6; 7; 8] и российских социологов [9; 10; 11].

В то же время большое количество публикаций на эту тему не дает возможности говорить о завершении работы над построением целостной теории постсоветской трансформации. По нашему мнению, наиболее органичной и системной из существующих является деятельностно-структурная концепция социетальной трансформации российского общества Т.Заславской.

Являясь известным специалистом в области экономики аграрного сектора, Т.Заславская вместе с Р.Рывкиной стояла у истоков экономической социологии в СССР. Начиная с 1983 г., сферой научных интересов Т.Заславской являются проблемы качественной трансформации общества в целом. Научный интерес к проблемам трансформации советского общества отражен в ее многочисленных трудах, которые можно разграничивать на два больших периода. Это период 1983–1995 гг., когда ее статьи, интервью, доклады на конференциях в основном были посвящены процессу перестройки в постсоветской России. Сама Т.Заславская объединила их общим названием “Перестройка и экономические реформы” [12]. И период 1996–2004 гг., когда была собственно создана концепция трансформационного процесса в России. Творческий поиск автора нашел отражение в фундаментальном труде “Современное российское общество. Социальный механизм трансформации” [13].

Концепция Т.Заславской дает целостное представление о современных трансформационных процессах, их движущих силах и механизмах, она сумела найти подход к проблеме, который опирается на широкие междисциплинарные исследования, носит комплексный характер, в нем используется многоуровневый анализ и исследуется множество социальных субъектов, по-разному влияющих на ход трансформационных процессов. Теоретические построения кон-

цепции Т.Заславской находятся в компетенции деятельностно-структурной парадигмы, являющейся одной из развивающихся социологических моделей решения проблемы трансформации общества. Объектом исследования выступают трансформационные сдвиги как совокупность процессов, принципиально меняющих социетальное устройство посткоммунистических обществ. Причем Т.Заславская отдает предпочтение термину “посткоммунистические трансформации” перед “постсоциалистическими”, полагая, что общества, принадлежавшие к “мировой социалистической системе”, не были социалистическими в научном смысле слова, в то время как монополистическая власть коммунистической партии была одним из главных типологических признаков [13, с. 73].

Откликаясь на призыв известного чешского социолога П.Махонина о создании общей теории посткоммунистических трансформаций [14], Т.Заславская сконструировала типологическое пространство, которое вмещает в себя траектории сущностной трансформации посткоммунистических обществ, какими бы разными эти общества не казались на первый взгляд. Для этого были определены социетальные характеристики посткоммунистических обществ, которые служат ключевыми объектами трансформации. Трансформационные процессы, изменяющие эти характеристики, в свою очередь, отличаются от социальной динамики большей глубиной и системностью. Они меняют саму основу, природу общества.

Системное представление о трансформации современных обществ предполагает изучение их движения одновременно по трем осям.

Первой составляющей трехмерного пространства посткоммунистических трансформаций является уровень эффективности функционирования социальных институтов. “Наибольшее влияние на определение социетального типа того или иного общества оказывает качество четырех базовых институтов:

– степень легитимности, демократичности и эффективности власти;

– структура, развитость, легитимность и защищенность собственности;

– многообразие и зрелость структур гражданского общества;

– широта и надежность прав и свобод человека” [13, с. 120].

Об эффективности трансформаций в этой сфере можно судить по тому, насколько успешно продвигается *целенаправленное* реформирование перечисленных базовых институтов, насколько успешно совокупность социальных институтов выполняет свои основные функции в посткоммунистических обществах. Главным же критерием качества институциональной системы можно считать ее адаптационную способность, то есть способность общества конструктивно и своевременно отвечать на глобальные вызовы современности, на изменение геополитических и экономических условий, решать проблемы, связанные с природными и социальными катаклизмами.

Второй осью социетального пространства, сконструированного Т.Заславской, является качество социально-групповой структуры. Под социально-групповой структурой в данном контексте имеется в виду социально-групповой аспект общественного устройства, в отличие от социальной структуры в широком смысле, включающей и его институциональный аспект. Связь обеих структур выражается в том, что социально-групповая структура определяется системой ролей и статусов, порожденной институциональной моделью общества.

Оценкой эффективности функционирования социально-групповой структуры социетального пространства обществ, находящихся в состоянии посткоммунистических трансформаций, может служить соотношение позитивных функций и негативных последствий (например, закрепление отношений неравенства) сравниваемых социально-групповых структур.

Третьей осью социетального пространства трансформационных процессов является уровень человеческого потенциала. Методологической основой возникновения кон-

цепции человеческого потенциала была теория человеческого капитала, которая определила способности и знания человека как фактор *экономического* развития. Теория человеческого капитала позволила оценить экономическую роль образования, науки, охраны здоровья и т.п. Человек является основным элементом современной системы капитала, фактором производства в концепции человеческого капитала и целью общественного развития в концепции человеческого потенциала. В то же время концепция человеческого потенциала интегрирует в себе в значительной степени концепцию человеческого капитала, так как не только определяет человека и его потенциал основной целью общественного развития, но и основным инструментом достижения этой цели.

В концепции социетальной трансформации посткоммунистического общества «под человеческим потенциалом следует понимать фактор жизнеспособности общества (страны, государства), интегрально характеризующий его человеческие ресурсы как субъекта собственного воспроизводства и развития» [13, с. 168].

Человеческий потенциал общества является феноменом интегральным. Его структуру составляют относительно самостоятельные, однако взаимосвязанные элементы. Это социально-демографический, социально-экономический, социокультурный и деятельностный потенциалы. Они по-разному характеризуют способность и готовность общества к саморазвитию, ответу на вызовы времени. Т.Заславская считает динамику человеческого потенциала базовой характеристикой социетальной трансформации. Она позволяет судить об успешности или провале проводимых реформ и структурных преобразований. Поэтому ее можно использовать как для оценки социальной динамики отдельно взятого общества, так и для сравнения различных обществ, например, российского и украинского, имеющих общую «точку отсчета» в трансформационном процессе.

В настоящее время Украина и Россия вовлечены в глобальный экономический кризис, который затронул все

страны мира, особенно те, которые имеют несбалансированную экономику и неустойчивую социальную структуру. Пока еще нет достаточно достоверных данных о том, как именно кризис влияет на протекание трансформационных процессов в этих странах. Поэтому можно только сравнить, какими были характеристики человеческого потенциала перед его началом. Общей характеристикой трансформационного процесса в России и в Украине было то, что реформы практически не осуществлялись. В России на тот момент они были приостановлены [15], а в Украине имел место масштабный политический кризис.

Эмпирической основой для сравнительного анализа человеческого потенциала различных стран, в том числе Украины и России, могут служить данные Отчета о человеческом развитии 2007/2008 по Программе развития ООН, составленные на основе данных 2005 г. [16]. Напомним, что индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП) рассчитывается на основе показателей ожидаемой продолжительности жизни, грамотности взрослого населения и образования на уровне начальной, средней и высшей школы наряду с показателем уровня дохода, основывающемся на последних данных организаций-партнеров ООН, а также других официальных источников. Этот индекс используется для выявления отличий между уровнем развития человеческого потенциала развитых, развивающихся и недостаточно развитых стран, а также для оценки воздействия социально-экономической политики на качество жизни в этих странах.

Россия, занимая в общем списке стран 67-ю позицию (ИРЧП – 0,802) и опустившись на два пункта по сравнению с предыдущим обследованием, все же по классификации ООН относится к странам с высоким ИРЧП. Украина (ИРЧП – 0,788) поднялась с 77-го на 76-е место в мире, однако ее относят к странам со средним уровнем развития. О том, что в Украине и России реформы “пробуксовывают” особенно ярко свидетельствует тот факт, что посткоммунистические Литва, Эстония и Латвия находятся соответст-

венно на 42-м, 43-м и 44-м местах, а бывшие страны “социалистического содружества” Словения, Чехия, Венгрия и Польша – соответственно на 27-й, 32-й, 36-й и 37-й позициях. Перечисленные страны в результате достаточно жестких и непопулярных реформ все же смогли решить задачи реформирования в принципиально новых условиях, включиться в мировую систему в качестве самостоятельных мегаагентов, обеспечить эффективное развитие экономики и социальной сферы, обрести геополитический статус, обеспечивающий их национальную безопасность. Несмотря на то что и Украина, и Россия занимают не самые худшие позиции в мире, уменьшение продолжительности жизни и сокращение реальных доходов на душу населения привело к тому, что по индексу человеческого развития они не могут подняться до уровня 1992 г., когда Россия занимала 52-ю позицию в мире по этому показателю. И только высокий уровень образования населения наших стран является той составляющей в формуле расчета ИРЧП, которая удерживает его от катастрофического падения.

Вторым источником, эмпирической базой для изучения человеческого потенциала стран, находящихся в процессе посткоммунистических трансформаций, в данном случае – Украины и России, являются результаты международного социологического исследования, выполненного Институтом социологии НАН Украины в рамках мониторингового проекта “Европейское социальное исследование” (ESS) [17]. Полученные данные стали объективной и непредвзятой информацией о ходе социально-экономических и социально-политических процессов более чем в 20 странах Европы. Украинские исследователи присоединились к проекту в 2004 г., российские – в 2006-м. Поэтому сравнивать и анализировать интересующие нас показатели можно, опираясь только на данные третьей волны проекта, которая была осуществлена в 2006–2007 гг. Рассмотрим некоторые из них, которые являются характеристиками человеческого потенциала и выявляют социальное качество доминиру-

ющих типов человеческой личности, определяющих успешность трансформации посткоммунистических обществ.

Одной из важнейших характеристик человеческого потенциала страны является состояние здоровья ее граждан. По данным исследования, в Украине его оценили как хорошее и очень хорошее только 29,6% респондентов, тогда как в России – 35,0%. Это самые низкие показатели среди всех европейских стран. Более того, 45,7% населения Украины ощущает некоторые трудности или ограничения в обыденной жизни из-за хронических болезней, инвалидности, физических изъянов, физической слабости или проблем с психикой. В России таких людей 40,7%. Такие результаты дает политика финансирования системы здравоохранения по остаточному принципу в Украине и недостаточно сформированная страховая медицина в России. Но все же можно говорить о преимуществах даже такой, неполноценной страховой медицины. Подтверждением этому служит оценка респондентами состояния системы охраны здоровья своих стран. Украинцы оценивают его крайне негативно, средняя оценка по шкале от 0 до 10 баллов – 2.61. Оценка россиян по той же шкале несколько выше, но тоже негативная – 3.42.

Рассмотрим другую важную характеристику человеческого потенциала Украины и России – уровень образования граждан. Среднее значение времени, потраченного на получение образования украинцами и россиянами в целом соответствует европейским показателям, все же являясь их нижними границами (исключение составляет Португалия). Украинцы в среднем учились 11,25 года, а россияне – 12,08. Обращает на себя внимание то, что при относительно коротком времени основного обучения, жители Украины меньше граждан других стран Европы (за исключением Болгарии) склонны повышать свою квалификацию. Только 12,1% работающих посещали курсы, лекции, тренинги с целью усовершенствования своих знаний. Причем количество таких людей в Украине за

два года уменьшилось на 2,5%. В России люди уже больше понимают ценность дополнительных навыков, поэтому 17,7% граждан приобретали знания, повышали свой уровень. Это, конечно, тоже не соответствует среднеевропейским показателям.

В ряду рассматриваемых нами характеристик человеческого потенциала необходимо также оценить уровень политико-правового сознания населения Украины и России. В Украине только 14% населения совсем не интересуется политикой, в России – 22,5%. При этом действительно разбирается в политической ситуации очень небольшая часть граждан. Собственное мнение о политической ситуации в стране имеют всего 14,1% россиян и 18,1% украинцев. Очень мала степень доверия к институтам власти. Например, средняя оценка доверия Верховной Раде по шкале от 0 до 10 баллов – 2.32. Россияне доверяют Государственной Думе немногим больше – 3.38. Однако гражданские институты ни в Украине, ни в России не работают, люди в своей массе пассивны. Если 5,2% украинцев являются членами какой-либо политической партии, то в работе других общественных организаций, не связанных с политикой, участвует 1,4%. В России дело обстоит иначе: в партиях состоит только 2,9% населения, тогда как в общественных организациях работает 4,8%. В развитых демократических странах Европы показатель вовлеченности в общественные организации значительно выше, самый высокий в Финляндии – 33%, что свидетельствует о развитости гражданских институтов.

Приходится констатировать, что в Украине и России высок уровень социального равнодушия, что свидетельствует о неразвитости ценностного сознания и соответствующем состоянии общественной морали. На вопрос о том, как часто за последние 12 месяцев респонденты оказывали кому-либо активную помощь, 51,2% украинцев и 49,7% россиян ответили, что они вообще никому не помогали. Самыми гуманными в Европе являются шведы: только 12,8%

населения этой благополучной страны не склонны тратить свое время и силы на других людей.

Характеристикой человеческого потенциала также является социальное настроение. По удовлетворенности своей жизнью в целом по шкале от 0 до 10 украинцы занимают самую последнюю позицию – 4.39, причем уровень удовлетворенности за два года незначительно, но снизился: в 2005 г. он составлял 4.44. А россияне занимают третью позицию с конца, но все же они скорее удовлетворены – 5.25.

Нестабильная социально-экономическая и социально-политическая ситуация в Украине привела к значительному отставанию в развитии человеческого потенциала не только по сравнению с развитыми странами Европы, но и к некоторому отставанию по этому показателю от России. Это явление наблюдается даже при заметном сворачивании демократических институтов последней. Низкий уровень человеческого потенциала Украины и России накануне мирового экономического кризиса, согласно концепции социетальной трансформации посткоммунистических обществ Т.Заславской, является следствием непродуманной социально-экономической политики, несформированной социально-групповой структуры и слабости социальных институтов и украинского, и российского обществ.

Литература

1. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Под ред. В.А. Ядова. – М., 1996.
2. *Sachs J.* Postcommunist Parties and the Politics of Entitlements // *Transitions*. – 1995.
3. *Stark D.* Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe // *East European Politics and Societies*. – 1992. – 6(1).

4. *Селеньи И., Эял Г., Тоунсли Э.* Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе. – К., 2008.

5. *Головаха Е.И.* Социологическое знание и процесс исследования современных социальных процессов // Проблемы розвитку соціологічної теорії: Збірник матеріалів IV Всеукраїнської соціологічної конференції, 21 травня 2004 р., м.Київ. – К., 2005.

6. *Головаха Е., Панина Н.* Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3.

7. Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. – Харьков, 2004.

8. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.А.Макеева, О.Д.Куценко. – К., 2003.

9. *Левада Ю.А.* От мнения к пониманию. Социологические очерки 1993–2000. – М., 2000.

10. *Ядов В.А.* Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций. – СПб., 2006.

11. Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации. Международный симпозиум 16–18 января 2003 г. / Под ред. Т.И.Заславской. – М., 2003.

12. *Заславская Т.И.* Избранное. Т.2: Трансформационный процесс в России: в поиске новой методологии. – М., 2007.

13. *Заславская Т.И.* Современное российское общество. Социальный механизм трансформации. – М., 2004.

14. *Machonin P.* Social Transformation and Modernization. To Constracting the Theory of Social Changes in the Postcommunist Countries. – Praha, 1997.

15. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений. Доклад Т.И.Заславской и В.А.Ядова на открытии III Социологического конгресса, 21 октября 2008 г. – <http://www.polit.ru/2008/10/29soctransformations.html>.

16. Human Development Report 2007/2008. United Nation Development Program. – N.Y., 2007.

17. *Головаха Е. Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007 роки. – К., 2008.

*В.Тихонович,
кандидат філософських наук*

ПСИХОЛОГІЯ ЕМОЦІЙ: ІЗ ІСТОРІЇ ДИСКУРСУ

Чим далі триває в часі “перехідний період” трансформаційних змін в українському суспільстві, тим очевиднішою постає глибина його проблем, необхідність проникнення у внутрішні його механізми, з’ясування його об’єктивних і суб’єктивних чинників. Рисою доби є стихія непередбачуваності, хвилеподібність припливів і відпливів індивідуальної і громадської активності, загальмованість раціоналістичної ініціативності та поширеність настроїв непевності і емоційної вразливості.

Воднораз чи не найменш вивченою (закритою) залишається саме емоційна сфера суспільства – вельми складна для наукового осмислення. Брак надійної інформації щодо витоків, перебігу, передбачуваності емоційних процесів, теоретичних підойм і емпіричних інструментів проникнення в закономірності розвитку світу емоцій утруднює оперативне реагування суспільства, його інститутів на виклики часу, динаміку соціальних ситуацій.

Тож серед іншого при характеристиці таких ситуацій і перспектив їх дослідження важливим є хоча б побіжний огляд передісторії та сучасного стану власне проблеми емоцій як психічного явища, його суті та ролі у життєздійсненні людини, досвіду зусиль у цій галузі провідних наукових авторитетів.

Певна річ, залучення такої інформації до предметного поля соціологічного дослідження має свої межі і насамперед окреслює “підступи” до проблеми, тим не менш, ігнорування історичного теоретико-методологічного тла було б щонайменше необачним, адже йдеться, по-перше, про надзвичайно важливий феномен людського життя, а, по-друге, як засвідчують літературні джерела, про не-

прості колізії навколо психології емоцій як наукового предмета загалом.

Вельми показовим у цьому плані є звернення до надзвичайно копіткого, розлогого (понад 200 стор.) аналітичного історико-психологічного огляду проблеми емоцій у праці 30-х років ХХ ст. Л.Виготського “Вчення про емоції. Історико-психологічне дослідження” [1]. Тим більше, що, як констатують розробники психології емоцій вже другої половини ХХ ст., особливих зрушень у з’ясуванні найактуальніших питань упродовж вельми тривалого часу тут, на жаль, не сталося. (Виготський у підсумку своїх студій щодо психології емоцій наполегливо рекомендував звернутися ... до провидчих філософічних здогадок Б.Спінози, спадщину якого, на думку Виготського, слід не лише уважно вивчати, а й використовувати як допоміжний засіб для виходу з глибинної теоретико-методологічної кризи психології емоцій).

Зауважимо, що для сучасного соціального психолога і соціолога знайомство з давніми теоретико-методологічними дискурсами корисне принаймні з трьох мотивів: по-перше, це дає можливість скласти уявлення про хід наукового пошуку в окресленій нами проблемі, але із загальнопсихологічного погляду; по-друге, зважити на ту обставину, що, як виявляється, просування у даному розділі психологічної науки надто повільне, власне невирішеними залишаються ті ж самі питання; нарешті, по-третє, досліднику-соціологу, аж ніяк не претендуючи на поглиблення загальнопсихологічного теоретико-методологічного аналізу, важливо виявити ті точки предметного концептуального дотику загальної психології і соціології (соціальної психології), які дають можливість розроблення коректного (адекватного) соціологічного поняттєвого апарату і інших засобів аналізу актуальної наукової проблеми як суспільного явища наших днів.

Отож коротко про суть, як її викладає такий незаперечний науковий авторитет, як Л.Виготський. Закладаючи у підґрунтя концепції емоцій деякі постулати, висловлені свого часу Р.Декартом (“Трактат про пристрасті”) та претен-

дуючи на їх “матеріалістичне” переосмислення, У.Джемс та К.Ланге (1880–1890 роки) запропонували так звану органічну теорію природи емоцій, згідно з якою внутрішні органічні (фізіологічні) зміни в біологічному організмі людини є *першоджерелом* людських емоцій. Натомість класична теорія емоцій Б.Спінози (“Етика”) вважала тілесні зміни в людині *наслідком* її емоційного стану. Тобто Джемс і Ланге висунули в якості причини емоцій те, що раніше вважалося їх наслідком [1, с. 102–106].

Залучаючи до своєї критичної аргументації експериментальні розробки У.Кеннона, Виготський доводить, що фізіологічні зміни аж ніяк не диференціюються залежно від *змісту* емоційного стану, навпаки, вони подібні за різних і навіть протилежних емоційних переживань індивіда (страх, гнів, любов, ненависть і т. ін.).

Для нас у цій дискусійній колізії (практично не завершеній за великим рахунком і досі) важливе не так з’ясування “первинності” чи “вторинності” чинників емоції, подібна ситуація, як відомо, супроводжує науковий пошук у багатьох інших проблемних сферах, – як симптоматичний висновок Виготського, що сучасна йому психологія “бродить філософськими проблемами – істинними ферментами розвитку найголовніших сучасних психологічних теорій” [1, с. 137], “проблеми Спінози чекають свого вирішення, без якого неможливий завтрашній день нашої психології” [1, с. 301]. Адже Спіноза – проти картезіанських незмінних духовних сутностей, вічних і недоторканих, проти концепцій, що розглядають емоції не як емоції людини, особистості, а як надприродні сутності, демони, що оволодівають людиною [1, с. 300]. “Ми мусимо зайнятися з’ясуванням того, як могла виникнути та чи інша експресія страху чи гніву, і це становить, з одного боку, завдання фізіологічної механіки, з іншого – завдання історичної психіки” [1, с. 109].

На жаль, як відомо, Виготському не судилося упритул розгорнути власну концепцію емоцій людини, і його оцінка цієї проблемної ситуації залишилася актуальною і дотепер. Та й “великої філософської ідеї” як засобу виведення психології емоцій з історичного глухого кута, по суті,

не з'явилося, хоча в радянській психології саме в цьому напрямі і йшов науковий пошук (С.Рубінштейн, О.Леонтьєв, Г.Шингаров та ін.).

Сучасний дослідник психології емоційних явищ В.Вілюнас, констатує нерозробленість проблеми, зауважує, що власне психологія емоцій як розділ психологічної науки з часом ще більш відстала від досліджень пізнавальних процесів [2, с. 5].

Що стосується загальної психології, то, на нашу думку, доцільно при окресленні соціологічного дослідницького поля все ж скористатися тими наробками психології емоцій чи й загальними теоретико-методологічними настановами та висновками, які маємо на даний час і які виходять на ті наукові перехрестя, котрі сприяють синтезу різних галузей знання, вельми характерному для новітнього часу.

Зокрема, важливим теоретичним орієнтиром соціологічного пошуку в галузі емоцій і емоційності як соціального явища є положення, яке, на противагу тривало пропагованому багатьма психологами *протиставленню* людського інтелекту і афекту, обґрунтовує їх *єдність* і стверджує, що з емоційними явищами пов'язані всі розділи психології як науки, вони супроводжують будь-яку діяльність людини, проникають у всі психічні процеси. “Мова для нас при цьому йде, – писав С.Рубінштейн, – не про те лише, що емоція перебуває в єдності і взаємозв'язку з інтелектом чи мислення з емоцією, а про те, що саме мислення як реальний психічний процес вже саме є єдністю інтелектуального й емоційного, а емоція – єдністю емоційного й інтелектуального” [3, с. 97–98]. Власне, таку ж думку стверджував ще Виготський: “...Відрив інтелектуальної сторони нашої свідомості від афективної вольової сторони є однією з основних і корінних вад всієї традиційної психології...” [4, с. 14].

Цікаво, що відсутність переконливого і емпірично доказового вирішення проблеми психології емоцій в межах загальнопсихологічної теорії спонукала багатьох дослідників (П.Анохін, П.Симонов та ін.) звернутися до комплексного підходу і її тлумачення як психофізіологічної

проблеми. Утім, О.Леонт'єв з цього приводу наголошував, що інтенсивний розвиток міждисциплінарних досліджень посилює тенденцію до фізіологічного, логічного чи соціологічного редукціонізму, загрожуючи втратою психологією її предмета [5, с. 95]. Зауважимо собі цей “редукціонізм” та поміркуємо згодом про його вірогідний чи й дійсний зміст.

Наразі важливою є така констатація з'ясованого у психологічній теорії емоцій [2]:

- цілісне емоційне явище як особливе психологічне утворення має подвійну будову і складається з власне емоційного переживання і того відображуваного суб'єктивного змісту, на який дане переживання спрямоване;
- емоційне переживання виражає смисл відображуваного змісту з погляду потреб суб'єкта;
- емоція є конкретно психічною формою існування потреби, виражає активну сторону потреби;
- оцінюючи суб'єктивну значущість об'єктивних явищ, емоційне переживання слугує водночас спонуканням суб'єкта до діяльності, спрямованої на оцінюваний зміст;
- у реальному житті окремі емоційні явища взаємно пов'язані і взаємодіють;
- емоційним елементам людської психіки властива особлива динамічність;
- в емоціях людини сфокусовано не тільки знання про явища навколишнього світу, а й ставлення до них; в них відображено не тільки самі явища, а й їх значення для життєдіяльності суб'єкта;
- у життєдіяльності людини емоції виконують пізнавальну, оцінну, спонукальну, мотиваційну функції, а також функцію соціальної пам'яті.

Як відомо, у соціологічній літературі проблематика емоційної сфери життя суспільства висвітлюється, зокрема, за допомогою понять “соціальне самопочуття” та “соціальний настрій”. Власне поняття “настрій” традиційно використовується і в загальній психології. Під настроєм зазвичай розуміють більш-менш тривалий емоційний стан, емоційний тон, що в нього забарвлені всі зовнішні впливи на особистість залежно від її індивідуальних особливос-

тей [6, с. 148]. Причому доволі часто психологи розмежовують, відокремлюють поняття “емоція” і “почуття”, ґрунтуючись на принциповій відмінності вищих, тобто людських емоцій (моральних, естетичних, пізнавальних почуттів) та емоційних реакцій, властивих як людині, так і тварині (голод, спрага, гнів тощо). “Почуття і емоції є різними ступенями розвитку емоційної форми відображення дійсності, подібно до того як почуттєве і абстрактно-логічне пізнання становить два ступені в розвитку пізнавальної, образної форми відображення дійсності” [7, с. 148].

Посилаючись на наведене виокремлення почуттів як вищих людських емоцій, маємо підставу тлумачити феномен почуття саме як соціальне почуття. Утім, для соціології навряд чи є доцільним відокремлення почуттів від емоцій, позаяк маємо справу виключно з соціальною сферою, з індивідом (особистістю) чи групою (спільнотою) як суспільним утворенням. Тим часом маємо в літературі й наголошування на особливому статусі саме поняття “соціальне почуття” як особливого феномена. А.Горячева і М.Макаров [7] емоційну сферу життя суспільства з соціально-психологічного погляду подають у такому континуумі: “Соціальні почуття і настрої разом з потребами і соціальним характером утворюють емоційно-вольову частину, або сторону суспільної психології” [7, с. 83]. Критерій соціальності почуттів, на думку дослідників, забезпечується такими їх характеристиками:

- соціальні почуття – це почуття, спільні або типові для групи чи суспільного загалу у певний період його історичного розвитку чи за певної соціальної ситуації;
- вони виконують соціальну функцію;
- в них відображуються загальні соціальні умови життя соціуму;
- їх вирізняє спосіб поширення, закріплення, посилення або згасання; тут виявляється дія взаємної психічної індукції, наслідування, соціального контролю та інших соціально-психологічних механізмів соціальної взаємодії;
- зміст соціальних почуттів розвивається в процесі взаємодії з ідеологічними компонентами суспільної свідомості.

Отже, виходить (продовжимо авторську логіку), що в одному і тому самому соціальному почутті як психологічному феномені можливе найрізноманітніше змістове наповнення. Приміром, пишатися можна своїм родом і народом, батьківщиною і Батьківщиною, національною культурою і мовою (як і зневажати їх). Така суперечлива взаємна підмінюваність є вельми підступним феноменом для дослідника. Ще Гегель різко розмежовував психічну форму і суспільний зміст почуттів. Зміст, за Гегелем, не справляє ніякого впливу на психологічну природу почуттів, вона є цілком самодостатньою. Саме ж по собі почуття “є зовсім порожньою формою суб’єктивної афектації” [8, с. 39]. Істинність і цінність почуттів визначається виключно їх змістом.

У суспільствознавчій літературі, психологічній і соціологічній включно, навряд чи знайдемо достовірну інформацію про *закономірності* перебігу емоційних станів на рівні індивіда чи групи, хіба що більш успішними можуть себе вважати медики, опікувані різноманітною патологією людської психіки. Багату інформацію для роздумів і узагальнень подає приклад помаранчевої революції як суспільно-психологічного явища. Його витоки, перебіг і наслідки вимагають ґрунтовного наукового аналізу [9].

Якщо зважити на те, що в зміст соціальних почуттів входять моменти їх спрямованості на той чи інший об’єкт чи мету, оцінка об’єктів навколишньої дійсності з погляду відповідності їх актуальним чи неакцентованим потребам суб’єкта, тобто визначальними є саме змістові характеристики даного феномена, то було б логічним стверджувати про змінюваність соціальних почуттів з розвитком суспільства, зміною обставин людської життєдіяльності на противагу позаісторичності абстрактно-психічної природи людини, що лише пристосовується до змін у суспільних ситуаціях життя, за твердженням Е.Фрома.

Але чи не містить таке протиставлення загрозу механістичного тлумачення природи соціальних почуттів і емоційної сфери загалом та підміну власне предмета аналізу, ігнорування його специфічності? Таке побоювання під-

тверджується вельми самовпевненими розмірковуваннями, на рівні “соціального проекту”, властивими радянській добі з її нетерплячкою стосовно очікування “милостей від природи”, висловленими, зокрема, в такому контексті: “Еволюція соціальних почуттів включає в себе не лише вдосконалення одних і тих самих емоцій і зміну їх спрямованості. Вона передбачає також виникнення нових і відмирання старих почуттів, а також зміну в їх співвідношенні, комплексну перебудову їх організації” [7, с. 104]. За такої перебудови життєвого процесу втрачається його природний характер, а маніпулятивні технології посіли б (а частково й посідають нині) місце провідників людського життя. У штучній цілеспрямованій експлуатації людських почуттів криється загроза існуванню людини як природного суб’єкта життя. Негативна роль засобів масової інформації у цьому сенсі загальновідома.

Вочевидь, корисним з цього приводу буде звернення до поки ще не багатого досвіду предметного розгляду досліджуваної проблеми на прикладі соціально-психологічного з’ясування феномена суспільного настрою. Певною мірою повчальною є методологія, застосована до вивчення суспільного настрою Б.Паригінім. Констатуючи доволі активний інтерес фахівців (здебільшого психологів) до проблематики суспільного настрою у 1920-х роках (В.Бехтерев, Л.Войтоловський, А.Ухтомський та ін.), Б.Паригін кваліфікує як невдалу спробу Бехтерева з’ясувати механізм стадіальності, тенденцій та форм динаміки масового настрою. За міркуванням Паригіна, невдача Бехтерева зі спробою виявити об’єктивні закони формування суспільних настроїв, спираючись на тардівську концепцію навіювання та наслідування, а згодом на власну механістичну інтерпретацію настроїв, засвідчила, що “розробка проблеми формування соціального настрою може бути успішно здійснена лише на основі єдино наукової методології марксизму” [10, с. 64].

Далі Б.Паригін робить логічний хід, за яким, по-перше, суспільний настрій як явище групової і масової психоло-

гії має як спільні з індивідуальним настроєм риси, так і відрізняється від нього низкою особливостей. З одного боку, груповий настрій, як і індивідуальний, володіє рисами емоційності, імпульсивності, динамічності, з іншого боку, на відміну від настрою індивіда, обумовленого “майже однаковою мірою” всією сукупністю біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних чинників, “виявляється значно більшою мірою, ніж індивідуальний, соціально зумовленим” [10, с. 70–71]. (Мати б хоч якийсь “позитивістський” інструмент для вимірювання міри відмінностей цієї міри!).

По-друге, груповий настрій має низку властивостей, відмінних від індивідуального настрою, зокрема здатність до багатократного збільшення групової енергії.

По-третє, якісно новою його особливістю є заразливість, здатність швидко передаватися як у внутрішньогруповій, так і міжгруповій взаємодії.

Підсумовуючи тезу про те, що процес зміни настроїв підлягає дії певних законів, Паригін зауважує, що “механізм динаміки суспільного настрою, по суті, ще не вивчений, і тому поки що доволі важко визначати загальні закономірності руху, поширення і розвитку настрою, які однаковою мірою охоплювали б все багатоманіття його форм і видів” [10, с. 221]. Тим часом найбільші можливості щодо з’ясування особливостей походження і функціонування соціального настрою надає досліднику феномен політичного настрою.

Ніскільки не закидаючи авторів мимовільного чи свідомого переакцентування інформації з власне настрою на обставини, що його детермінують, змінюють, переспрямовують чи гасять, тобто з власне форми емоційного стану – на його, в даному випадку, політичний зміст, відзначимо здобутки дослідника, основувані передусім на ленінських роз’ясненнях й оцінках відповідних (революційних) подій.

Отже, “в сухому залишку” автора – констатація основних стадій припливу і відпливу революційних настроїв. У випадку поступового наростання політичної активності мас (припливу революційного настрою) виокремлюються

три стадії: бродіння в масах, поворот і піднесення, що характеризуються автором як закономірності послідовного формування масового настрою [10, с. 224].

На стадії “бродіння” виявляється внутрішній конфлікт інтересів, потреб, власного політичного досвіду мас з їхніми ж консервативними навичками, традиціями, віруваннями, ілюзіями, набутими раніше. Це неусвідомлювана або малоусвідомлювана стадія, коли особливо можливі різні маніпулятивні впливи ззовні, спрямовані на переорієнтацію настрою.

Стадія “повороту” означає, що названий конфлікт вирішено завдяки усвідомленню його причин і шляхів подолання.

Нарешті, стадія “піднесення”, що виявляється в масовій поведінці, діях людей (за відповідної революційної ситуації – у відповідних діях і вчинках).

В.Плеханов, аналізуючи події Великої французької революції, констатував особливості спаду, відпливу революційних настроїв, що виявляється у втомі, апатії, розчаруванні. Бурхливі події і значні фізичні зусилля викликали, на його думку, неминучу потребу людей у відпочинку. В.Бехтерев, з’ясовуючи чинники коливання суспільних настроїв, дійшов висновку про вірогідність дії універсального “закона ритму” (чи, як тепер уживано в соціології, “ефекту маятника”). На його думку, настроїв взагалі не може залишатися незмінним упродовж тривалого часу.

На думку Б.Паригіна, можлива і стрибкоподібність течії суспільного настрою у формі вибуху, причому вибух залежно від обставин може статися на всіх трьох стадіях динаміки функціонування суспільного настрою: і на стадії масового бродіння, і на стадії повороту, і на стадії піднесення. Найбільшу потужність має вибух/піднесення революційного настрою, тобто одночасний збіг обурення й ентузіазму мас.

Як бачимо, теоретико-методологічний зиск з цієї для свого часу піонерської розробки Б.Паригіна 1960-х років доволі скромний. Охоплено, так би мовити, поверхневий шар явища і процесу суспільного настрою з відчутним при-

смаком присутності відомих істматівських схем суспільного процесу загалом. Водночас зауважимо, що певне просування на цій ниві було вже в 1990-х роках, а стосовно, зокрема, політичної сфери життя сучасного суспільства показовою є монографія Г.Дилігенського “Соціально-політична психологія”, у якій автор залучає до аналізу доволі розгалужену мережу соціально-психологічних і соціологічних понять і засобів дослідження, заторкуючи і власне емоційний бік проблеми [11]. Зокрема, автор висловлює “припущення” про провідну роль ціннісних і афективних компонентів у психологічних реакціях людей на соціально-політичні події і ситуації [11, с. 192]. Когнітивний компонент відіграє роль “постачальника” матеріалу для формування змісту цінностей, але в процесі цього формування відбувається добір знань, підгонка їх під певне психологічне “замовлення”. Це “замовлення” є ніщо інше, як вираження потреб суб’єкта. Критерієм такого добору є емоції суб’єкта з приводу тих чи інших об’єктів, ситуацій чи подій. Емоції виступають в ролі первинного, ще не контрольованого свідомістю “сигналізатора” (П.Симонов) потреб, тобто в певному розумінні попереджають і випереджають роль цінностей і знань у стадії формування позиції і поведінки суб’єкта.

Врахування наведених процесуальних “тонкощів” вельми важливе для з’ясування механізму психологічного вибору. Навіть в умовах абсолютної соціальної і політичної несвободи люди здійснюють певний психологічний вибір: індивід може інтеріоризувати свою несвободу, тобто “перетворити” існуючі в суспільстві провідні соціальні і політичні форми у власну орієнтацію, конформну за своєю суттю, а може й внутрішньо відторгнути її, навіть не виявляючи свою позицію у зовнішніх формах поведінки. У таких випадках вибір виявляється у емоційному сприйнятті даної системи суспільних відносин, в індивідуальній лінії поведінки в межах цієї системи [11, с. 193].

При цьому, приміром, психологічні механізми і процеси суспільно-політичної поведінки людей виявляють дивовижну схожість у різні історичні епохи, від стародав-

ніх Афін чи Риму і до сучасних суспільств. Більше того, на думку політпсихолога А.Юр'єва, політико-психологічні процеси в суспільстві “є константними в часі, на всіх територіях і у всіх народів...Політичний порядок, підпорядковуваний психологічним закономірностям, одвічний і незмінний як сама людина” [12, с. 220]. Принаймні, відома Марксова теза про докомуністичні суспільні формації як лише передісторію людства і про прийдешній “стрибок” у якісно нову комуністичну еру, вочевидь, не підтверджується, і зокрема за урахування психологічних складових становлення і руйнування як демократичних, так і диктаторських режимів, зумовлених дією глибоких психологічних феноменів, незмінних щонайменш упродовж тисячоліть.

Широко відомий емпірично підкріплений висновок Т.Адорно про значущу залежність між переважанням у конкретних людей примітивно-стереотипних способів сприйняття навколишньої реальності та антисемітизмом і етноцентризмом як політичними орієнтаціями. Визначення специфічних особистісних психологічних характеристик дало авторам дослідження матеріал для окреслення соціально-психологічного портрета “потенційних фашистів” (дослідження 1940-х років). За даними аналізу, авторитарну особистість вирізняють не тільки етнонаціональні й соціально-політичні орієнтації, а й такі суто індивідуальні риси, як конвенціоналізм, ідеалізація ієрархічної будови суспільства і схильність до підкорення цій структурі, агресивність, цинізм, стереотипність мислення тощо. Ліберально та демократично орієнтовані особистості, як правило, володіють протилежними рисами. Утім, у наведеному дослідженні передісторія, зокрема психологічна, самих особистісних рис, власне, причини виявлених відмінностей залишилися практично нез'ясованими [11].

На нашу думку, з урахуванням українських реалій, дедалі більше має актуалізуватися роль соціокультурного підходу в дослідженні закономірностей функціонування емоційної сфери суспільства. Причому важливо врахувати, що в понятті культури має акцентуватися його емо-

ційна складова не тільки на тому її латентному рівні, коли в ролі чинників поведінки виступають неусвідомлювані психологічні потенції індивіда, а й як *культура емоцій*, як усвідомлюване регулювання особистістю свого емоційного стану, володіння відповідним знанням такого регулювання, набутих у процесі сімейного і шкільного виховання, соціалізації загалом. Культура емоцій має посідати такий самий важливий статус, як культура мови, культура спілкування, культура праці, професійної діяльності чи самодіяльності, громадянської активності.

Література

1. *Выготский Л.С.* Учение об эмоциях. Историко-психологическое исследование // Выготский Л.С. Собр. соч. в шести томах. – М., 1984. – Т.6. – С. 91–318.
2. *Вилюнас В.К.* Психология эмоциональных явлений. – М., 1976.
3. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – М., 1973.
4. *Выготский Л.С.* Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. соч. в шести томах. – М., 1982. – Т.2.
5. *Леонтьев А.Н.* О некоторых перспективных проблемах советской психологии // Вопросы психологии. – 1967. – №6.
6. *Шингаров Г.Х.* Эмоции и чувства как форма отражения действительности. – М., 1971.
7. *Горячева А.И., Макаров М.Г.* Общественная психология. (Философская и социально-политическая характеристика). – Л., 1979.
8. *Гегель.* Философия религия. – М., 1975. – Т. 1.
9. Див. докл.: *Злобіна О., Тихонович В.* Нова хвиля у сприйнятті суспільства // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори –2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. – К., 2005. – С. 16-31; *Головаха Є.* Революція очікувань // Там само. – С. 32–39; *Ручка А.* “Помаранчеве” ехо: динаміка затухання позитивних відчужень // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 267–273.
10. *Парыгин Б.Д.* Общественное настроение. – Л., 1966.
11. *Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология. – М., 1996.
12. *Юрьев А.И.* Введение в политическую психологию. – СПб., 1962.

ІНВАРІАНТНО-МАТРИЧНА СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

На сучасному етапі розвитку теорії соціальної роботи склалася дивовижна ситуація, характерними особливостями якої є еkleктичність та низький рівень аналітичних міркувань. Еkleктичність проявляється в тому, що при описі теоретичних засад соціальної роботи майже усі вітчизняні науковці уникають спроб концептуального осмислення феномена соціальної роботи і схиляються до штучного поєднання різних теоретичних положень, які в деяких випадках взагалі некоректно поєднувати. Низький рівень аналітичних міркувань проявляється у тому, що теоретичні положення, які інтегруються у відповідні системи, приймаються у багатьох випадках без аналізу їх сильних і слабких сторін та без порівняння з альтернативними положеннями. Як наслідок, вітчизняні розробки з питань теорії соціальної роботи навряд чи можуть ефективно виконувати своє головне призначення – несуперечливо висвітлювати феномен соціальної роботи. Конкретні аргументи на користь цих висловлювань наведені далі при розгляді елементів та структури соціальної роботи.

Одним із можливих шляхів розв'язання даної проблеми, на мою думку, є використання принципу “аналітичного реалізму”, що був запропонований Т.Парсонсом. З урахуванням цього принципу при побудові теорії соціальної роботи необхідно використовувати обмежену кількість важливих понять, що адекватно “схоплюють” аспекти об'єктивного зовнішнього світу. Ці поняття повинні відповідати не конкретним феноменам, а включеним у них елементам, які дають змогу відобразити характерні, систематичні риси світу і водночас не опинитися в полоні над-

мірної кількості емпіричних деталей [1, с. 59]. Виходячи з цього принципу побудовані мої подальші міркування.

Почну з найзагальнішого та найголовнішого визначення. Інваріантно-матрична структура соціальної роботи – це концептуальна модель, метою якої є несуперечливий опис елементів соціальної роботи та взаємозв'язків між ними. Це досить абстрактне визначення, яке потребує деталізації. Під структурою далі матимемо на увазі сукупність стійких зв'язків між елементами системи, які забезпечують її цілісність та тотожність самій собі [2, с. 109]. Таке визначення диктує подальшу логіку розгортання статті: від опису елементів до розгляду взаємозв'язків між ними.

У свою чергу, інваріантність передбачає наявність таких властивостей структури та співвідношення елементів у ній, які не змінюються від тих чи інших перетворень пов'язаних з ними змінних [3, с. 224].

Елементи структури соціальної роботи. Першим завданням статті є характеристика елементів структури. До них належать суб'єкт та об'єкт соціальної роботи, функції соціальної роботи, ідеологія соціальної роботи, методи та технології соціальної роботи, форми та рівні соціальної роботи. Під їхньою інваріантністю мається на увазі сталість цих понять на рівні широких абстракцій, а також сталість послідовності їх зв'язків після того, як ці абстракції наповнюються конкретним змістом.

Суб'єктами соціальної роботи можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи, дії яких спрямовані на вирішення труднощів соціального характеру. Під соціальною групою розуміється континуум від діади до соціальної служби (в даному випадку також можна вести мову про соціальну групу більш формального характеру).

Об'єктом соціальної роботи є індивіди та соціальні спільності, які мають труднощі соціального характеру. Відтак розкрию суть понять “соціальні спільності” та “труднощі соціального характеру”.

Соціальна спільність – це такий взаємозв’язок індивідів, який зумовлений спільністю їхніх проблем. Вони, своєю чергою, походять з подібності соціальних умов життєдіяльності цих індивідів. Слід зауважити, що таке визначення соціальної спільності треба розглядати саме в контексті соціальної роботи, оскільки в інших гуманітарних науках ця дефініція матиме інший вигляд. Якщо дотримуватися такого погляду на соціальну спільність, то нею може бути як мала соціальна група, що характеризується тісним міжособистісним спілкуванням (наприклад, група “дітей вулиці”), так і формальна соціальна група, яка виділена на основі певної сукупності соціальних критеріїв (наприклад, старі самотні мешканці певного населеного пункту, які мають труднощі у самообслуговуванні).

Коли говориться про труднощі соціального характеру, то мається на увазі, що певні труднощі або проблеми детерміновані соціальним середовищем існування. Але це пояснення є занадто нечітким, що не дає можливості окреслити специфічну сферу соціальної роботи. На мою думку, цю проблему можна вирішити за допомогою введення категорії “життєвий простір” особистості або соціальної спільності (подальший розгляд буде обмежений рівнем особистості).

Так, особистісний життєвий простір – це поле життєдіяльності людини, яке включає дві складові: соціальну та психологічну. Соціальний простір утворюється як результат взаємодії соціальних зв’язків і процесів, деяка сукупність відносин, у якій відбиваються особистісні пріоритети та актуальні змісти. Психологічний простір особистості формується всередині її соціального простору, під його впливом і справляє зворотний вплив на соціальний простір [4, с. 209–210]. Виходячи з цього визначення, можна віднайти специфіку, яка властива соціальній роботі, і дати пояснення труднощів соціального характеру. Соціальний та психологічний простір людини відповідно позначають її як об’єкта та суб’єкта у процесі життєдіяль-

ності. Сприятливий соціальний простір задає “здорові”, з погляду нормального соціального функціонування, особистісні пріоритети та актуальні змісти, які, переломлюючись через внутрішній світ особистості, інтеріоризуються нею (тут необхідно наголосити на тому, що психологічний простір є фільтром, який ніби “амортизує” негативні зовнішні впливи). При цьому психологічний простір може виконувати творчу функцію щодо соціального. У даному випадку спостерігатимемо гармонійне співіснування двох складових життєвого простору особистості. Якщо соціальний простір задає “нездорові” особистісні пріоритети та актуальні змісти, а психологічний простір не в змозі їх “відфільтрувати”, людина потрапляє в ситуацію, коли системотвірним чинником її життєдіяльності є зовнішні труднощі соціального характеру, які ніби починають визначати усю сукупність її завдань та дій. Тобто при посиленні дисфункціонального впливу соціального простору та ослабленні творчих ресурсів психологічного можна говорити про труднощі соціального характеру.

Подібні думки висловлюються в соціально-екологічній моделі соціальної роботи [5, с. 68–69]. Проте, на мою думку, введення поняття “життєвий простір” особистості є доречним з позиції теоретичного підходу (теорія життєтворчості особистості [4]), в контексті якого воно фігурує, а отже, і окреслює перспективу розвитку для теорії соціальної роботи. Даний теоретичний підхід створювався в умовах вітчизняних реалій і з огляду на це має більш високу соціокультурну адекватність порівняно з соціально-екологічною моделлю.

Функції соціальної роботи – це призначення виконувати певні перетворення в житті індивідів та соціальних спільностей. Тут також необхідне уточнення. Існує два підходи до виокремлення функцій соціальної роботи, і хоча вони не мають власних назв, їх можна позиціонувати як загальнотеоретичний [6, с. 16] і рольовий [7, с. 46–87] підходи. Відповідно до загальнотеоретичного підходу

функції визначають на широкому, якщо так можна сказати, не деталізованому рівні, безвідносно до об'єкта допомоги (як-то діагностична, коригуюча, правозахисна тощо). В цьому разі функції подібні до ідеальних настанов соціальної роботи і тяжіють скоріше до ціннісного аспекту останньої, ніж до реальної практики. Такий підхід до функцій соціальної роботи не сприяє розумінню того, що і коли потрібно виконувати, щоб надати реальну допомогу в конкретній ситуації. За рольового підходу ця проблема знімається, оскільки функціонально-рольовий репертуар соціального працівника диференційований достатньою мірою для того, щоб бути співвіднесеним з реальною практикою. Проте і він має один недолік, який полягає у тому, що центральне місце у процесі взаємодії посідає соціальний працівник, а не клієнт. Через це необхідне введення ще одного підходу до визначення функцій соціальної роботи – клієнтцентованого. Відповідно до нього функції, у гіршому випадку, повинні визначатися, виходячи з типових особливостей проблемної ситуації різних категорій клієнтів соціальної роботи. У кращому ж випадку функції потрібно визначати відповідно до специфіки конкретної ситуації кожного клієнта. Висловлюючись прикладною мовою, широкі не деталізовані функції потребують “емпіричного визначення”, тобто визначення у категоріях реальної практики. Застосовуючи цей підхід у роботі з певною категорією клієнтів, говорячи, наприклад, про діагностичну функцію, необхідно розуміти під нею не просто аналіз та оцінювання, а наперед визначати необхідну соціальному працівнику інформацію, а відтак добір найбільш оптимальних методів аналізу та оцінювання у цьому випадку.

Ідеологія соціальної роботи – це ціннісні погляди на її сутність. Фактично тут ідеться про рефлексивно-терапевтичні, соціалістично-колективістські та індивідуалістично-реформістські погляди на соціальну роботу.

Рефлексивно-терапевтичні полягають у розгляді соціальної роботи як діяльності, спрямованої на досягнення добробуту індивідів шляхом просування, сприяння, розвитку та самореалізації, завдяки яким люди здобувають владу над власними почуттями та способом життя. Завдяки цій особистій владі вони стають спроможними здолати чи піднятися вище страждань та незручностей. Соціалістично-колективістські погляди виходять з необхідності пошуку співробітництва та взаємної підтримки у суспільстві, щоб найбільш пригнічені та злиденні люди могли здобути владу над своїм життям. Соціальна робота сприяє цьому, надаючи людям можливість брати участь у процесі навчання та співробітництва, створення інституцій, якими всі можуть володіти. При цьому інші погляди на соціальну роботу розглядаються як такі, що підтримують та підсилюють інтереси еліт, які пригнічують найбільш злидених. Індивідуалістично-реформістські погляди ґрунтуються на розгляді соціальної роботи як аспекту послуг загального добробуту індивідуумам у суспільстві. Соціальна робота мусить відповідати потребам індивідуумів та поліпшує послуги, частиною яких вона є [8, с. 16–18].

При розгляді методів та технології соціальної роботи передусім постає проблема щодо визначення їх сутності, оскільки єдиного погляду на це питання в науковій літературі не існує.

Методи соціальної роботи – це сукупність прийомів та способів діяльності суб'єктів соціальної роботи, які використовуються для розв'язання соціальних проблем клієнтів [9, с. 259–260]. Головна проблема, що постає при аналізі методів соціальної роботи, полягає у необхідності їх оптимальної класифікації. Так, посилаючись на європейську традицію, до методів соціальної роботи відносять індивідуальну роботу, групову роботу та роботу в громаді [5, с. 124]. І ніби все гаразд. Але, заглиблюючись у названі методи, з'ясовуєш, що індивідуальний метод включає метод ведення випадку, метод індивідуального консультування

та метод представництва; груповий метод включає різноманітні види груп допомоги та самопомоги; метод роботи у громаді включає директивні та недирективні методи. Таким чином, методи включають методи. На мою думку, розглядаючи індивідуальну, групову та роботу в громаді, скоріше можна говорити про ознаку класифікації, ніж про самі методи, оскільки дотримання правил формальної логіки ніхто не скасовував, особливо у науковій практиці.

Надалі я говоритиму про рівні соціальної роботи (індивідуальний, груповий, громади). Думка, звичайно, не нова. Наведу цитату: “Соціальна робота є структурно складним феноменом, який реалізується на мікрорівні (індивідуальна робота), мезорівні (груповою робота) і макрорівні (робота в громаді), що відповідає її класифікації за об’єктами соціальної роботи. На кожному рівні використовують відповідні моделі, методи, стратегії і техніки втручання” [цит. за 6, с. 115]. Якщо так, то все досить чітко.

Щодо технологій соціальної роботи, то головна проблема полягає у чіткому визначенні кордонів, в межах яких застосування технології є коректним.

Технологія соціальної роботи – це практика алгоритмічного застосування оптимальних способів перетворення та регулювання соціальних відносин та процесів у сфері соціальної роботи [10, с. 8]. Це лише одне з багатьох визначень. Утім, дана стаття не передбачає розгляду різних визначень терміна “соціальна технологія” і уточнення їх сильних і слабких сторін. Тим більше, яким би оптимальним воно не було, дослідники оминають саму сутність технології, що дає можливість називати біле чорним, і навпаки. Тут потрібно звернутися до припису Гегеля вважати істинним тільки те буття, яке відповідає своєму визначенню.

Говорячи про будь-яку технологію, треба мати на увазі, що вона завжди включає три складові: сировину, технологічний процес та кінцевий продукт. І що головне – си-

ровина та кінцевий продукт завжди повинні відповідати певним еталонам, які передбачають тотожність. Мабуть, у цьому разі мова про суб'єкт-суб'єктний підхід у технологіях соціальної роботи навряд чи може йти. Отже, будь-яка соціальна робота щодо вдосконалення та самовдосконалення особистості клієнта навряд чи може бути технологією.

Тоді постає інше запитання: чи маємо право на технологію в соціальній роботі? Моя відповідь: так. Тут необхідно розглянути суперечливе питання щодо соціального забезпечення та соціального страхування. Одні науковці відносять їх до технологій соціальної роботи, інші – до напрямів соціальної політики [6, с. 106]. Однак у багатьох навчальних посібниках з соціальної роботи говорять про так звані соціально-економічні методи соціальної роботи, які полягають у грошовій допомозі, пільгах, компенсаціях тощо [6, с. 104; 11, с. 51; 12, с. 73; 13, с. 87]. Можливо, треба бути більш послідовними та віднести все це до соціальної політики (якщо ми відносимо соціальне забезпечення та страхування до напрямів соціальної політики, то грошові допомоги, пільги і компенсації є якнайменше методами соціальної політики, а не соціальної роботи)? У даному випадку кожен потрапляє до сфери власних смаків та стереотипів. Тут можна наводити різні приклади та аргументи, однак нехай це залишиться на власний розсуд науковців. У межах свого підходу я дотримуюся тієї думки, що саме такі напрями, як соціальне забезпечення та соціальне страхування та подібні до них можна віднести до технологій соціальної роботи, оскільки в даному разі ідеться скоріше про роботу з документами, ніж з людьми. Технологізацію можна поширити на роботу з внутрішньою документацією соціальних служб, на проведення кількісних соціологічних досліджень у межах діагностичної форми, на профілактичні заходи масового характеру тощо.

Представлену думку важко назвати достоту розробленою, це скоріше попередні нариси. Однак з упевненістю можна констатувати, що існуючий стан наукових розробок щодо технологій у соціальній роботі є незадовільним.

Ще одним суперечливим терміном у теорії соціальної роботи є “форма”. У межах одного з підходів індивідуальна, групова робота та робота в громаді – це форми соціальної роботи [11, с. 50]. Нашарування зростає... Тепер це і методи, і рівні, і форми. Також існує педагогічний підхід до форм соціальної роботи. Відповідно до нього форма соціальної роботи – це спосіб організації діяльності соціального працівника та клієнта соціальної роботи. З першого погляду це визначення можна назвати класично філософським, а не педагогічним. Проте після ознайомлення з класифікацією форм це питання знімається. Розглянемо її. За кількісним складом: індивідуальні, групові, масові; за домінуючим способом впливу на клієнта: словесні, практичні, наочні; за складністю побудови: прості, складні, комплексні; за часом проведення: довгочасні, короткотривалі [12, с. 80]. Тут проблема полягає не тільки у застосуванні педагогічного шаблону. Ще одним важливим недоліком є втрата головної філософської сутності форми, яка імпліцитно передбачає єдність зі змістом. З огляду на сказане вважаю доцільним запропонувати власне визначення.

Форма соціальної роботи – результат структуризації змісту соціальної роботи відповідно до конкретної мети подальшої діяльності. При цьому під *змістом* розуміється передумова практичної діяльності. Отже, методи та технології соціальної роботи становлять передумову практичної діяльності, що оформлюється як така після набуття власної мети. На мою думку, все різноманіття діяльності в межах соціальної роботи може бути представлено трьома формами: діагностичною, терапевтичною та профілактичною.

Діагностична форма включає в себе будь-який збір точної та прогностичної соціальної інформації. Терапевтична форма включає власне практичну діяльність по наданню соціальної допомоги. Профілактична форма пов'язана з запобіганням погіршенню соціальної ситуації як реальних, так і потенційних об'єктів соціальної роботи. Потенційність об'єктів соціальної роботи визначається властивістю соціальних утворень, яка полягає в процесі довільної хаотизації та руйнації їх цінностей [14, с. 17–18].

Виділені форми соціальної роботи не передбачають певної обов'язкової послідовності їх застосування і можуть здійснюватися як ізольовано одна від одної, так і послідовно. Форми є “горизонтальним” виміром напрямів діяльності в соціальній роботі, отже, можемо говорити про класифікаційний вимір соціальної роботи. Це уточнення є принципово важливим, оскільки, якщо форми є класифікаційним виміром соціальної роботи, то її рівні – стратифікаційним.

Рівні соціальної роботи – стратифіковані позиції на триступеневому континуумі (індивід – група – громада), в масштабах яких здійснюють свою діяльність суб'єкти соціальної роботи. Звичайно, виділення різних рівнів у соціальній роботі є достатньо умовним, оскільки на якому б рівні вона не здійснювалася, обов'язковим є врахування як широкого соціального контексту, в якому здійснюватиметься практична діяльність (громада), так і об'єктів/суб'єктів, заради яких та за допомогою яких вона здійснюватиметься (індивіди та групи).

Слід зазначити, що існує підхід, який співвідносить мікро-, мезо- та макрорівень не з індивідуальною, груповою та общинною роботою відповідно, а з роботою на рівні індивіда та його найближчого оточення (мікрорівень), адміністративною роботою на рівні організацій та установ соціальної сфери (мезорівень) та політикою держави щодо соціальної роботи (макрорівень) [15, с. 33–36]. Проте необхідно відокремлювати від соціальної роботи як менеджмент організації, так і соціальну політику, що за своєю сутністю не є соціальною роботою.

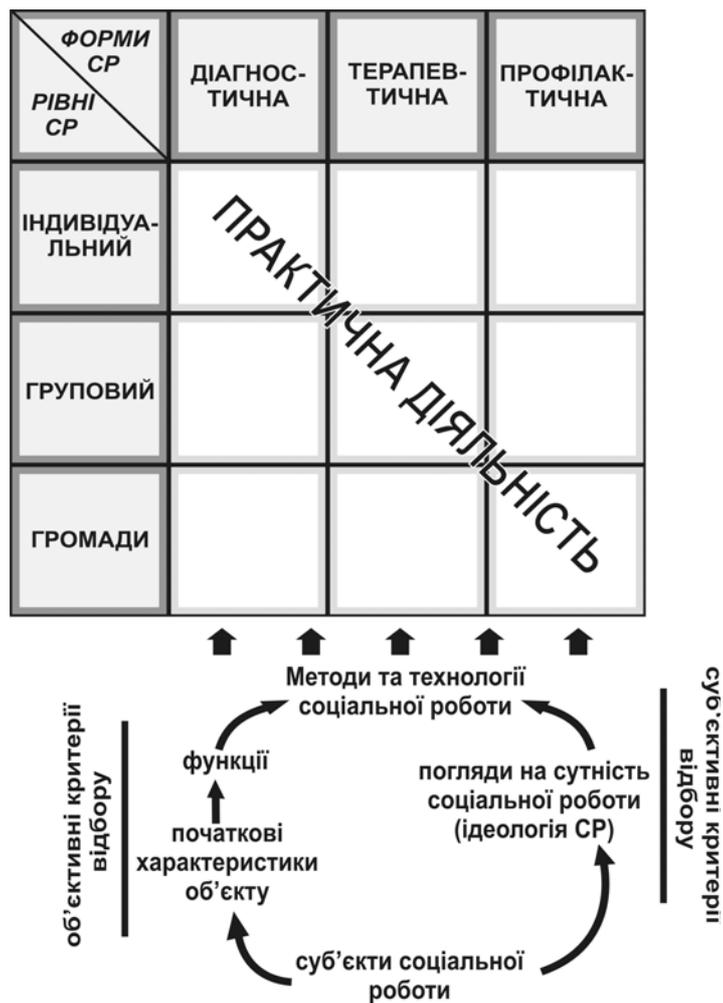

Схема. Інваріантно-матрична структура соціальної роботи

Структура соціальної роботи. Тепер розглянемо зв'язки між окресленими елементами. Останні можна поділити на три великі групи (*схема*):

- первинне ядро – суб'єкт соціальної роботи та його погляди на її сутність, об'єкт соціальної роботи та функції, зумовлені початковими характеристиками останнього;
- сукупність методів та технологій соціальної роботи (зміст соціальної роботи);
- класифікаційно-стратифікована матриця, яка включає рівні та форми соціальної роботи.

Першим та визначальним для усього подальшого процесу соціальної роботи є суб'єкт соціальної допомоги. Саме він обирає методи та технології, за допомогою яких розв'язуються соціальні проблеми. При цьому він користується двома критеріями добору – об'єктивними (початкові характеристики об'єкта допомоги та зумовлені ними функції) та суб'єктивними (власними поглядами на сутність соціальної роботи – своєю професійною ідеологією). Саме суб'єкт формулюватиме особливості “емпіричного визначення” функцій.

Обрані методи та технології соціальної роботи з урахуванням усіх попередніх елементів та головної мети діяльності (або комплексу завдань) оформлюються у практичну діяльність, яка, умовно кажучи, “дислокується” в класифікаційно-стратифікованій матриці.

Висновки. “Наукове осмислення та структуризація методів соціальної роботи ще далеко не завершені й потребують подальших спеціальних досліджень, які враховували б не тільки фрагментарні пошуки окремих авторів, а й інтегрували їх результати у цілісну теорію розвитку методології соціальної роботи”, – думка вітчизняних дослідників М. Лукашевича та І. Миговича, висловлена ще у 2003 р. [цит. за 16, с. 124]. Погоджуючись з нею, хотілося б додати, що еkleктичність та низький рівень інтеграції теоретичних положень у сфері соціальної роботи становлять проблему не тільки в теоретичному аспекті, а

й у аспекті інституціоналізації соціальної роботи як практичної діяльності. Так, у багатьох випадках теорія не тільки відірвана від практики, а й узагалі від здорового глузду. Це, своєю чергою, залишає учорашнього студента і завтрашнього фахівця з багатьма невирішеними питаннями щодо своєї спеціальності... звісно, якщо цій людині властиво ставити запитання і шукати на них відповіді.

Література

1. Тернер Д. Структура социологической теории. – М., 1985.
2. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ. – К., 2003.
3. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К., 2000.
4. Див. докл.: Життєва компетентність особистості / За ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова, Г.М.Несен. – К., 2003.
5. Див. докл.: Теорія та методи соціальної роботи / За ред. Т.В.Семигіної, І.М. Григи. – К., 2004.
6. Вступ до соціальної роботи / За ред. Т.В. Семигіної, І.І.Миговича. – К., 2005.
7. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В.Полтавця. – К., 2000.
8. Пейн М. Социальная работа: современная теория. – М., 2007.
9. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К., 2002.
10. Технология социальной работы / Под. ред. И.Г.Зайнышева. – М., 2002.
11. Введення у соціальну роботу. – К., 2001.
12. Соціальна робота в Україні / І.Д.Зверева, О.В.Безпалько, С.Я.Харченко та ін. – К., 2003.
13. Тетерский С.В. Введение в социальную работу. – 4-е изд. – М., 2004.
14. Циба В.Т. Соціологія особистості. – К., 2002.
15. Тюття Л.Т., Іванова І.Б. Соціальна робота: Теорія і практика. – К., 2008.
16. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи. – К., 2003.

ПРОБЛЕМА ОНОВЛЕННЯ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ СЕМАНТИКИ КАТЕГОРІЇ “СОЦІАЛІЗАЦІЯ”

Стрімке прискорення темпів соціальної динаміки в поєднанні з високою варіабельністю і, відповідно, обмеженими й можливостями прогнозування майбутніх наслідків соціальних перетворень робить мінливість і невизначеність головними ознаками сучасного життя в усіх ключових сферах суспільства. Поряд із ними важливою характеристикою останнього є рівень інформаційної перенасиченості. У зв'язку з цим нової гостроти набувають соціальні проблеми особистості, її орієнтацій та функціонування в соціумі змін, який формує запит на розвиток особистісної адаптивності, гнучкості, толерантності до швидких і непередбачуваних перетворень, водночас залишаючи традиційну вимогу збереження стійкого морального стрижня, неповторності, цілісності в часі власного “Я”. Потреба досягнення гармонійного співвідношення окреслених протилежних якостей, пошук оптимальних відповідей на інші виклики сьогодення диктують необхідність перегляду усталених моделей організації цілеспрямованого впливу на процеси соціального становлення членів суспільства. При цьому узгодженість з провідними тенденціями ХХІ ст. стане результатом такого перегляду лише за умови його поступовості, комплексності й, головне, опори на надійне наукове підґрунтя, роль якого наразі здатна виконати цілісна, сучасно орієнтована теорія соціалізації як важлива складова загальної системи соціологічного знання.

Закономірно виникає питання, чи відповідає остання означеним критеріям? Іншими словами, постає необхід-

ність шляхом аналізу існуючих теоретичних доробків визначити, чи є підстави говорити про цілісність і всебічність у висвітленні проблематики соціального становлення особистості, чи її опрацювання є неповним через наявність аспектів, що залишилися поза увагою дослідників. Також доцільно окреслити ті нові завдання теорії соціалізації, актуальність постановки і вирішення яких виникла нещодавно і, зумовлюючись трансформаційними процесами в сучасному суспільстві, має безпосередній стосунок до потреби сутнісного оновлення в соціології семантики самої категорії “соціалізація”.

Варто зазначити, що окремі елементи такого аналізу наявні у публікаціях багатьох авторів. З-поміж них – В.Москаленко і В.Циба, М.Лукашевич і Л.Орбан-Лембрик, Г.Андреєва і А.Мудрик, К.Дубовська і Н.Смелзер – вітчизняні і зарубіжні науковці, праці яких позначені особливою ґрунтовністю [1–8]. Значна увага, зокрема, приділяється розкриттю змісту основних соціалізаційних концепцій ХХ ст., насамперед висвітленню поглядів З.Фрейда, Т.Парсонса, Ч.Кулі, Дж.Міда, А.Бандури, Е.Еріксона, Ж.Піаже і Л.Кольберга, дещо менша – підходам Л.Виготського, Д.Ельконіна, І.Кона і інших вчених. При цьому В.Циба, М.Лукашевич, Г.Андреєва, А.Мудрик поєднують їх розгляд з висуненням і аргументацією власних точок зору на процес соціалізації, його сутність, перебіг, місце в загальній системі соціально-психологічного знання.

Водночас характерним недоліком зазначених публікацій є відсутність концептуальних оцінно-узагальнюючих позицій, покликаних структурувати окремі складові проблеми соціального становлення особистості, виокремити в її межах елементи, наукове бачення яких можна вважати сформованим, а також окреслити проблеми, що чекають на свою розробку. До речі, сам факт існування останніх часто взагалі оминається увагою.

Виходячи з зазначеного, стаття передбачає на основі розгляду теоретичних напрацювань у сфері соціалізації особистості окреслити сучасний стан наукової розробленості даного питання, виділивши як ретельно досліджені, так і мало вивчені аспекти останнього в контексті перспективи побудови цілісної сучасної теорії соціалізації.

Вихідним пунктом реалізації поставлених завдань убагацьється визначення самого терміна “соціалізація”. Попри всю різноманітність його відтінків, основний зміст цього поняття досить повно передається у класичному словниковому трактуванні: “Соціалізація – це процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний в діяльності і спілкуванні” [9, с. 486].

Наведена теза не викликає заперечення у переважної більшості науковців, хоча кожен з них і виділяє свої компоненти соціального досвіду, засвоєнню яких надається першочергового значення. До найчастіше згадуваних, зокрема, належать: соціальні норми і цінності; моделі рольової поведінки; мова й інші знакові системи; звичаї, традиції, соціальні стереотипи; прийняті в конкретному суспільстві способи мислення і форми прояву емоцій.

При цьому у науковій літературі значна увага приділяється розгляду питань, що стосуються часових вимірів процесу засвоєння названих компонентів. Іншими словами, йдеться про тривалість соціалізації, щодо визначення якої існує кілька точок зору. Згідно з першою вона відбувається лише у дитинстві, згідно з другою – охоплює дитинство, підлітковий вік і юність, третя пов’язує соціалізацію з повним життєвим циклом людини і, починаючи з останніх десятиліть ХХ ст., є найпоширенішою.

Звичайно, визнання того факту, що соціалізація триває все життя людини, зовсім не означає проголошення тотожності її змісту на всіх етапах життя, що висуває на перший план проблему періодизації соціального становлення особистості. Висвітленню останньої присвячено

чимало публікацій [1; 4; 5; 6; 8], огляд яких дає підстави виокремити ключові підходи до її розв'язання. З-поміж них найбільшою прихильністю вітчизняних науковців користується віковий підхід, що передбачає стадіальний поділ соціалізації на дитячу і дорослу; дитячу, підліткову, молодіжну і зрілу; дитячу, дорослу і людей похилого віку тощо. Досить поширеним, особливо серед російських науковців, є також і запропоноване Г.Андреевою розрізнення дотрудової, трудової і післятрудоваї стадій. Окрім зазначених, доцільно згадати про такі підходи, як кризовий (загальновідома 8-стадійна періодизація Е.Еріксона); рольовий (етапи соціалізації являють собою підготовчий, ігровий і завершальний періоди навчання дитини виконанню дорослих ролей – розроблений у рамках концепції “узагальненого Іншого” Дж.Міда); психоаналітичний (пов'язує стадії соціального розвитку зі стадіями зміни дитячої сексуальності – його автором є З.Фрейд); когнітивістський (соціальне становлення визначається сенсомоторною, передоперативною, конкретно-оперативною і формально-оперативною стадіями формування когнітивної сфери особистості – Ж.Піаже); моральний (етапність соціалізації подається у вигляді доморального, конвенційного й автономного рівнів розвитку моральної свідомості – Л.Кольберг). Немає однак єдності і у поглядах дослідників на механізми формування соціальності особистості, під якими розуміються “механізми, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, а отже, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки” [4, с. 94]. Провідними з них вважаються відмічені ще З.Фрейдом імітація й ідентифікація, проте нерідко цей перелік доповнюють фрейдівські ж почуття сорому і провини, а також виділені іншими авторами навіювання, переконання, соціальний контроль, навчання, виховання, авторитет, зараження і навіть конформізм. Зазвичай названі механізми наводяться без класи-

фікації, хоча деякі автори схильні поділяти їх на дві групи за критерієм цілеспрямованості – стихійності впливу.

При цьому низка дослідників (Ф.Мустаєва та ін.) демонструють окрему позицію, вирізняючи традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний і рефлексивний механізми соціалізації, де традиційний – це некритичне засвоєння особистістю норм і цінностей, характерних для її сім'ї і найближчого оточення, інституційний – накопичення досвіду соціально схвалюваної поведінки у процесі взаємодії з інститутами суспільства, стилізований – соціалізація в рамках певної субкультури, а міжособистісний – соціальне становлення під впливом спілкування з суб'єктивно значущими особами через ідентифікацію з ними. Рефлексія ж постає як своєрідний внутрішній діалог, що опосередковує всі інші впливи.

Досить ґрунтовно у літературних джерелах розкривається і проблема факторів соціалізації, тобто ключових обставин, які протягом життя впливають на індивіда, детермінуючи формування його соціальності. Російський дослідник А.Мудрик [6] подає їх у вигляді 4-рівневої системи, яку утворюють: мегафактори – планета, світ, космос; макрофактори – країна, суспільство, держава; мезофактори – етнос, місце і тип поселення, ЗМІ; мікрофактори – сім'я, друзі, мікросоціум, організації, в яких здійснюється соціальне виховання (навчальні, професійні, релігійні, громадські). Подібними є погляди на дане питання й американського дослідника У.Бронфенбреннера, котрий схематично, у вигляді включених одне в одне концентричних кілець, описує вплив на особистість мікро-, мезо-, екзо- і макросистеми.

Утім, серед українських дослідників системний підхід не набув популярності. До провідних факторів соціалізації вони насамперед схильні відносити культуру, груповий і унікальний особистісний досвід, біологічну спадковість і фізичне (географічне, кліматичне) оточення [10; 11].

Окремі ж автори [2; 3] взагалі оминають увагою дану тематику, віддаючи перевагу осмисленню впливу соціального середовища через призму не так універсальних факторів, як конкретних інститутів (сім'я, школа, вищий навчальний заклад тощо) й агентів (батьки, друзі, колеги і т. ін.) соціалізації.

Одним із найбільш розроблених аспектів проблеми соціалізації є також аналіз соціально значущих функцій даного процесу, хоча окремо на цьому питанні увага не акцентується. До таких функцій можна віднести: інкультураційну (завдяки соціалізації здійснюється передача культурних надбань від покоління до покоління); ідентифікаційно-інтегративну (на основі засвоєння соціальних цінностей і норм у людей формується почуття належності до тієї чи іншої соціокультурної спільноти, завдяки чому самі спільноти стають більш інтегрованими); соціальної стандартизації (формування типових представників певної професійної групи, соціального прошарку, конкретного суспільства тощо); особистісного конструювання (побудова індивідуальної ієрархії цінностей, мотивів, інтересів, так звана інтерпретація особистості); соціального конструювання (активне відтворення особистістю засвоєного соціального досвіду).

Останній функції наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. приділяється особлива увага. При цьому спектр наукових позицій можна згрупувати навколо трьох підходів. Перший (М.Лукашевич та ін.) передбачає деяке протиставлення процесів соціалізації і соціального конструювання, виходячи з особливостей взаємодії соціальної системи й особистості, яка являє собою єдність механізмів впливу соціальної системи на особистість з метою її соціалізації, з одного боку, і механізмів зворотного впливу особистості на цю систему з метою її зміни – з іншого [3]. У рамках другого підходу (Г.Андреєва та ін.) соціальне конструювання визнається поряд з інтеріоризацією необхідною і рівнознач-

ною складовою частиною процесу соціалізації [5]. Донедавна саме ця позиція була домінуючою, однак сьогодні ряд авторів (наприклад, К.Дубовська з посиланням на Л.Шеррода і О.Бріма) відмічають зміну поглядів у бік надання соціальному конструюванню більш пріоритетного статусу, ніж інтеріоризації соціальних цінностей і норм, відмічаючи, що навіть у процесі засвоєння соціального досвіду особистість виступає не пасивним продуктом суспільства, а активним суб'єктом побудови власного "Я" [7].

Таким чином, здійснений аналіз дає підстави віднести питання, пов'язані з загальним сутнісним змістом, тривалістю, етапами, механізмами, факторами соціалізації, її соціальними функціями, до переліку найбільш ґрунтовно досліджених аспектів обговорюваної проблеми. Водночас існуючі в цій сфері напрацювання формують радше фрагментарне, мозаїчне, ніж узгоджене її бачення, постаючи скоріше як сукупність різноманітних концепцій і підходів, а не як єдина цілісна теорія, про яку йдеться в численних публікаціях.

На нашу думку, доцільно виділити чотири головні причини, що зумовили подібну ситуацію. По-перше, привертає увагу відсутність систематизації і порівняльного аналізу наявних підходів до процесу соціалізації. Щоправда, існують окремі спроби типологізувати зазначені підходи. Так, В.Москаленко поділяє їх на біогенетичні і соціогенетичні [1, с. 187–188], І.Танчин – на макро- і мікросоціологічні [10, с. 83–86], К.Дубовська – на класичні теорії дозрівання і новітні розробки в межах парадигми індивідуального життєвого шляху [7, с. 150]. Втім, ці винятки скоріше підтверджують загальну тенденцію, ніж заперечують її, оскільки наведені класифікації не є визнаними і цитованими рештою дослідників.

По-друге, перешкодою на шляху побудови цілісної теорії соціалізації є неузгодженість в тлумаченні деяких стрижневих понять її категоріального апарату, суттєві розбіжності

в розумінні самого їх місця в єдиній теоретичній конструкції. Такими суперечливими категоріями є, наприклад, первинна і вторинна соціалізація. Так, М.Юрій використовує їх для позначення відповідно періоду формування соціальності дитини до вступу до школи і періоду її соціального становлення під час здобуття освіти [11, с. 224], М.Примуш – для характеристики соціалізації дитини і соціалізації дорослого [12, с. 267]. Л.Орбан-Лембрик під первинною соціалізацією розуміє формування ціннісних орієнтацій і самовизначення особистості, де останнє являє собою усвідомлений вибір позиції у певній життєвій ситуації, а вторинну пов'язує з переходом від самовизначення до самореалізації [4, с. 105, 113]. І.Танчин взагалі ж убачає у первинній і вторинній соціалізації не етапи, а різні складові даного процесу. Так, первинна соціалізація постає тут як засвоєння соціального досвіду під прямим впливом первинних соціальних груп (сім'ї, друзів, навчального і трудового колективу), а вторинна – як соціалізація в системі соціальних інститутів і соціальних контактів поза межами безпосереднього оточення [10, с. 92–93].

По-третє, цілісне бачення процесу соціалізації особистості не можна вважати сформованим у зв'язку з недостатньою розробленістю проблеми подовженого етапу соціалізації, або, іншими словами, соціалізації дорослих людей і осіб похилого віку.

Хоча загалом на необхідності вивчення особливостей перебігу соціалізації літніх людей наголошують Н.Смелзер, К.Дубовська, Г.Андреева та багато інших відомих дослідників у сфері соціології і соціальної психології, однак переважна більшість обмежується самою констатацією даного факту. Виняток становлять окремі наукові доробки О.Краснової, А.Лідерс, Н.Паніної, які, втім, є лише першими кроками на шляху ґрунтовного осмислення зазначеного питання.

Подальшого вивчення потребує і соціалізація особистості на етапі між молодістю і похилим віком. Традиційно проблематика формування соціальності дорослих розкривається через аналіз процесу соціальної адаптації, віднедавна висвітлюються ще й аспекти, пов'язані з соціальним конструюванням, однак при цьому поза увагою залишається специфіка механізмів соціалізації в дорослому віці, її провідних чинників і агентів. Зокрема, якщо в дитячому віці важливими агентами соціалізації є батьки як ретранслятори культурних цінностей і норм, то чи не можна розглядати і дітей як агентів соціалізації дорослих, своїх матері і батька? Питання постає у зв'язку з визнаною в сучасному науковому світі концепцією М.Мід [14], згідно з якою суспільство поступово входить у епоху префігуративної культури, коли знання і соціальний досвід передаються переважно від молоді до старшого покоління, а не навпаки. Прийняття цієї позиції нагтовхує на ряд нових запитань: з якого віку діти можуть бути агентами соціалізації своїх батьків? у яких сферах життя дорослі зберігатимуть раніше інтеріоризовані норми і цінності, а в яких переорієнтовуватимуться на нові пріоритети, носієм яких є молодь?

І, нарешті, по-четверте. Цей аспект полягає у науковій недоопрацьованості проблематики взаємозв'язку соціалізації з соціально-поселенською, соціально-етнічною, соціально-економічною структурами суспільства, залежності особливостей її перебігу від стартових статусних позицій у кожній з цих структур.

Поряд із розглянутими окремо слід виділити низку питань, пов'язаних із комплексним теоретичним висвітленням процесу соціалізації особистості, актуальність яких зумовлена не так логікою розвитку науки, як важливими суспільними перетвореннями початку ХХІ ст. – інтенсифікацією перебігу соціальних трансформацій, зростанням кількості соціогенних ризиків, інформаційною пере-

насиченістю сучасного життя тощо. Зокрема: чи можна за умов сьогодення застосовувати для пояснення перебігу формування соціальності особистості ті концепції і підходи, що розроблялися сто, вісімдесят, п'ятдесят років тому?; як у контексті соціалізації згадане ствердження префігуративної культури поєднується з процесом постаріння населення, швидке прогресування якого спостерігається не лише в нашій, а й у більшості інших європейських країн?; який вплив на соціальне становлення підростаючого покоління справляють Інтернет, мобільний зв'язок та інші новітні засоби комунікації?; чи під впливом нескінченних соціальних перетворень такою ж нескінченною є здатність особистості до пересоціалізації? Якщо ж можливості зміни раніше інтеріоризованих цінностей і норм є обмеженими, то які якісні й кількісні характеристики цих обмежень можна назвати?

Підсумовуючи, зазначимо, що пошук відповіді на кожне з окреслених питань являє собою самостійний перспективний напрям подальшого вивчення процесу соціалізації як у емпіричній, так і в теоретичній площинах. При цьому здійснений аналіз широко висвітлених і мало розкритих аспектів даного процесу дає підстави окреслити основні методологічні вимоги, дотримання яких сприятиме підвищенню ефективності дослідницької роботи. З-поміж них передусім доцільно відзначити необхідність забезпечення відповідності будь-яких нових концептуальних побудов сучасним тенденціям, і не лише на рівні суспільної практики, а й у царині соціально-психологічного і соціологічного знання, у тому числі необхідність співвіднесення наукових висновків і припущень з домінуючою на сьогодні парадигмою соціального конструкціонізму. Передумовою досягнення оптимального пізнавального результату виступає також і опора на міждисциплінарний підхід у постановці й розв'язанні проблем, центрованих навколо процесу соціального становлення особистості.

Комплексність у вирішенні останніх є ще однією принциповою настановою, виконання якої сприятиме побудові цілісної, внутрішньо узгодженої теорії соціалізації, спроможної своєчасно й адекватно реагувати на запити соціуму змін.

Література

1. Москаленко В.В. Теорія соціалізації особистості // Москаленко В.В. Соціальна психологія. – К., 2008.
2. Циба В.Т. Системний аналіз особистості // Циба В.Т. Системна соціальна психологія. – К., 2006.
3. Лукашевич М.П. Соціологія особистості // Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 2004.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціально-психологічні проблеми соціалізації особистості // Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К., 2003.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1996.
6. Мудрик А.В. Социализация и “смутное время”. – М., 1991.
7. Дубовская Е.М. Социализация в изменяющемся мире // Алавидзе Т.Л., Андреева Г.М., Антонюк Е.В. и др. Социальная психология в современном мире / Под ред. Г.М.Андреевой, А.И.Донцова. – М., 2002.
8. Смелзер Н. Социализация: основные проблемы и направления исследований // Социальная психология: Хрестоматия. – М., 1999.
9. Психологічний тлумачний словник. – Х., 2004.
10. Танчин І.З. Соціологія особистості. Соціалізація // Танчин І.З. Соціологія. – К., 2007.
11. Юрій М.Ф. Соціалізація особистості // Юрій М.Ф. Соціологія. – К., 2004.
12. Примуш М.В. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи // Примуш М.В. Загальна соціологія. – К., 2004.
13. Сірий Є.В. Соціалізація людини. Особистість та суспільне життя // Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії. – К., 2007.
14. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988.

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ

З давніх-давен так чи інакше проблемою довіри в різних аспектах опікувались теологія, етика, філософія та ін. Теологія нею цікавилась у пошуках основи релігійного світогляду; етика – як явищем моралі, що зумовлює соціальні і моральні норми; філософія – як станом свідомості людини, що визначає її поведінку. Згодом науковий інтерес до цієї проблематики проявився з боку економістів та політологів. Однак предметом безпосереднього наукового дослідження в суспільствознавчих науках феномен довіри став порівняно недавно – в другій половині ХХ ст., передусім у психологічній науці, а пізніше й у соціології. В психології довіра розуміється як психічний стан (почуття), котрий виявляє готовність індивіда покладатися на думку іншого суб'єкта (авторитета) у розв'язанні тих чи тих життєвих проблем, і вивчається головним чином як важливий чинник міжособистісної взаємодії, а також настанова, що виявляє ставлення людини до себе і навколишнього світу.

З 70-х років ХХ ст. ця проблема привернула увагу соціологів, які почали активно вивчати феномен довіри з метою визначення ролі, яку вона відіграє у функціонуванні й розвитку суспільства, його економічному, політичному, соціальному та культурному поступі. З'явилася значна кількість теоретичних праць та практичних досліджень, в яких використовувався та інтерпретувався власне термін “довіра”, описувалися форми її прояву, точилися дискусії стосовно значущості довіри як на рівні міжособистісної комунікації, так і в масштабі суспільства в цілому. Однак це не зумовило створення соціологічної теорії довіри у загальноприйнятому вигляді, хоча її необхідність дедалі

більше усвідомлюється вченими. Дотепер жодний соціологічний словник не містить цього поняття й не пропонує ніякої дефініції довіри.

Метою даної статті є спроба дослідити генезис ідей, які послуговували усвідомленню важливості й перспективності категорії довіри в соціологічній теорії. Той факт, що сьогодні проблема соціальної довіри стала одним з найактуальніших питань в сучасній соціології, можна пояснити посиленням інтересу дослідників до мікросоціальних процесів і явищ (повсякденні дії та взаємодії індивідів, системи міжособистісних комунікацій) на відміну від вивчення закономірностей переважно макросоціального рівня (дослідження суспільства в цілому, соціальні системи суспільства), що було притаманне класичному етапу розвитку соціології. Сучасна соціологія досліджує якісні зміни у самих соціальних структурах і процесах, зростання ролі людського фактора, думок, дій і почуттів пересічних людей в регуляції соціального життя суспільства. Довіра є важливим чинником людського життя, який детермінує взаємовідносини між індивідами, соціальними групами, організаціями. У більшості сучасних суспільств співробітництво та взаємодія акторів один з одним та з державою відбуваються в умовах соціальної невизначеності на тлі надзвичайно швидких, всеохопних та часто непередбачуваних змін, що призводить до дезорієнтації, втрати у людей почуття соціальної безпеки та послаблення відносин довіри як по вертикалі (довіра до соціальних інститутів), так і по горизонталі (міжособистісна довіра).

Фундаментом, на якому будується сучасна теорія довіри у соціології, є концепції аномії Е.Дюркгейма та Р.Мертона, теорія соціальної дії Т.Парсонса і теорія раціоналізації М.Вебера. Концепція аномії, запропонована Е.Дюркгеймом і пізніше розроблена Р.Мертоном, характеризує суспільство у ситуації значної нестабільності в усіх сферах суспільного життя. При цьому аномія пов'язана не з відсутністю правових, моральних та соціальних норм як

таких, а скоріше є ситуацією, коли норми стають чимось зовнішнім, формальним, необов'язковим і масово порушуються та коли відбувається девальвація встановлених суспільством соціальних цінностей. Аномія характеризує особливий стан суспільства, в якому соціальні норми і цінності, що є певним гарантом і орієнтиром поведінки індивідів, перестають виконувати свою регулятивну функцію. За таких обставин соціальний суб'єкт не може передбачити вчинків та наслідків тих чи тих дій інших суб'єктів, і тому разом із розпадом соціально-нормативної системи руйнується довіра як до цих норм, так й до відповідних соціальних інститутів суспільства. Саме Дюркгейм в процесі дослідження явища аномії показав, що падіння рівня соціальної довіри в суспільстві стає серйозною соціальною проблемою для цього суспільства.

Р.Мертон, ідеї якого ґрунтуються на концепції Е.Дюркгейма, розрізняв суспільства зі слабо інтегрованою культурою і суспільства з жорстко інтегрованою культурою. В суспільствах зі слабо інтегрованою культурою індивіди стикаються з проблемою обмеженого вибору нормативних засобів для досягнення мети. Внаслідок цього в соціумі поширюється поведінка, яка передусім спрямована на досягнення мети і не завжди зважає на засоби її досягнення. Що стосується суспільств із жорстко інтегрованою культурою, то в них суттєво завищується відповідність поведінки соціальним нормам. Тут “надто сильна схильність до інституційно приписаної поведінки перетворюється на предмет ритуалу” [1, с. 119]. Як перший тип, так і другий, на думку Мертона, є крайнощами. Сприятливою ж він вважає таку ситуацію, коли збалансовано поєднуються характеристики як першого, так і другого зазначених типів суспільств. Традиційно в суспільствах зі слабо інтегрованою культурою рівень довіри досить низький, а в суспільствах з жорстко інтегрованою культурою – високий. З цього випливає, що високий рівень довіри є важливим елементом розвиненого суспільства, однак при

цьому повинні витримуватися раціональні межі довіри. Пізніше ці ідеї підхопив й розвинув Ф.Фукуяма: “Саме довіра визначає прогрес; успіх “самореалізації” конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності до традицій, а від одного, поширеного всюди елемента культури – рівня довіри, що існує в суспільстві” [2, с. 6].

М.Вебер зробив вагомий внесок до наукового базису теорії довіри і як засновник теорії раціоналізації, і як фундатор теорії соціальної дії. Вебер вважав, що об’єктом соціології, якщо його розуміти у широкому значенні, виступає соціальна дія. І саме соціологію М.Вебер визначає як науку, котра прагне зрозуміти соціальну дію і завдяки цьому пояснити взаємозв’язок її процесу і впливів. При цьому під діями він розуміє будь-які вчинки людей, з якими останні пов’язують певний суб’єктивний сенс. А сенс дії або поведінки можна зрозуміти, тільки відтворивши його в таких раціональних поняттях, як мета дії й засоби дії. Соціальна дія завжди пов’язується із раціональністю, оскільки будь-яка дія спрямована на майбутню зміну ситуації. М.Вебер виділяє чотири типи дії: афективна, традиційна, ціннісно-раціональна, цілераціональна. І лише два останні типи дії він вважає раціональними, оскільки вони не зумовлені виключно нашими почуттями та звичками, а спрямовані на певний результат і є частиною деякої стратегії поведінки. Соціальна дія, соціальна взаємодія є тим простором, в якому явище довіри генерується, відтворюється та функціонує. Існування довіри між акторами або ж, навпаки, недовіри, своєю чергою, багато в чому визначає саму соціальну дію та її наслідки.

Продовжуючи розвиток цього наукового напрямку, Т.Парсонс разом з Р.Мертоном суттєво розвинули теорію соціальної дії і заклали основні принципи структурного функціоналізму. На думку Парсонса, соціальна дія різниться від фізичної та біологічної, оскільки характеризується: символічністю (зумовленість дії цінностями, тра-

діями, мовою та ін. елементами культури); нормативністю (зумовленість індивідуальної поведінки прийнятими в даному суспільстві нормами); волюнтаризмом (зумовленість соціальної дії суб'єктивним визначенням ситуацій). У даній моделі Парсонса основними складовими елементами є актор, ситуація та орієнтація актора на ситуацію. Під актором Парсонс розуміє як окремого індивіда, так і соціальну групу або ж соціальний інститут. Ситуація для нього – це сукупність будь-яких факторів, які визначають дію суб'єкта. Соціальні актори, включені до взаємодії, мають певні очікування один стосовно одного щодо бажаного результату взаємодії.

Т.Парсонс у своїх роботах розглядає особистісний рівень дій як систему мотиваційних орієнтацій поведінки, виокремлюючи катехічну, когнітивну та оцінну орієнтації. Катехічна орієнтація являє собою ставлення до об'єктів з погляду їх значущості і задоволення потреб актора; когнітивна – виявлення деяких окремих аспектів ситуації з погляду особистих інтересів дійової особи; оцінна – вибір між альтернативними об'єктами ситуації. Вищезазначені різновиди мотиваційної орієнтації підпорядковуються на основному рівні, а саме, сподіванні на зміну ситуації в майбутньому. Сподівання має як пасивний, так і активний характер. Актор здійснює вибір між альтернативами з погляду оцінки самих стандартів вибору як таких, що відповідають або не відповідають новим соціальним, моральним і культурним цінностям. Звідси випливає, що в процесі взаємодії соціальних суб'єктів, за необхідності прийняття відповідних рішень рівень довіри визначає кожну з перелічених мотиваційних орієнтацій: катехічну – об'єкт буде значущим, якщо заслугоує довіри; когнітивну – дійова особа буде зацікавлена в тому чи іншому аспекті ситуації, якщо він надійний, а отже, заслугоує довіри; оцінну – вибір буде зроблено скоріше на користь того об'єкта, який має найвищий рівень довіри.

При розгляді соціальної дії в такий спосіб явище довіри розуміється як один із компонентів соціальної дії, при

цьому воно існує не тільки на міжособистісному рівні (індивід – індивід), а й на соціальному (індивід – соціальна група, соціальний інститут). Теорія соціальної дії виступає підґрунтям для теорії довіри, оскільки довіра не має цінності сама по собі, як щось відірване від реальності, вона набуває цінності, коли існує в деякому середовищі за умов наявності соціальних акторів, багато в чому спричиняючи поведінку індивідів, їхні вчинки, дії. Власне, тому й доцільно розглядати довіру передусім у контексті соціальної дії. З процесом глобалізації, коли політичний, економічний, культурний і соціальний розвиток суспільства дедалі більше залежить від соціальної взаємодії таких суб'єктів, як соціальні інститути, великі корпорації та держави, довіра набуває особливої значущості й важливості і при цьому є структурним компонентом соціальної дії на індивідуальному, соціальному і глобальному рівнях.

Якщо в психології довіра розглядалася як суто психічне явище, що має ірраціональну природу, то в соціології одним із важливих напрямів, у якому досліджується довіра, є теорія раціонального вибору. Зокрема, сучасний соціолог Дж. Коулмен визначає витoki довіри саме за допомогою концепції раціональності і раціонального вибору. Він будує відповідний логічний ланцюжок: оскільки довіра присутня в кожному елементі соціальної дії, вона впливає на вибір суб'єкта, вибір зумовлює вчинок, вчинок приносить деякий результат, який може бути певним чином вигідним (тобто раціональним) або ж невигідним для суб'єкта. Такі побудови розвиває російський соціолог О. Філіпов; на його думку, довіра виступає як раціональна схема орієнтації: “В одному випадку ми довіряємо людині, в іншому – системі, в одному аспекті довіряємо, в іншому не довіряємо, вибудовуючи більш складну стратегію довіри/недовіри і саме таким чином поводимося раціонально” [3, с. 49].

Значення теорії раціоналізації для подальшого розвитку теорії довіри в соціології передусім полягає у тому, що

взаємозумовленість соціальної дії і довіри як її компонента вивела дане явище в предметну царину соціології. І в подальшому розвитку теорії раціонального вибору характеристика довіри була розкрита в поняттях раціональності.

Становлення соціологічної теорії довіри в її сучасному вигляді відбувалось завдяки працям таких соціологів, як Б.Барбер, Д.Гамбетта, Е.Гідденс, Ш.Ейзенштадт, А.Зелінгман, Д.Коулмен, Н.Луман, Л.Рорінджер, Р.Хардін, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, які аналізували та інтерпретували явище довіри в його найрізноманітніших аспектах. Хоча в роботах багатьох з цих дослідників довіра частіше вивчалася як побічний предмет щодо основної теми їх дослідження, ними було зроблено багато цінних спостережень та висновків, які збагатили уявлення про цей феномен та склали підґрунтя для подальшого його дослідження саме в соціології.

Е.Гідденс, наприклад, зафіксував тісний зв'язок між довірою і такими явищами, як ризик і раціональність. Гідденс особливо наголошував на взаємозв'язку довіри з "онтологічною потребою в безпеці". Він розумів довіру як "захисний кокон", а так званий "покрив довіри" як те, що дозволяє людині підтримувати життєдіяльність того, що в теоретичній біології і філософській антропології узвичаєно називати "Umwelt" (навколишній світ).

Н.Луман визначив довіру як "ризиковану дію на випередження". Він розрізняв особисту довіру та довіру до абстрактних систем. Особиста довіра для нього – це довіра знайомій нам особі. Довіра до абстрактних систем проявляється в ставленні до соціальних інститутів, організацій, груп. Позиція довіри, за Луманом, являє собою можливість заощаджувати час та зусилля на пошук інформації, що полегшує подальшу діяльність індивіда, особливо в контексті інформаційного суспільства.

Соціолог Дж.Коулмен досліджує довіру в рамках теорій соціального обміну, соціального капіталу, раціональ-

ності і раціонального вибору. Коулмен, як і багато інших дослідників, пов'язує довіру з раціональністю, визначаючи довіру як раціональну дію.

Вивченням довіри в руслі дискусії про соціальний капітал займалися Р. Патнем та Ф. Фукуяма. Зокрема, наукові пошуки Фукуяма розкривають значення довіри і в контексті глобалізації. Ф. Фукуяма вважає довіру саме тим чинником, який зумовлює економічний розвиток суспільства. Для нього довіра – “ключова характеристика розвиненого людського суспільства, котра проявляється як на індивідуальному рівні, так і на соціальному (довіра до суспільних інститутів і держави загалом)” [2, с. 6]. Загалом усі соціологи, які безпосередньо або опосередковано займалися аналізом довіри, найчастіше зверталися до середовища соціальних мереж, як особистих, так і соціальних. Зокрема, концепт довіри використовував Д. Гамбетта у дослідженні соціальних мереж сицилійської мафії.

Б. Барбер у своїх працях аналізував дані досліджень довіри для того, щоб окреслити деякі закономірності та віднайти взаємозв'язок між довірою, соціальним порядком та соціальними змінами, що відбуваються у суспільстві. Також він вивчав довіру до основних соціальних інститутів в американському суспільстві.

Польський соціолог П. Штомпка, проаналізувавши наукові роботи згаданих соціологів і синтезувавши їхні знахідки, здійснив аналіз категорії “довіра”, на основі якого розробив пояснювальну модель появи та руйнування культури довіри. У 1999 р. Штомпка опублікував роботу “Довіра: соціологічна теорія”, в якій він окреслив контури багатовимірної теорії довіри в соціології. В цій праці Штомпка визначив довіру як “виражене у дії, здійсненій стосовно партнера, очікування, що його реакції будуть для нас вигідними; іншими словами, здійснена в умовах невпевненості ставка на партнера у розрахунку на його прийнятні для нас відповідні дії” [4, с. 342].

У сучасний період, окрім теоретичних знахідок та соціологічної рефлексії наукового матеріалу, здійснюється

значна кількість практичних соціологічних досліджень на цю тематику. Дедалі частіше в соціологічних дослідженнях рівень довіри виступає мірилом ставлення суспільства до соціальних інститутів, соціальних організацій, політичних суб'єктів та ін. Цей показник широко використовується як у національних дослідженнях, так і в міжнародних, завдяки чому вчені мають змогу порівняти рівень довіри в різних країнах, що надає можливість виявити закономірності функціонування довіри та взаємозв'язок даного явища з загальним рівнем розвитку суспільства.

Серед причин, які зумовили актуальність проблеми довіри в суспільстві, а отже, викликали інтерес до даного явища з боку соціології, слід зазначити трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному глобальному суспільстві. До таких процесів можна віднести глобалізацію, інформатизацію, політичні перетворення. Між входженням феномена довіри в предметну царину соціології та процесом глобалізації існує тісний зв'язок і взаємозумовленість. Саме з процесом глобалізації значення довіри вийшло за рамки міжособистісної комунікації і поширилось на соціальний рівень взаємодії, а отже, увійшло до сфери вивчення соціології. Об'єднання держав та великих корпорацій для поліпшення економічної та політичної ситуації в подальшому спричиняє певні суперечності в соціальній та культурній сферах. Соціальні та моральні норми в кожній країні мають національний характер, вони притаманні лише даному суспільству і детерміновані його національним світоглядом. Тому об'єднання різних країн викликає конфлікти і суперечності соціальних норм однієї та іншої сторін. Якщо у суспільстві соціальні норми є орієнтиром поведінки для всіх і деякою гарантією того, що індивід буде їм відповідати, то об'єднання з країною, норми якої в дечому є протилежними, порушує значення цих орієнтирів. Саме тут і виникає сумнів та постає питання: довіряти чи не довіряти людині/

соціальному суб'єкту, які в своїх діях орієнтуються на інші соціальні норми? При цьому соціальними суб'єктами виступають як індивіди, так і соціальні інститути, соціальні організації, корпорації і навіть держави. У соціально-політичній та економічній співпраці між державами та корпораціями роль довіри полягає у тому, що на її основі будуються ділові стосунки, до того ж вона виступає підґрунтям для прийняття рішень стосовно спільної діяльності.

Продовжуючи тему зв'язку глобалізації і уваги до довіри, слід звернутися до ще одного чинника, який суттєво вплинув на розвиток теорії довіри, а саме, до процесу інформатизації. Сучасне суспільство визначається як інформаційне, коли головним продуктом виробництва в ньому є інформація. Інформацію продукують, продають, купують і т. ін. Процес інформатизації суспільства надає людям доступ до великих масивів інформації. Відбулося надзвичайне розширення діяльності ЗМІ, значно збільшилась кількість телевізійних каналів, газет, журналів. З'явився всесвітній інформаційний простір Інтернет, в якому вміщується величезний обсяг різноманітної інформації, яка здебільшого має безособовий характер, а тому встановлення її достовірності значно ускладнюється. За таких умов у багатьох випадках люди не мають часу і можливості перевірити правдивість та істинність цієї інформації, а отже, мусять вибирати для себе позицію довіри або недовіри до неї. На основі отриманої інформації індивід має зробити вибір на користь того чи іншого об'єкта. Від здійсненого вибору, який нерідко супроводжується певним ступенем ризику, залежать подальші дії індивіда.

Бурхливі політичні перетворення, які відбуваються в наш час (демократизація, інтеграція/дезінтеграція), змінюють або ж порушують звичайний стан речей у суспільстві, створюють атмосферу нестабільності, а отже, невпевненості у майбутньому. Через швидку зміну ситуацій немає гарантії в тому, що події відбуватимуться так, як їх

було заплановано, і перед суб'єктом знову постає дилема, чи можна покладатися, а отже, й довіряти тим чи іншим людям, соціальним інститутам та державним установам в ситуації загальної нестабільності? За таких умов суттєво зростає ризик, тому пошук захисних механізмів та засобів мінімізації ризиків у період трансформації суспільства стає актуальною проблемою як суспільства, так і окремої людини, що, своєю чергою, детермінує необхідність у подальшому дослідженні явища довіри, його функцій, позитивних і негативних аспектів.

Отже, суспільні трансформації, які супроводжуються послабленням довіри між людьми й зростанням нетолерантності стосовно представників різних соціальних груп, утруднюють розвиток соціально-інтеграційних процесів. В зв'язку з цим особливої актуальності набувають проблеми, пов'язані зі зміцненням довіри на всіх рівнях взаємовідносин, подоланням глибоких соціальних протиріч, дезорієнтації людей в умовах ціннісно-нормативної невизначеності, яка є характерною для суспільства, що трансформується. Подальші дослідження довіри допоможуть глибше зрозуміти механізми життєдіяльності суспільства, яке треба вивчати не тільки як об'єкт чи систему, а й як міжособистісний простір взаємодій, комунікацій та трансакцій.

Література

1. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социологические исследования. – 1993. – № 2.
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М., 2004.
3. Филиппов А. Современность и повседневная рациональность // Стратегия. – 1998. – № 1.
4. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – СПб., 2005.

ДОВІРА В ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИНАХ: ОГЛЯД СОЦІОЛОГІЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Явище довіри є важливим й актуальним феноменом сучасності, оскільки вона є однією із заporук сталості суспільних відносин. Особливого значення довіра набуває за умов докорінних суспільних перетворень. Виробники і споживачі, роботодавці і наймані працівники, підприємці, банки та їх клієнти, державні фіскальні органи і платники податків, менеджмент і персонал, торгівці та покупці – всі учасники ринкових економічних відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання життєвих засобів здатні ефективно виконувати власні функції за умов довіри своїм контрагентам.

Реакція суб'єктів економіки сучасної України на поточну глобальну економічну кризу виявила відносно низький рівень їх взаємодовіри. Зокрема, виявами взаємної недовіри держави, банків та громадян стала їх неадекватна і хаотична фінансова поведінка, що відбилася у коливанні валютних курсів та ажіотажного попиту на іноземну валюту. Серед інших ознак взаємної недовіри варто згадати несплату податків, приховування та відкочування прибутків у офшорні зони, інвестиційну непривабливість економіки, розширення її тіньового сектора. Внаслідок зниження впевненості в стабільності й безпечності суспільства відбувається обмеження кола довіри близькими родичами та друзями. І це може мати далекосяжні негативні наслідки. Відсутність належного рівня довіри між економічними суб'єктами як передумови їх плідних взаємовідносин можна вважати *нагальною соціальною проблемою українського суспільства*. Від розв'язання цієї проблеми

залежать сталий розвиток вітчизняної економіки, її конкурентоспроможність та перспективи в глобальному просторі.

У сучасній українській соціології наявні напрацювання, що їх можна розглядати як наукові передумови розв'язання зазначеної соціальної проблеми. Зокрема, починаючи із 1992 р., в Інституті соціології НАН України виконується проект – моніторинг “Українське суспільство” (автор програми Н.Паніна). У структурі показників моніторингу наявна група емпіричних показників, що уможливають відстеження рівня довіри, зокрема, до податкової інспекції, міліції, прокуратури, судів, Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади, професійних спілок, політичних партій, керівників державних підприємств, приватних підприємців, банків, страхових компаній, благодійних фондів, громадських асоціацій та об'єднань. І на основі цих показників визначають індекс довіри до вказаних структур [1, с. 24–27]. Проте українські соціологи здебільшого опосередковано, у контексті аналізу інших соціальних проблем торкаються питання довіри в економічному просторі сучасної України. Безпосередньо це питання поки що не стало предметом ґрунтовного соціологічного дослідження, що поєднало б розроблення його теоретичних, методологічних, методичних та емпіричних аспектів.

Водночас із використанням даних моніторингу досліджувалося явище довіри в інших сферах українського суспільства. Зокрема, довіра тлумачилась як один із показників політичного успіху, показник морально-психологічного стану суспільства [2; 3]. Здійснювався порівняльний аналіз довіри до державних, політичних та публічних інституцій в Україні, Польщі, Росії та Угорщині [4]. Феномен довіри вивчався з позицій соціальної психології та соціології у контексті дослідження суб'єктивної реальності, зокрема у стабільні періоди розвитку суспільства та в період змін. Таким чином, вітчизняні соціологи на-

копичили значний досвід вивчення явища довіри. Водночас недоліком їх досліджень є незастосування при оперуванні емпіричними соціологічними даними статистичних моделей факторного, кластерного та регресійного аналізу (тоді як якість показників моніторингу, їх стандартизована шкала цілком уможливають таке застосування).

Певні перспективи кроскультурного аналізу довіри у європейському економічному просторі відкрило входження 2004 р. Інституту соціології НАН України до міжнародного наукового консорціуму з проведення моніторингового порівняльного міжнародного проекту “Європейське соціальне дослідження”. Даний моніторинг також містить окремі показники рівня довіри [5, с. 17–19, 109]. Використання відповідної соціологічної інформації уможливорює порівняльний аналіз та аналітичну соціально-просторову реконструкцію феномена довіри.

У світовій науці, починаючи з кінця 1970-х років, вивчення довіри стало популярним у суспільних науках, зокрема соціології. Значний теоретичний досвід соціологічного розроблення проблематики довіри наявний у працях таких відомих вчених, як Н.Луман, Е.Гідденс, Дж.Коулмен, Т.Тайлер, А.Селігмен, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, Р.Патнам, П.Бурдье, А.Кідд та ін. [6]. Теоретичні інтерпретації феномена довіри у світовій соціології також потребують узагальнення з урахуванням останніх досягнень у цій галузі теоретизування.

Таким чином, суперечність між (1) соціальною нагальністю належного рівня довіри між суб'єктами української економіки, (2) браком знання можливих умов, шляхів та чинників формування цієї довіри і (3) наявністю в українській та світовій соціології вагомих теоретичних, методологічних, методичних та емпіричних передумов для накопичення відповідної інформації можна визначити як *актуальну наукову проблему*. Запорукою успішного розв'язання цієї наукової проблеми можна вважати її роз-

в'язання в межах окремого наукового завдання, що полягає у з'ясуванні особливостей детермінації соціальної довіри в економічних відносинах сучасної України. Своєю чергою, вирішення наукового завдання можна розпланувати як послідовне виконання сукупності локальних дослідницьких завдань. Вихідним серед них є узагальнення досвіду теоретичного аналізу явища довіри загалом і в економічних відносинах зокрема. Спроба такого узагальнення власне й наводиться нижче у статті. Тобто її мета – розглянути інтерпретації довіри західними та вітчизняними соціологами.

Передусім варто звернути увагу на різні аспекти довіри, наголошені у визначеннях її природи. Зокрема, Н.Луман вважав, що довіра заснована не на відчутті впевненості, а на розрахунку. На його думку, довіра має зменшити невизначеність соціальних відносин і покликана знизити ризик. Е.Гідденс зазначав, що довіра – це впевненість у діях інших людей, базована на почутті, а не на раціональному розумінні: “Довіра може бути визначена як впевненість у надійності людини чи системи відносно певного типу явищ чи подій, де ця впевненість виражає віру в чесність чи в уподобання інших, чи в правильність абстрактних принципів (технічне знання)”. За Ф.Фукуямою, довіра – ключова риса розвиненого людського суспільства, що визначає його прогрес і проявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальному (довіра до суспільних інститутів і до держави загалом). Р.Патнам розглядає довіру з позиції ідеї соціального капіталу. При цьому соціальний капітал тлумачиться як сукупність соціальних мереж, норм і довіри, що створюють умови для координації й кооперації задля досягнення взаємної вигоди. П.Бурдье стверджує, що люди, які користуються довірою і накопиченими зв'язками, спроможні отримувати матеріальну вигоду незалежно від того, чи є у них гроші. Він розглядає довіру як чесноту, як символічний капітал, що має цін-

ність навіть на ринку, коли можна здійснити угоду, отримати вигоду за рахунок кредиту і капіталу довіри, який дає репутація людини не тільки багатої, а й чесної.

Із змісту наведених тлумачень довіри випливає, що вона, попри свою соціально-психологічну природу, попри те, що є, по суті, внутрішнім почуттям суб'єкта, має зовнішні, соціальні наслідки, відбивається на соціальних відносинах. Важливим елементом довіри є поінформованість, бо за відсутності достатньої кількості потрібної інформації втрачається прозорість взаємодій, а разом з тим і довіра. Вона набувається за умови пізнання соціальної реальності. Рушієм розвитку довіри є творчий потенціал людей у пошуках гармонізації своїх відносин з оточенням. Довіра з часом матеріалізується в організованість і сталість соціальних зв'язків.

Довіра є основою успіху організованої діяльності. За її відсутності людина постійно відчувається вразливою, необґрунтовано відчуває з боку оточення небезпеку. Вона завжди буде напружено вирішувати: що можна робити, говорити і т.п. З наукового погляду, низький рівень довіри вказує на існування певних соціальних суперечностей, відсутність достатньої прозорості суспільних відносин. Часто нестача довіри населення виникає внаслідок складної та загрозливої економічної ситуації.

Довіра виступає предметом вивчення на мікро- і макро-соціальному рівнях суспільних відносин. При дослідженні на мікрорівні довіра розглядається у контексті міжособистісної взаємодії та в межах малих соціальних груп; при дослідженні на макрорівні вона аналізується у межах великомасштабних груп, організацій чи соціальних систем загалом. Така концептуальна локалізація довіри є критерієм її типологізації. Передусім розрізняють довіру *міжіндивідуальну* (довіру між індивідами) та *інституціональну* (довіру індивідів до соціальних інститутів та їхніх представників). (Про міжінституціональну довіру, на нашу

думку, варто говорити окремо). Міжіндивідуальна довіра, своєю чергою, може бути *особовою* та *знеособленою*. У першому випадку індивідів пов'язують безпосередні відносини один з одним; у другому вона є наслідком їхньої належності до ширшої соціальної спільності. Особова довіра виникає між людьми, які тією чи іншою мірою знайомі між собою, тоді як для знеособленої особисте знайомство не обов'язкове. Коли говорять про знеособлену довіру, часто називають її повсякденною міжіндивідуальною безособовою довірою. Деякі автори виділяють горизонтальну і вертикальну довіру, особисту і соціальну [Р.Патнам та ін.]. Горизонтальною називається довіра до соціально близької знайомої людини, вертикальною – до соціальних інститутів або вищих за ієрархією груп чи структур. Особиста довіра відображає ставлення окремої людини до певних людей, спільнот, організацій, явищ; соціальна – ставлення у загальному вимірі, тобто в масштабі не окремого індивіда, а групи, спільноти, організації, суспільства.

Якщо досліджувати довіру в економічних відносинах, її соціально-економічний аспект, то варто розглядати повсякденну довіру, не одномоментний акт чи відношення, а повсякденну (довгострокову) впевненість у дотриманні певних норм, правил, умов взаємодії. Адже тільки повсякденна довіра робить можливим розвиток економічної діяльності, який є тривалим у часі та потребує взаємної довіри її учасників.

Довіру називають важливим компонентом соціального капіталу, інвестицією, кредитом, оскільки вона в остаточному підсумку приводить до вигоди: “Однією з особливостей соціального капіталу, як-от довіри, норм і зв'язків, є те, що він звичайно становить спільне добро, тоді як звичайний капітал є приватним добром” [Р.Патнам та ін.]. Особливими різновидами довіри як соціального капіталу є довіра між соціальними групами, довіра індивіда до соціальних інститутів (держави наприклад). Відсутність

довіри до соціальних інститутів суспільства унеможливує планування дії суб'єктів господарювання у довгостроковій перспективі. Їх діяльність починає керуватися короткостроковою перспективою. І це може мати надзвичайно негативні наслідки, оскільки суб'єкти намагаються максимізувати вигоду в найближчий проміжок часу за будь-яку ціну. В такому разі суб'єкт, можливо, дистанціюватиметься від держави та її політики або обманюватиме державу. Ставлення державної влади до суб'єкта, якщо воно побудоване на настанові недовіри, базується на постійному контролі й регламентації дій. Очевидно, що така система навряд чи може бути соціально (а значить, і економічно) ефективною. З іншого боку, соціальний капітал, як-от довіра, норми та мережі мають тенденцію нагромаджуватися. І це може стати передумовою економічних та загалом суспільних перетворень на краще.

Довіра передбачає взаємність відносин і залежно від її виду (збалансована чи генералізована) формує різні сподівання суб'єктів взаємодії. “Збалансована взаємність – це одночасний обмін товарами еквівалентної вартості. Генералізована взаємність передбачає неперервні відносини обміну, що будь-якої конкретної миті є невинагородженими або незбалансованими, проте вони пов'язані із взаємними сподіваннями, що в майбутньому вони одержать винагороду за виконану тепер послугу. Скажімо, дружба майже завжди передбачає генералізовану взаємність” [Р. Патнам та ін.]. Таким чином, людям потрібне щось вище, ніж прагматичні прораховані зв'язки і взаємодії – віра оточуючих у спроможність досягти успіху, навіть (і особливо) при складних обставинах. Своєю чергою, довіра приводить до позитивних соціально-економічних наслідків: “Соціальна ефективність спільної діяльності збільшується – незнайомі люди можуть, не боячись, планувати спільні дії. При цьому знижуються опосередковані економічні витрати. Наприклад, у бізнес-угодах менше уваги

(а відповідно, і витрат) приділяється перевірці інформації про партнерів, менше витрачається грошей на юридичну підготовку документа, тобто реально знижуються трансакційні видатки” [8, с. 22].

Загалом повноцінна життєздатна економіка неможлива без довіри. Довіра є основою ефективної економічної системи. Будь-яке підприємництво не може початися чи розвиватися без довіри. Що вищий рівень довіри у спільності, то більша ймовірність співпраці. А співпраця сама вже породжує довіру. Кожна угода, особливо довготермінова, має в собі елемент довіри.

Є.Суїменко описав два способи матеріально-виробничої життєдіяльності людей та розв’язання їхніх життєвих проблем: 1) індивідуативний, що експлуатує людський розум, створює та відтворює утилітарно-практичні засади людського життя, втілює мінливість та рух, спонукає до інтенсивного господарювання; 2) соціативний, що експлуатує людську мораль, створює і відтворює духовно-моральні засади людського життя, втілює постійність та відтворення, спонукає до екстенсивного господарювання. При цьому інституціональною передумовою застосування соціативного способу для здійснення певної індивідуальної цілі визначено інститут довіри: “Інститут взаємної довіри та взаємодопомоги може бути результатом культурних традицій, але в генезі співтовариств відносини взаємодопомоги продиктовані в жодному разі не альтруїстськими настроями чи мораллю, а особистою матеріальною залежністю від інших («Якщо я допоможу йому сьогодні, то він допоможе мені завтра; і якщо я не буду допомагати іншим, то інші не допоможуть мені у разі необхідності» [9, с. 73]. Довіра є основою побудови найміцніших і найстійкіших відносин, для яких характерні свобода дії, взаємодопомога, безкорисливість, що призводить до взаємного виграшу, матеріальної винагороди обох сторін (суб’єктивної взаємодії) як би парадоксально це не звучало. Відчуття

можливості безкорисливої (на перший погляд) підтримки є дуже бажаним як основа впевненості й підприємливості, міцного партнерства і співпраці, що базується на довірі.

Але підтримання довіри – вельми складний процес. Її не можна вважати незмінною структурою. Це процес: розвивається суспільство – змінюється природа і форми прояву довіри. Вона динамічна і потребує свідомого творення та постійної уваги. Її можна втратити, а можна і створити.

Назагал довіра є характеристикою здорового суспільства. Відсутність довіри в суспільстві спричиняє страх, хаос, свавілля, оскільки закони не діють, не виконуються людьми. Натомість наявність довіри зміцнює, згуртовує людей, поглиблює їхнє взаєморозуміння і взаємопідтримку. Довіра забезпечує інтеграцію і стабільність суспільства, а економічна відсталість великою мірою пояснюється браком взаємної довіри. Тому сталий розвиток економіки потребує зростання довіри. Відтак завдання наступних досліджень полягає також у визначенні чинників, які впливають на формування довіри, її зростання, системність. Системність формування довіри є запорукою її тривалості в часі і просторі.

Література

1. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008.

2. Бекешкіна І.Е. Довіра та оцінка діяльності як показники політичного успіху // Українське суспільство – моніторинг 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. члена-кореспондента НАН України В.М.Ворони, д. філос. н. А.О.Ручки. – К., 2000. – С. 141–151.

3. *Мартинюк І.О., Соболева Н.І.* Довіра як показник морально-психологічного стану суспільства // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментарі науковців) / За ред. д. ек. н. *В.Ворони*, д. соц. н. *М.Шульги*. – К., 2001. – С. 460–474.

4. *Погоріла Н.* Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №3. – С. 144–156.

5. *Головаха Є., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. – К., 2008.

6. *Luhmann N.* Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives // Trust Making and Breaking Cooperative Relations / Ed/ by D Gambetta/ Oxford,1998; *Giddens A.* The Consequences of Modernity. Cambridge, 1990. – P. 34; *Coleman J.* Foundations of Social Theory. – Cambridge, 1990; Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research / edited by *Roderick M. Kramer, Tom R. Tyler*. – California, 1996; *Seligman A.* The Problem of Trust. – Princeton, 2000; *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. – М., 2004; *Sztompka P.* Trust: A Sociological Theory. – Cambridge, 1999; Творення демократії: Традиції громад активності в сучасній Італії // *Р.Д. Патнам* разом з *Р.Леонарді* та *Р.Й Ханетті*; пер. з англ. – К, 2001. – С. 213–214; 207–210; *Бурдьє П.* Практичний глузд / Пер. з фр. – К., 2003. – С. 233; *Kydd A.* Trust and Mistrust in International Relations. – Princeton, 2005.

7. *Звоновский В.* Повседневное безличное доверие как фактор хозяйственной деятельности // Социальная реальность. Журнал социологических наблюдений и сообщений. – 2008. – №7. – С. 99–109.

8. Экономика и социология доверия / *Ю.В. Веселов, Е.В. Капусткина, В.Н. Минина* и др.; Под ред. *Ю.В. Веселова*. – СПб., 2004.

9. *Суименко Е.И.* Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии. – К., 2007.

ГЕНДЕР ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: СПРОБА СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ

Світова наукова думка на межі тисячоліть характеризується появою нових напрямів наукових досліджень, переосмисленням, здавалося б, усталених теорій. Концепція гендеру стала загальноновизнаним досягненням неофеміністського руху, що розгорнувся в 60–70-х роках на Заході. Цей рух збагатив уявлення про зміст демократії, змусив побачити багатобарвність соціального простору та особистісних ідентичностей.

Останнім часом спостерігається значний інтерес до проблеми визначення поняття гендеру. Вона полягає в тому, що розуміння гендеру є багатоаспектним, іноді навіть суперечливим. Автор вважає важливим та суттєвим проаналізувати головні теоретичні підходи до розуміння гендеру, а також робить спробу описати соціальний феномен гендеру як соціального інституту.

Ця проблема доволі добре досліджена зарубіжними дослідниками. Їй присвячені праці М.Кіммела [1], Ю.Лорбер [2], дослідження Е.Гофмана [3], Г.Гарфінкеля [4] та ін. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити праці Н.Лавріненко, С.Оксамитної, Т.Журженко та ін. [5].

Предметом нашого дослідження є гендер як соціальний інститут. Мета дослідження: шляхом теоретичного аналізу обґрунтувати феномен гендеру як соціального інституту, виділити і проаналізувати його головні складові. Відповідно до поставленої мети автор вирішує такі завдання:

- проаналізувати загальні теоретичні підходи до поняття соціального інституту, визначити його ознаки, види та функції;
- розглянути головні теоретичні концепції гендеру;
- обґрунтувати теоретичні підходи до визначення гендеру як соціального інституту;
- проаналізувати головні складові гендеру як соціального інституту.

Для суспільства як складно організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот. Цій меті мають слугувати такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувавши соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Отже, соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства. До вивчення цього феномена соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства [6, с. 78]. Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів із визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як “фабрики відтворення” соціальних відносин і зв'язків між людьми [7, с. 121].

Нині поняття соціального інституту широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на такі його суттєві риси:

➤ вони охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Так, інститут освіти реалізується в діяльності щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, виші тощо;

➤ соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і регулюють вчинки людей відповідно до суспільних інтересів.

Також важливо зауважити таке явище, як інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як структурних елементів суспільства. Як і

будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови.

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, соціальна, її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, то існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними тощо. З цього погляду інституціоналізація – це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовки кадрів.

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за сферою дії. Відповідно до цього виділяють економічні, політичні, культурні, виховні та ін. інститути.

Кожен соціальний інститут виконує власну специфічну функцію. Але основними серед них є:

➤ регулятивна функція – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дії індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

➤ функція відтворення, безперервності суспільних відносин завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління;

➤ інтегративна функція – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що загалом забезпечує соціальну стабільність суспільства;

➤ комунікативна функція – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми завдяки організації їх спільної життєдіяльності.

Постає питання: чи можемо ми вважати гендер інституціональним утворенням? Багато дослідників відзначають зростання в нашому соціумі значущості такої структуротвірної ознаки, якою є гендер. Наведений теоретичний аналіз соціального інституту свідчить про те, що його риси збігаються з ознаками гендеру. Гендерні відносини мають характер гендерного порядку, він визначає інституціоналізовані гендерні мікро- та мезопрактики, гендерний порядок встановлює неформальні “правила гри”, він неочевидний, але реально існуючий.

У гносеологічному сенсі поняття “гендер” походить від грецького “генос” – походження, матеріальний носій спадковості. Воно відповідає українському поняттю “рід” (в англійській мові “gender” – рід, досвід роду). Поняття “гендер” у сучасному розумінні – це взаємовідносини людей різної статі.

Вважається, що вперше термін “гендер” було введено в науковий обіг американським психоаналітиком Робертом Столлером у праці “Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності” в 1968 р., де розрізняється “маскулінність” (мужність) та “фемінінність” (жіночність) як соціокультурні характеристики чоловічого і жіночого [8, с. 96].

Введення терміна “гендер” у науковий дискурс стало доволі вдалим засобом, здатним переглянути споконвічно усталені уявлення про механізми відтворення статевої нерівності, механізми реалізації влади, про статево-рольову структуру суспільства, головними рисами якого були патріархатність та гетеросексуальність. Гендеру потрібно постійно навчатися і перенавчатися, це ситуативне звертання, у якому ми творимо форми поведінки, оцінювані іншими учасниками ситуації як маскулінні чи фемінінні [9, с. 164].

Можливе й інше визначення гендеру – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінки і чоловіка, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальними, політичними, економічними і культурними контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Гендер можна розглядати як соціально-рольову й культурну інтерпретацію рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки на відміну від біологічної; як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої та чоловічої статей; як політику рівних прав та можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

Розуміння гендеру в сучасних теоріях ґрунтується і на концепції соціального конструювання (соціально-конструктивістський підхід). Наголос на соціальному походженні зроблено через розуміння гендеру як повсякденного світу взаємодії чоловіків та жінок, що відтворюється в структурах свідомості, дії та взаємодії. Особливий вплив на формування соціально-конструктивістської теорії гендеру справили три теорії постнекласичного соціологічного дискурсу. Це соціально-конструктивістський підхід П.Бергера і Т.Лукмана, етнометодологія Г.Гарфінкеля (опис випадку зміни статі як категоризація і практика гендеру в повсякденності) і драматургічний інтеракціонізм Е.Гофмана (гендерний дисплей).

Згідно з Гарфінкелем, гендер досліджувався шляхом вивчення особливостей випадку транссексуалізму і подальшої зміни статі за допомогою хірургічної операції [4]. При цьому запроваджено таку систему понять: біологічна стать (sex) → категоризація статі (приписування статі) → гендер. Гарфінкель описує гендер як результат міжособистісної взаємодії. Гендерні взаємодії вирізняються за способом виконання, змістом і структурою ієрархії у різних

культурних середовищах. Загалом гендер можна визначати як роботу культури з приписування (категоризації) й створення (вироблення) певної соціальної статі.

За Е.Гофманом, гендерний дисплей – мікроконтекст соціальної гендерної взаємодії. Ця взаємодія відбувається між індивідами в процесі міжособистісного контакту й обміну інформацією, часто без жодної рефлексії з цього приводу. Гендерний дисплей як презентація своєї статевої належності в процесі взаємодії з іншими такий складний і тонкий, що не зводиться лише до мовних висловлень чи одягу й інших зовнішніх маркерів. Значення має інтонація, вираз обличчя, пластика тіла тощо. Гендерний дисплей є культурно детермінованим [3]. Е.Гофман стверджує, що спілкування між індивідами здійснюється на підставі формальних конвенціональних актів (моделей доречної та правильної в даній ситуації гендерної поведінки). Причому правила відтворення цих актів передбачають, що індивіди соціально компетентні в тому, як має здійснюватися побудова гендерного дисплея. Постійне соціальне відтворення дихотомії чоловік/жінка в гендерному дисплеї забезпечує збереження соціального гендерного порядку. Але щойно презентація гендерного дисплея відхиляється від визначеної норми, чоловік або жінка, його виконавець, потрапляє у ситуацію гендерної проблеми, що карається суспільним осудом.

Основні положення теорії соціального конструювання гендеру полягають у тому, що вона стверджує: підґрунтя гендерних інституціональних відносин становлять відносини з приводу розподілу влади. Влада, якою наділені чоловіки, надає їм певні переваги у використанні гендерної ієрархії для виправдання своїх привілеїв; водночас традиційно гендер пов'язує маскуліність із владою, а фемінінність – із покірністю й підпорядкуванням. Таким чином, гендерні відносини – це відносини стратифікації. Гендерна стратифікація вивчається як нерівність можливостей і життєвих шансів для чоловіків та жінок. Соціальні конструктивісти відмовляються від двох концепцій, що домі-

нували в соціології і психології: соціальних (гендерних) ролей і психологічних статевих відмінностей. Тобто гендер не можна мислити як соціальну роль, оскільки вона є ситуативною.

Ситуативність ролей добре ілюструється дослідженням таких ситуацій, коли внаслідок певних причин традиційно чоловічі чи жіночі ролі міняються місцями. Так, вивчаючи феномен батьківства, Б. Рісман виявила, що чоловіки, яким доводиться день у день виконувати ще й функції матері, починають думати і поводитися так, як і жінки-матері [10, с. 32]. Соціальні конструктивісти використовують замість гендерної ролі гендерну ідентичність, а замість гендерної соціалізації – рекрутування гендерної ідентичності (даний термін віддзеркалює вибір, віднесення себе до категорії за статтю, що відбувається вже в перші роки життя і триває ціле життя).

Теорія соціального конструювання гендеру перебуває в опозиції біологічному детермінізмові, який обстоює теорію есенціалізму, тобто сутнісну незмінність поділу на “чоловіче” та “жіноче”. Для прихильників цього напряму стать бачиться первинною і майже незмінною сутністю людини. На думку І.Когана, що б ми не обрали за об’єкт розгляду, все виявиться ненадійним фактом через власну мінливість, і лише стать у людині незмінна як сама людськість людини. Дослідник стверджує, що власне живе, біологічне існує лише в формі чоловічого і жіночого, тому сама людяність виступає тут в одній з двох своїх іпостасей. Стать – це і є сама людина, бо це перше, що її конститує [11].

Слід також звернути увагу на антиесенціалістську позицію в гендерній теорії, яка полягає в тому, що гендер не можна розглядати окремо від раси, класу, національності, сексуальної орієнтації та інших особливостей. Сьогодні постнекласична наука наполягає на тезі, що гендер є найсуттєвішим чинником суспільних відносин, котрий містить такі взаємопов’язані елементи, як культурні символи та нормативні поняття, що за їх допомогою уможливується інтерпретація символів.

У чому ж полягає феномен гендеру як соціального інституту?

Гендер вирізняється доволі високим рівнем організації й відповідає головному критерію визначення соціального явища як соціального інституту, оскільки в його межах досягається належний рівень взаємної типізації індивідуально узвичаєних дій з приводу виконання соціально значущої діяльності. Згідно із П.Бергером і Т.Лукманом, кожна така типізація є інститут [12, с. 92]. Усі його характеристики повною мірою стосуються гендерних відносин, що транслюють сталі зразки поведінки у формі гендерних ролей. Причому за невиконання або за неналежне виконання цих ролей застосовуються санкції, які передбачають наявність відповідного соціального контролю. Способи поведінки і форми відносин відповідно до виконання певних гендерних ролей не просто існують, вони сприймаються індивідами як належні, тобто містять нормативний елемент.

Правила та норми, за якими функціонує соціальний інститут, як правило, закріплюються законодавчо, а іноді лише в уявленнях населення. Щодо інституту гендеру, то правила і норми його побудови у більшості культур не мають законодавчого закріплення, але надзвичайно ефективно діють через громадську думку.

Ще одна ознака наявності соціального інституту – структурна інтегрованість останнього в різні сфери соціальної реальності. Ми спостерігаємо гендер у найважливіших, якщо не у всіх, сферах людської діяльності.

Розуміння гендеру як соціального інституту було запропоноване британською дослідницею Юдиф Лорбер. Вона зосередила свою увагу на аналізі гендеру як соціальної структури, що має своє походження в розвитку людської культури, а не в біології чи відтворенні. Лорбер стверджує, що гендер є інституцією, яка встановлює зразки очікувань для індивідів, порядок соціальних процесів повсякденного життя і є вбудованим у головні соціальні інститути суспільства, такі як ідеологія, економіка, сім'я, політика тощо. Як соціальний інститут гендер складається з

таких компонентів: статуси як соціально підтримувані гендери у суспільстві, а також норми та очікування, що проявляються в поведінці, вчинках, мові, проявах емоцій тощо; розподіл праці – розподіл виробничої та домашньої праці для різних гендерних статусів. Праця, призначена для цих статусів, підсилюється їхньою суспільною оцінкою: вищий статус – більш престижна і оплачувана робота; кровна спорідненість – сімейні права та обов'язки для кожного гендерного статусу. Родинні статуси відображають і підсилюють відмінність престижу та влади різних статей; сексуальні сценарії – нормативні зразки сексуальних бажань та поведінки, передбачені для різних гендерних статусів. Члени домінуючої групи мають більше статевих переваг, члени підпорядкованої групи можуть бути сексуально експлуатованими; гендерна ідентичність – комбінації ознак, задані гендерними нормами, а саме, яким чином представники різних гендерних статусів зобов'язані почуватися та поводитися; гендерний соціальний контроль – формальна або неформальна згода і винагорода конформістської поведінки та стигматизація (ярликування), соціальна ізоляція, покарання, а також медичне лікування нонконформістської поведінки тощо; гендерна ідеологія як виправдання гендерних статусів та їх різних оцінок, вона має тенденцію придушувати критику, удаючи оцінки природними; гендерні образи як культурні репрезентації гендеру та його реалізація в символічній мові та мистецьких творах, що відображають й узаконюють гендерні статуси. Культура – це один з головних механізмів у підтримці гендерної ідеології [2, с. 30 – 31].

Водночас Лорбер розглядає гендер і як процес, стратифікацію та структуру. Як соціальна інституція гендер є засобом створення різних соціальних статусів; як частина стратифікаційної системи, що розподіляє нерівно ці статуси, гендер є головним будівельним блоком у соціальних структурах, побудованих на нерівних статусах. Як процес гендер створює соціальні відмінності, що визначають поняття “жінка” та “чоловік”. У соціальній взаємо-

дії індивіди протягом життя вивчають, що є очікуваним, бачать, що є бажаним, діють і реагують відповідним чином. Як структура гендер поділяє працю вдома і на виробництві, організовує статеве і емоційне життя.

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій та соціальних груп. Не існує жодного аспекту існування, який би не був позначений гендерними ознаками, саме тому ми можемо говорити про гендер як соціальний інститут. Гендеру потрібно постійно навчатися і перенавчатися.

Література

1. *Кімел М.* Гендероване суспільство. – К., 2003.
2. *Lorber J.* Paradoxes of Gender. – London: Yale university press, 1994.
3. *Goffman E.* Frame analysis of gender // Goffman reader. – Oxford, 1997.
4. *Garfinkel H.* Studies in ethnomethodology. – New York, 1967.
5. *Лаврінченко Н.* Жінщина: самореалізація в семье и обществе (Гендерный аспект). – К., 1999; *Оксамитна С.* Гендерні ролі та стереотипи // Основи теорії гендеру: Навч. посібн. – К., 2004; *Журженко Т.* Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Х., 2001.
6. *Спенсер Г.* Основные начала. – СПб., 1886.
7. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995.
8. Основи теорії гендеру: Навч. посібн. – К., 2004.
9. *Берн Ш.* Гендерная психология. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2001. – 320 с.
10. *Risman B.* Intimate Relationships from a Micro-Structural Perspective: Men Who Mother // Gender and Society. – Vol. 1 – № 6. – P. 6–32.
11. *Коган И.* Основания гендерной культурологии // available from the <http://www.Kulturolog.h10.ru/articles/gendkult.htm>
12. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.

К.Мелащенко

ЖИТТЄВИЙ УСПІХ У ГЕНДЕРНОМУ ВИМІРІ: СОЦІОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Дослідження гендерних відмінностей у розумінні життєвого успіху дають змогу з'ясувати особливості обрання життєвих цілей та способів їх досягнення жінками і чоловіками. Те чи інше розуміння суб'єктом життєвого успіху впливає на здійснення життєвих виборів як в особистому, так і в професійному житті, детермінує життєві вибори у сфері освіти, кар'єрних цілей, фінансових ресурсів, міжособистісних взаємин, сімейних обов'язків і задоволення життям загалом. Дослідники, які вивчали цю проблему, традиційно виокремлюють такі критерії успіху, як багатство, влада, статус, престиж. Звісно, що досягнення жінок у цих сферах різняться від досягнень чоловіків не тільки за фактом, а і за самим сприйняттям. Американська журналістка та університетський професор С.Гордон зазначила, що коли розглядати можливості жінок стосовно традиційних критеріїв успіху, то в такому разі жінок можна назвати "ув'язненими чоловічих мрій" [1, с. 3]. З цього випливає, що надання рівних можливостей у реалізації соціальних домагань має передбачати наявність знань про значення успіху та його змістові відмінності в уявленнях жінок і чоловіків.

Метою статті є вивчення відмінностей в уявленнях про життєвий успіх та можливості його досягнення у жінок і чоловіків. Необхідно також дослідити, яким чином наявне соціокультурне середовище впливає на формування та реалізацію уявлень про життєвий успіх у чоловіків та жінок та виявити, якою мірою жінки задоволені доступними їм можливостями досягнення життєвого успіху, зважаючи на те, що стандарти життєвого успіху у сучасних

жінок все ще здебільшого формуються відповідно до чоловічих уявлень про нього.

Центральна проблема полягає в невідповідності традиційних критеріїв успіху сучасним можливостям його досягнення як чоловіками, так і жінками. Необхідно перекласифікувати показники успіху відповідно до умов сучасності та гендерної належності суб'єктів, враховуючи послаблення чоловічого домінування в багатьох сферах життя та розширення соціальних можливостей досягнення життєвого успіху для жіноцтва.

Американські автори Дж.Галлос, С.Гордон, Дж.Старгес та інші виявили, що визначення успіху жінками включає в себе ширший спектр показників, ніж це є багатство і статус, що традиційно згадуються чоловіками. Крім того, для жінок важливими є наявність гармонійних відносин і досягнення певного балансу між різними сферами життя (з вагомістю особистого життя включно), що робить тлумачення успіху багатовимірним. Х.Дойчендорф зазначає, що розуміння успіху, характерне головним чином для чоловічого уявлення, простежується аж до промислової революції (перехід від ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, стрімке прискорення технічного й економічного розвитку, яке почалося в Англії в другій половині XVIII ст.) [2, р. 4]. Це і не дивно, адже чоловіки традиційно вважалися поставачальниками всього необхідного для їхніх родин. Виконання функції годувальника і донині залишається центральною серед характеристик маскуліності. А.Толсон у книзі "Межі маскуліності" стверджував, що функція годувальника є фундаментальною для чоловічої ідентичності, адже вона формує фізичну енергію, сексуальність і навіть нервову систему чоловіків [3]. Пізніше Дж.Вілкі помітив, що молодше покоління чоловіків більшою мірою схильне погоджуватися з самотійною роллю жінки, хоча жінка продовжує сприйматися лише як другорядний поставачальник [4].

Б.Досс і Дж.Хопкінс показали, що досвід первинної соціалізації дуже важливий для формування зазначених гендерно-рольових цінностей. У ході крос-культурного дослідження вони виявили, що принаймні два компоненти чоловічого самосприйняття можна віднайти у більшості культур: гіперчоловіча самопрезентація і прагнення максимальних досягнень. Ці конструкції включають такі стереотипні соціокультурні чоловічі характеристики, як бути непохитним, упевненим, конкурентоспроможним, здатним захистити родину (як у фінансово-кредитному, так і у фізичному розумінні) [5].

У такому ж ключі специфіку чоловічих показників успішності описував Дж.Дойль, виходячи з визначення маскулінності та розуміння ролі чоловіка як головного постачальника. У книзі “Досвід чоловіка” автор підтримує традиційний погляд: “Чим краще чоловік забезпечує матеріальний добробут власної родини, тим успішнішим (тобто маскуліним) він є” [6, с. 168]. Дж.Дойль стверджує, що маскуліність чоловіків проявляється у контексті змагання за здобуття переваги в матеріальній царині, адже чоловіки передусім прагнуть досягти стабільного матеріального добробуту. Він зауважує, що досягнення матеріального благополуччя є основним показником успіху для більшості чоловіків [6, с. 163].

Сучасні емпіричні дослідження підтверджують, що чоловіків, які обирають насамперед сімейні цінності та ставлять на перше місце міжособистісні стосунки, а не фінансові здобутки, у суспільстві все ще сприймають менш схвально, ніж чоловіків, які обирають традиційні маскуліні цінності. Успіх як матеріальне збагачення і успішне виконання функції годувальника забезпечується здебільшого за допомогою досягнень у роботі (кар’єрі). Для чоловіків, які обирають традиційні маскуліні цінності, саме робота стає основоположним інтересом. Фактично успіх на роботі для чоловіків стає головним показником

успішного виконання інших їхніх ролей. У дослідженні сімейних ролей Р.Саймон зафіксує, що для більшості чоловіків “надавати економічну підтримку сім’ї синонімічно поняттю “бути батьком і чоловіком” [7, с. 186]. Отже, сімейні й професійні ролі є взаємозалежними для чоловіків. Якщо успіхи на роботі супроводжуються успішністю чоловіків у виконанні їхніх сімейних обов’язків, то центр успішності зсувається до сфери роботи.

Порівнюючи жінок і чоловіків, американська дослідниця К.Джілліган встановила, що жінки надають перевагу іншим показникам успішності. Для них найважливіші обов’язки полягають у турботі про інших і підтримці стосунків. На думку К.Джілліган, існує відмінність у тому, як жінки й чоловіки приймають етичні рішення. Жінки більш зосереджені на міжособистісних стосунках, тоді як чоловікам необхідна безособова ієрархія правил [9].

Д.Левінсон та Дж.Левінсон довели, що можливість піклуватися про когось є важливим елементом, який характеризує жіночу ідентичність. Історично жіночий успіх оцінювався не за досягненнями в суспільній царині, а за тими здобутками, яких жінки досягли в особистій сфері [9].

Наприкінці ХХ ст. дедалі більше жінок стали активно діяти і в соціальній сфері: приймати на себе нові для них ролі на додаток до тих, які вони завжди виконували. Проте традиційні стандарти, які зумовлюють необхідність зайнятості жінок у приватній сфері, все ще зберігаються. У дослідженні Р.Саймон жінки розглядали зайнятість на роботі як супутнє явище і вважали первинним обов’язком піклування про своїх дітей і чоловіка [7, с. 186].

У американській соціології більшість емпіричних досліджень щодо успіху базуються на зовнішніх показниках – традиційних критеріях заможності та престижу. Наразі серед дослідників зростає розуміння важливості вивчення змісту, яким індивіди наділяють внутрішній, суб’єктивний успіх. Поняття суб’єктивного успіху пе-

редбачає, що люди, як правило, виробляють власні критерії для визначення рівня успішності. Наприклад, сучасні американські дослідники Б.Паркер і Л.Чусмір виокремили шість суб'єктивних критеріїв життєвого успіху: статус/багатство, внесок у суспільне життя, сімейні відносини, особистісна самореалізація, професійна реалізація та відчуття захищеності [10].

Вивчаючи гендерні розбіжності критеріїв суб'єктивного життєвого успіху у чоловіків і жінок, які обіймають керівні та некерівні посади, Б.Паркер і Л.Чусмір виявили, що гендерна належність відіграє вирішальну роль у формуванні критеріїв успішності. Для жінок, які займають некерівні посади, особиста самореалізація й сімейні стосунки виявилися більш значущими, ніж для чоловіків, які перебувають на подібних посадах. Останні оцінили статус і багатство вище, ніж жінки. Серед жінок-менеджерів важливішими виявились особиста самореалізація й безпека, ніж у чоловіків-менеджерів.

Соціокультурні цінності та принципи розуміння ділових стосунків засвоюються молодшим поколінням переважно у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах за висновком І.Махдаві [11]. Оскільки розуміння ставлення до жінок та їх місця в економічному житті суспільства засвоюється під час навчання, правомірно очікувати подібні прагнення і домагання від жінок і чоловіків, які отримали вищу освіту в тих самих установах. Соціолог припускає, що жінки і чоловіки, які мають однакову освіту, повинні дотримуватись подібних соціальних норм і цінностей. Результати проведених ним досліджень підтвердили, що розуміння успіху жінками і чоловіками будуються згідно з приблизно одними і тими самими патернами, хоча існують деякі відмінності. І.Махдаві пояснює таку подібність між двома групами культурними чинниками, особливостями виховання та рівня освіченості.

У результаті досліджень обдарованих підлітків (як потенційно успішних індивідів) К.Кроуфорд та Л.Мендес

було підтверджено, що дівчатка навіть у підлітковому віці починають увиразнювати важливе місце сім'ї у їхньому подальшому житті і розмірковують про пошуки балансу між сімейним життям та кар'єрою [12]. Тобто ще з підліткового віку у індивідів формуються уявлення про успішність відповідно до їхнього соціального підґрунтя та традиційних для їхньої культури патернів.

Отже, результати, отримані згаданими дослідниками, свідчать про те, що традиційні критерії успіху, такі як багатство, високе соціальне становище і влада, не настільки вирішальні, як вважали Ф.Дойч, Дж.Рокса, К. Міске, утім гендерні розбіжності в уявленнях про успіх є помітними.

Л.Дьюк та С.Мерфі, досліджуючи відмінності у розумінні успіху жінками та чоловіками, виявили, що для чоловіків матеріальний успіх усе ще вважався найважливішим фактором, хоча інші теми у розумінні ними життєвого успіху стали з'являтися частіше. Жінки почувалися незадоволеними, якщо досягали успіху лише у кар'єрі, вони прагнули балансу у своєму житті. Багато хто із опитаних жінок явно відхилили традиційне тлумачення успіху на користь особистих досягнень. Серед ознак успіху називалися відчуття щастя, можливість бути незалежним, добре виконувати свою роботу, реалізувати свій потенціал, мати добрі стосунки з іншими. Важливість стосунків була домінуючою темою в багатьох жіночих інтерв'ю. 45% жінок розглядали якісні стосунки як критичний компонент успішного життя, причому ці стосунки цінувались і на роботі, й у особистому житті. Жінки, які займали керівні посади, вбачали досягнення групи важливішими за власний індивідуальний успіх. Деякі жінки також наголосили, що для них важливим є такий показник успішності, як визнання, хоча в окремих випадках респонденти мали на увазі саме міжособистісне визнання, а не соціальне визнання в широкому розумінні (на рівні великих соціальних груп).

Таким чином, баланс роботи й особистого життя і підтримка здорових стосунків як на робочому місці, так і за його межами – основні критерії, що їх жінки вкладають у своє розуміння успіху. Фінансові винагороди не були єдиним критерієм успіху, який відзначили більшість чоловіків, але це був важливий компонент успіху майже для половини опитаних чоловіків. Чоловіки часто вважають, що причинами кризи у міжособистісних стосунках є невдачі на роботі. Тема особистої свободи тісно пов'язується з баченням чоловіками власного шляху досягнення успіху у кар'єрі [13]. Іншими словами, чоловіки більш орієнтовані на традиційні критерії успішності, і для багатьох чоловіків ідея матеріального успіху залишається вирішальною.

Російська дослідниця Є.Балабанова зазначає, що ще у радянській гендерній системі суспільне становище чоловіка визначалося роботою, а його позиція у приватній сфері – роллю основного годувальника сім'ї. Робота для чоловіка і дотепер розглядається головним способом самореалізації, що визначає статус як у суспільному, так й у приватному житті. Результати інших досліджень, наведених Є.Балабановою, підтверджують, що для сучасних росіянок найважливішими є цінності, пов'язані з особистісними аспектами життя (друзі, квартира, цікава робота) і сімейними ролями, тоді як кар'єрно-статусні домагання далекі для більшості з них [14, с. 30–31].

Н.Гончарова, проаналізувавши значну кількість інтерв'ю, показала, що жінки, домагання яких зорієнтовані на професійне зростання, мимоволі втручаються в сферу діяльності, що сприймається на рівні стереотипів як традиційно чоловіча. В основі подібної диференціації лежать уявлення про чоловічу й жіночу роботу, про ролі жінки в суспільстві тощо. Так, на думку автора, у свідомості людей існують досить стійкі стереотипи “чоловічого” й “жіночого” стосовно таких ключових моментів, як чоловічі й

жіночі можливості досягнення успіху, чоловіча й жіноча кар'єра, соціально прийнятні чоловічі й жіночі стратегії поведінки та соціальні практики тощо. Відповідно, стать може бути критерієм, що диференціює можливості реалізації домагань індивідів [15].

За дослідженнями Н.Гончарової, молоді жінки одно-стайно погоджуються з тим, що успішний чоловік – той, який має успішну кар'єру. Успішна жінка – успішна як в особистому житті, у родині, так і на роботі, у якій все збалансовано. Як засвідчило дослідження, для дівчат (насамперед орієнтованих на кар'єру, успіх у роботі) образ ділової жінки привабливий своєю самостійністю й незалежністю. Хоча ставлення до образу ділової жінки неоднозначне: від лояльного до відверто негативного. Словосполучення “ділова жінка” в уявленнях росіян прямо не асоціюється з жінкою-керівником. У жіночих уявленнях образ ділової жінки асоціюється з образом емансипованої жінки, причому критерієм емансипації виступає вміння жінки досягти балансу в роботі та сімейному житті. Інше ставлення викликають жінки, які прагнуть зробити кар'єру у приватному бізнесі, бо бізнес сприймається як чоловіча сфера діяльності. Відповідно, такій жінці доводиться робити кар'єру винятково в “чоловічому” просторі [15, с. 85–87].

Узагальнюючи, зауважимо, що у російському суспільстві орієнтація жінок на кар'єру найчастіше сприймається як конфлікт із сімейним життям через уявлення про те, що родина й кар'єра – речі несумісні. Хоча дедалі важливішими для молодих жінок стають прагнення самоствердитись на роботі, професійні амбіції. Наразі лише деякі молоді жінки дотримуються традиційного стереотипу, відповідно до якого провідна діяльність жінки полягає у піклуванні про дітей та членів сім'ї, тоді як більшість демонструє нову тенденцію в жіночих стратегіях: прагнення досягти балансу в обох сферах. З'являються

нові ідеї стосовно того, що жінка може реалізувати свої кар'єрні домагання після 35–40, коли вона вже виконає своє “призначення”, реалізує соціальні очікування. Крім того, в масовій свідомості поширена думка про те, що кар'єра для жінки може виступати запасним варіантом самореалізації, компенсуючи тим самим проблеми в особистому житті. Найчастіше подібна ситуація не сприймається як трагедія.

У дослідженні Л.Гусейнової показано, що для великої кількості представниць старшого покоління жінок робота є більшою цінністю порівняно з друзями, але родина завжди на першому місці. Наявність друзів – значна цінність для молодшого покоління жінок, але з віком пріоритети змінюються. Загалом (за винятком жінок старших 40 років) у опитаних жінок робота виявилася на третьому місці, а перевага була надана родині й друзям. Такі ситуації дослідниця пов'язує, по-перше, з народженням і вихованням одного або кількох дітей, а по-друге, з поширеними дотепер у суспільстві стереотипами, які часто впливають на самооцінку, самопочуття й поведінку жінок, котрі працюють [16, с. 130]. Унаслідок закріпленого в суспільній свідомості уявлення про “природне” призначення чоловіків і жінок жінкам нерідко доводиться приховувати свої прагнення й здібності, щоб адаптуватися до традиційного стереотипу мислення. Л.Гусейнова стверджує, що в уявленні російського суспільства загалом закріпився стійкий стереотип несумісності професійної кар'єри з жіночністю. Більше того, в умовах зростання безробіття в Росії жінки часто відчують комплекс провини за їхні професійні устремління й спробу вибирати свій життєвий сценарій, оскільки їхнє прагнення мати високооплачувану роботу означає, що вони стають конкурентами своїм чоловікам, братам та ін. [16, с. 131].

Ці висновки підтверджуються й даними Н.Гончарової, яка констатує, що за наявних умов у Російській Федера-

ції жінці неминуче доводиться вибирати між родиною та кар'єрою. Дослідниця зауважує, що, незважаючи на демонстрацію росіянками нових стратегій поведінки, молоді жінки найчастіше відтворюють стереотип несумісності родини й кар'єри. Фактично жінка, яка вибрала кар'єру, бореться з долею. При цьому боротьба іноді набуває форми протистояння із собою, своїми власними стереотипами. Коли ця боротьба точиться вдало, жінка, зберігаючи за собою сферу приватного, починає активно освоювати сферу публічного, сферу, яка традиційно вважалася чоловічою [15, с. 90–91].

В Україні ситуація багато в чому подібна до ситуації в Росії та інших європейських країнах. Так., результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ 2007 р. свідчать, що найважливішими сферами досягнення власного життєвого успіху жінки, так само як і чоловіки, вважають сім'ю, дружні стосунки, можливість працювати на себе та займатись улюбленою справою. Слід зазначити, що вже у цьому дослідженні помітні певні гендерні розбіжності: жінки вище оцінюють власні досягнення у родинній сфері та у сфері міжособистісного спілкування, натомість для чоловіків важливішими досягненнями у власному житті є можливість працювати на себе, успіхи у професійній кар'єрі.

Таким чином, з огляду досліджень можна зробити висновки, що спостережено відмінності в уявленнях жіноцтва про життєвий успіх порівняно з чоловіками, зумовлені гендерними відносинами, які склались у більшості сучасних суспільств, а також традиційними стереотипними уявленнями про них. Для жінок життєвий успіх здебільшого означає відповідність соціальним очікуванням щодо призначення жінки, які полягають передусім у народженні дітей і турботі про родину. Жінки прагнуть реалізуватись насамперед у приватній, міжособистісній сфері, тоді як чоловіків більше цікавлять досягнення у публічній

сфері (кар'єра, досягнення престижу, високого статусу тощо), що корелює з традиційними уявленнями про успіх. Тобто традиційний комплекс критеріїв успіху залишається актуальним насамперед для чоловіків. Жінки багато в чому продовжують орієнтуватися на звичні “жіночі” цінності, такі як виховання дітей, турбота про сім'ю, підтримка значущих відносин тощо, однак наразі помітні суттєві зміни у їхньому сприйнятті життєвого успіху. Жінок починають цікавити досягнення в сферах за межами родини та міжособистісних стосунків, так з'являються “ділові жінки”, “бізнес-леді” або ідеї про можливі досягнення у публічній сфері після народження дітей, тобто після виконання “провідного призначення”. Це свідчить про прагнення жінок дотримуватися балансу між сім'єю та кар'єрою. Відповідно, успішними вважаються саме жінки, які змогли досягти такого балансу. Наразі виділився навіть спектр “жіночих” професій, деякі з яких передбачають гнучкий графік та часткову зайнятість. Прагнення зробити успішну кар'єру свідчить про те, що жінки віддаляються від традиційних стереотипів “домогосподарок” і готові передати частину обов'язків у приватній сфері чоловікам. Основна складність у реалізації таких прагнень жінок полягає у розбіжності їхніх домагань не тільки з суспільно усталеними стереотипами, а й з їхніми власними. Такі суперечності значно ускладнюють можливості реалізації домагань жінок у публічній сфері.

Література

1. *Gordon S.* Prisoners of men's dreams: Striking Out for a New Feminine Future. – Boston, 1991.
2. *Deutschendorf H.* Of work and men: How men can become more than their careers. – Minneapolis, Minnesota, 1996.
3. *Tolson A.* The limits of masculinity. – London, 1977.

4. *Wilkie J. R.* Changes in U.S. men's attitudes toward the family provider role, 1972–1989 // *Gender & Society*. – 1993. – Vol. 7. – P. 261–279.

5. *Doss B. D., Hopkins J. R.* The Multicultural Masculinity Ideology Scale: Validation from three cultural perspectives // *Sex Roles*. – 1998. – Vol.38. – P. 719–741.

6. *Doyle J. A.* The male experience. – Dubuque, Iowa, 1983.

7. *Simon R. W.* Gender, multiple roles, role meaning, and mental health // *Journal of Health and Social Behavior*. – 1995. – Vol. 36. – P. 182–194.

8. *Gilligan C.* In a different voice: Psychological theory and women's development. – Cambridge, Massachusetts, 1982.

9. *Levinson D. J., Levinson J. D.* The seasons of a woman's life. – New York, 1996.

10. *Parker B., Chusmir L. H.* A comparison of men and women managers' and nonmanagers' perceptions of success // *Human Resource Development Quarterly*. – 1992. – Vol. 3. – P. 73–84.

11. *Mahdavi Iraj.* Do Women and men Define Success Differently? A Comparative Study of Business Men's and Women's Definitions // *Electronic Journal of the American Association of Behavioral and Social Sciences*. – 2001. – Vol. 4.

12. *Crawford Kelly M., Mendez Linda M. Raffaele.* Gender-Role Stereotyping and Career Aspirations: A Comparison of Gifted Early Adolescent Boys and Girls // *Journal of Secondary Gifted Education*. – 2002. – Vol. 13(3). – P. 96–107.

13. *Dyke Lorraine S., Murphy Steven A.* How We Define Success: A Qualitative Study of What Matters Most to Women and Men // *Sex Roles: A Journal of Research*. – 2006. – Vol. 55.

14. *Балабанова Е.С.* Гендерные различия стратегий совладания с жизненными трудностями // *Социологические исследования*. – 2002. – № 11. – С. 26–35.

15. *Гончарова Н.В.* “Игры” для мальчиков (гендерные аспекты реализации карьерных притязаний) // *Социологические исследования*. – 2003. – № 1. – С. 83–91; 83–84.

16. *Гусейнова Л.А.* Ценностные ориентации: гендерный аспект // *Социологические исследования*. – 1999. – № 5. – С. 130–133.

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ТА ЇХ ПЕРЕВІРКА МЕТОДОМ МОДЕЛЕЙ ЛІНІЙНИХ СТРУКТУРНИХ РІВНЯНЬ

Одним із ключових атрибутів кожної науки є її теорії. Проте і способи побудови теорій, і роль теорій у різних науках є відмінними. Зокрема, неабияку специфіку мають способи побудови та перевірки теорій у соціології. Спеціальну увагу методологів соціальних наук привертають питання поєднання теорії й емпіричних соціальних досліджень. Так, американський соціолог Х.Блейлок пропонує для заповнення “розриву” між теорією та емпіричними дослідженнями використовувати причинові моделі, що пов’язують індикатори (емпіричні прояви соціального) з невимірюваними змінними (концептами, результатами теоретичних побудов) [1, р. 6]. Відповідні математичні методи дають змогу робити оцінки для такого зв’язку. Зокрема, значення змінної, що не може бути виміряна безпосередньо, можна оцінити методом факторного аналізу за серією проявів цієї змінної (емпіричних індикаторів) [1, р. 6]. Такий підхід до подолання розриву між теорією і емпіричними дослідженнями в західній соціології починаючи з 60-х років ХХ ст. розробляється в роботах таких вчених, як Г.Зеттерберг, А.Голдбергер та О.Дункан, В.Саріс та Л.Стронхорст та багатьох інших. При цьому інструментом поєднання теоретичних побудов з даними емпіричних досліджень виступають причинові моделі, які кількісно оцінюються та аналізуються методом моделей структурних рівнянь. За такого підходу метод моделей структурних рівнянь виступає як один із можливих засобів перевірки теоретичних положень шляхом використання даних кількісних соціологічних досліджень. Метод моделей структурних рівнянь останніми роками став не

тільки популярним, а й стандартним для вирішення ряду дослідницьких завдань. Визначальним є те, що метод обов'язково вимагає попередньої наявності теорії, яка, опосередковуючись цим методом, знаходить або ж не знаходить свого підтвердження на наявних емпіричних даних. Отже, розглянемо особливості таких соціологічних теорій, що для їх перевірки метод моделей лінійних структурних рівнянь є адекватним та ефективним. Це дасть нам змогу закласти основу для певного поєднання теоретичного й емпіричного рівнів соціологічного знання.

Зазначаючи про відсутність єдиного підходу до структури та ролі соціальних теорій, Г.Абенд виділяє сім таких значень поняття "теорія" у соціології [2, р. 177–181].

1. Теорія як певне загальне судження чи логічно пов'язана система загальних суджень, які встановлюють взаємозв'язок між двома чи більше змінними.

2. Теорія як пояснення особливого соціального явища (окремого і досить вузького) на основі відповідей на запитання типу "Який X став причиною Y?".

3. Теорія як пояснення емпіричних феноменів соціального світу шляхом пошуку відповідей на запитання: "Що означає це явище?", "Чи дійсно ми розглядаємо випадок саме цього явища?", "Чи значущим є це явище?" тощо. Важливим є те, що пояснення в рамках теорії може бути як причиновим, так і безпричиновим.

4. Теорія, що представлена у доробку таких авторів, як К.Маркс, М.Вебер, Е.Дюркгейм, Г.Зіммель чи П.Бурдьє. За таких обставин теорія розглядається як сукупність інтерпретацій, аналізів, критики, герменевтичних реконструкцій чи тлумачень.

5. Теорія як загальний "кут зору", що дає змогу науковцям спостерігати світ та інтерпретувати результати своїх спостережень.

6. Теорія як сукупність думок, пояснень та прогнозів, що підкріплюється особистістю теоретика, його неупередженістю та об'єктивністю.

7. Теорія, що вивчає такі питання, як можливість і способи соціального конструювання реальності, науковий

статус соціології та ін. Таке значення теорії радше належить до філософської проблематики. Це значення є відмінним від наведеного у пункті п'ятому і часто включає елементи, наведені у пункті четвертому.

Окрім названих вище значень, що їх набуває поняття «теорія» у різних контекстах, залишається питання про визначення сутності теорії. Вчені, що є загально визнаними класиками соціології, подають різні визначення теорії. У різних сучасних соціологічних словниках можна знайти подібні, але не однакові визначення цього поняття. Усі ці визначення за різними критеріями можна б було розділити на окремі групи. Зокрема, можна було б виділити визначення, які тяжіють до загальнонаукових, та визначення, які тяжіють до емпіричних проявів теорії.

Американський соціолог Томас Вард здійснив аналіз змісту 27 визначень соціологічної теорії, поданих у працях відомих західних соціологів (зокрема, Абеля, Блейлока, Хоманса, Мертона, Парсонса, Зеттерберга та інших) і синтезував спільні складові цих визначень: «Теорія є логіко-дедуктивною системою понять, визначень і тверджень, що встановлюють взаємозв'язки між двома чи більше обраними аспектами явищ, з яких можуть бути виведені гіпотези, що можуть бути перевірені. Теорії в соціології призначені для опису, пояснення та передбачення явищ, що є цікавими як для науки, так і для науковців» [3, р. 39].

Розмаїття тлумачень теорії можна приблизно уявити зі слів Т.Абеля: «Всі теорії розташовані між двома крайнощами – простим поясненням та дедуктивною системою з абстрактною раціональною структурою, що сформована з теоретичних постулатів» [4, р. 7].

Але який погляд на теорію буде найбільш адекватним при застосуванні для роботи із ними моделей структурних рівнянь? Оскільки метод моделей структурних рівнянь має на меті поєднання теорії із емпіричними дослідженнями, то в загальних рисах можемо скористатися запропонованими Г.Хайманом трьома порадами, спрямованими

саме на встановлення та посилення взаємовигідних зв'язків між теорією і емпіричним дослідженням.

1. Слід більше уваги приділяти не загальним соціологічним теоріям (*grand theories*), а теоріям середнього рівня.

2. Необхідно перейти від теорії до теоретизування. Теорія – це щось завершене, цілісне, тоді як теоретизування – це процес, продукт активного творчого мислення.

3. Потрібно тренувати інтуїцію. Обов'язковою є пильна увага до аномальних та парадоксальних висновків, оскільки багато з існуючих теорій з'явилися саме з подібного роду висновків [4, р. 35].

Ці поради є корисними для формулювання теорії, що має бути перевірена із використанням методу моделей структурних рівнянь. Дійсно, така теорія скоріше тяжіє до теорій середнього рівня, хоча дещо відрізняється від теорій середнього рівня, що їх визначив Р.Мертон (детальніше про це буде сказано далі). Метод моделей структурних рівнянь є інструментом, який дає змогу не тільки формулювати та перевіряти теорії на основі зібраних емпіричних даних, а й дає можливість обґрунтовано вносити зміни до теорії, спираючись на статистичну оцінку можливої зміни відповідності між теорією та зібраними даними. Іншими словами, метод дає інструмент для теоретизування із урахуванням результатів емпіричної перевірки. Третя порада також є вартою уваги, оскільки звертає нас до факту, так би мовити, “винятків з теорії”, які також мають братися до розгляду і вести нас до переосмислення теорії, її можливої зміни. Беручи до уваги поради Г.Хаймана щодо зближення теорії й емпіричних досліджень, необхідно також окреслити й інші, не менш важливі характеристики теорії, що мають бути притаманні теорії, призначеній для перевірки методом моделей структурних рівнянь.

Передусім така теорія має бути потенційно верифікованою – піддаватися емпіричній перевірці. Теорія є верифікованою, а отже, приймається, якщо немає фактів чи узагальнень, що суперечать їй. В іншому випадку теорія має бути відкинута чи модифікована [5, р. 10]. Ми розгля-

даємо теорії, що *мають бути верифіковані* засобами методу моделей структурних рівнянь на основі даних кількісних емпіричних досліджень. Дж.Гіббс, один із прихильників подібного розуміння теорії, також наголошує на її верифікованості, проте ще наголошує, що соціологічні теорії мають формулюватися більш формально [6, р. 4]. Формалізованість теорії є другою характеристикою теорії, що є важливою у контексті застосування методу моделей структурних рівнянь.

Теорія може бути представлена у двох вимірах – змістовому і формалізованому. Змістовий – це вербальне формулювання теорії, а формалізоване – переведення вербальних теоретичних побудов на формальну мову математики. Таке переведення є процедурою, що потребує окремого докладного вивчення, і в зарубіжній соціологічній літературі існують спроби висвітлення цього питання. Тут лише у загальних рисах окреслимо, що ж являє собою теорія у формалізованому вигляді, виділимо її елементи.

Структуру теорії можна розглядати як сукупність окремих її елементів із певними зв'язками між ними. Як і щодо визначення теорії, у різних джерелах виділяють різні подібні структурні елементи. Можна знайти таку спробу узагальнення цієї проблеми: “Сьогодні соціологи використовують поняття теорії, маючи на увазі що-небудь або все з нижче переліченого:

1. Поняття – впорядкування понять – конструкт – сконструйований тип.
2. Рамки посилян – концептуальна схема – перспектива (проекція на соціальну реальність).
3. Розумні передчуття – гіпотеза – теорема – постулат – систематизоване припущення.
4. Твердження – аксіома – закон – узагальнення.
5. Модель – логічно-дедуктивна схема – математичні формулювання.
6. Ідеальний тип – парадигма – типологія – континуум” [4, р. 2].

Дане узагальнення начебто дає змогу досліднику обирати з досить різномірних елементів, і це ще раз свідчить

про складність феномена теорії. Аби не загубитися в цьому багатоманітті, звернімося до сутності причинових моделей як основи методу моделей структурних рівнянь, про які вже йшлося. Найзагальніше твердження звучить так: “Теорія подається у вигляді причинової моделі”. Але яким чином? Х.Блейлок вважає, що головним завданням у вивченні соціальних явищ є побудова емпірично верифікованих теорій за зразком фізичних наук, із застосуванням індуктивно-статистичних методів та використанням причинового математичного моделювання. Причинове моделювання вимагає від дослідника формулювання системи гіпотез та їх перевірки з метою пошуку моделі, що якнайкраще відповідає соціальній дійсності. Однак не всі теорії можуть бути перевірені за зразком фізичних наук, і серед них є такі, що не верифіковані повністю, але діють або діяли в минулому і ще сьогодні залишаються впливовими – теорія релігії Дюркгейма, теорія класової боротьби Маркса [4, р. 4]. Тож слід зауважити, що не кожна теорія може бути повністю формалізована, переведена у причинову модель і верифікована, але певна частина майже кожної теорії – може. Звернімося до такого простого прикладу. У Дюркгейма можна знайти твердження про те, що вищий рівень індивідуалізму в соціальній групі призводить до вищого рівня самогубств у цій групі. За певними методиками можна виміряти рівень індивідуалізму в різних соціальних групах і співвіднести його із рівнем самогубств у цих групах – і це нам дасть змогу підтвердити чи спростувати наведене твердження. Саме ж твердження має вигляд гіпотези типу “якщо..., то...”, і ми маємо здійснити перевірку цієї однієї гіпотези. Розглянемо складніший приклад.

Нехай ми вивчаємо явище політичної активності. Ми можемо здійснити вимірювання певних елементів політичної активності, таких як голосування на виборах, участь у мітингах, належність до політичної партії та інших, а потім вирахувати певний індекс, фактор тощо. А тепер нехай у нас є теоретично обґрунтоване припущення про

те, що всі ці елементи політичної активності певним чином пов'язані між собою і залежать також від віку, соціального стану та деяких інших характеристик людей. Найбільш значущі зв'язки між цими елементами можна подати вже у вигляді набору гіпотез, які стосуються самої наявності або відсутності зв'язку, спрямування зв'язку, сили зв'язку. “Політична активність” при цьому виступатиме як концепт – найбільш загальне поняття, що його можна виміряти за допомогою конструктів, які дослідник може визначити змістово та, своєю чергою, виміряти за допомогою певної кількості індикаторів. Таким чином формується ціла сукупність гіпотез. Застосовуючи ряд методів статистичної перевірки гіпотез, дослідник мусить перевіряти кожен з них окремо, тоді як метод лінійних структурних рівнянь дає змогу перевірити наявність причинових зв'язків між великою кількістю елементів одночасно, тобто розглядати усю сукупність гіпотез у комплексі. Іншими словами, цей метод дає змогу висувати складну гіпотезу про цілий комплекс зв'язків (структуру зв'язків) між концептами, що входять до теорії, та перевіряти цю гіпотезу на емпіричних даних.

Отже, ми припускаємося, що між концептами теорії існує причиновий вплив, і певне явище, що досліджується, можна розглядати як сукупність (емпірично вимірюваних) змінних, що пов'язані між собою причиновими зв'язками та впливають одна на одну. Це дає нам змогу розглядати теорію як причинову модель.

Також зазначимо деякі технічні питання щодо застосування методу моделей структурних рівнянь до перевірки соціологічних теорій. Як зазначалося, ми формулюємо сукупність гіпотез, що відповідають певній теорії. У межах окремої гіпотези виділяють залежні й незалежні змінні. Теорією можемо вважати навіть одну залежну змінну із набором індикаторів, але це найпростіший випадок, і ми, як правило, будемо вводити інші подібні змінні, формуючи таким чином набір гіпотез. Введення кожної нової змінної

в причинову модель (чи виключення якоїсь змінної з моделі) обов'язково має бути обґрунтоване теоретично. Також ми припускаємося дуже значного спрощення, розглядаючи зв'язки між змінними в моделі як лінійні. Саме тому метод перевірки соціологічних теорій отримав назву “метод моделей лінійних структурних рівнянь”.

У літературі також можна знайти таку вимогу до теорії, як необхідність бути плідною – давати шлях подальшим дослідженням і узагальненням, розширюючи рамки знань [5, р. 10]. З огляду на це можна сформулювати такі питання: “Чи буде плідним верифікувати твердження теорії за допомогою методу моделей структурних рівнянь?”, “Чи може теорія, перевірена даним методом, привнести до соціології нове знання?” Розмірковуючи над цими питаннями доходимо висновку, що метод моделей лінійних структурних рівнянь є плідним та корисним з огляду на його можливість щодо перевірки соціологічних теорій. Цей метод володіє певними перевагами над іншими математико-статистичними методами аналізу даних. Важливо те, що цей метод дає можливість поєднати теоретичний та емпіричний рівні соціологічного знання. Перспективним також є використання даного методу в порівняльних соціологічних дослідженнях, при застосуванні вторинного аналізу, перевірці надійності та валідності шкал.

Формалізуючи теорію у вигляді причинової моделі й верифікуючи її на емпіричних даних міжнародних порівняльних досліджень (наприклад, Європейського соціального дослідження, дослідження “Євробарометр”, проекту “Світові цінності” тощо), ми можемо робити висновки про сферу дії цієї теорії (приміром, формулювати висновок про те, що теорія діє у певних країнах у певні періоди часу). Навіть якщо якась теорія являє собою лише систему зв'язків між певним показником та індикаторами, з яких він побудований, то перевірка гіпотези про структуру цього показника (у вигляді причинової моделі) для різних країн також має пізнавальну цінність. Тож верифікація теорій

з використанням методу моделей лінійних структурних рівнянь є практично корисною у різних сферах.

Теорію, яка верифікується за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь, назвімо “теорією середнього рівня”. Це буде робочою назвою для даного класу теорій. Звісно, на тлі всіх перелічених особливостей теорії в контексті застосування моделей структурних рівнянь таке розуміння теорій середнього рівня дещо відрізняється від сформульованого Р.Мертоном.

Згадаємо, що Мертон виступав за створення теорій середнього рівня, які виконують роль “посередників між малими робочими гіпотезами, що розгортаються у великій кількості в повсякденних дослідженнях, і широкими теоретичними спекуляціями, понятійна схема яких дає змогу виробляти множини емпірично спостережуваних закономірностей соціальної поведінки, соціальної організації і соціальної зміни” [7, с. 329]. Такого роду теорії, за Мертоном, використовуючи строго визначені терміни й операціональні поняття, акумулюють емпіричні дані, а головною метою розробки теорій середнього рівня є забезпечення гнучкого зв'язку між емпіричним і теоретичним рівнем соціологічного дослідження [7, с. 329]. Мертон є прихильником і теорії, і емпіричних підтверджень цих теорій. Він убачає запоруку успіху соціологічної теорії в її розвитку у двох площинах: (а) розробка спеціальних теорій, з яких вилучаються гіпотези, що підлягають емпіричній перевірці, та (б) поступове (не стрибкоподібне) просування до концептуальних схем з більшим ступенем узагальнення, що достатній для зведення окремих теорій середнього рангу (тобто теорій середнього рівня у вітчизняній традиції) в групи [8, с. 58]. Думка Мертона, що гіпотези, які вилучаються з теорій середнього рівня, мають бути емпірично перевірені, суголосна з ідеєю перевірки соціологічних теорій із використанням моделей лінійних структурних рівнянь, однак наше розуміння теорій середнього рівня буде дещо іншим з огляду на конкретний метод, що застосовується для їх верифікації.

Наразі у західній літературі можна знайти чимало критики мертонівського розуміння теорій середнього рівня [9]. Деякі теоретики як еквівалент теорій середнього рівня використовують поняття “мала теорія”, а поняття «теорія середнього рівня» розглядають як залишкову категорію чи сприймають її лише у контексті стратегій побудови теорії (theory-building). Але водночас стратегія побудови теорії часто пов’язується саме з перевіркою теорій методом моделей структурних рівнянь.

Р.Повсон пропонує підхід, який називає “реалізм середнього рівня” [9, р. 70]. Цей підхід виходить із багатогранності, багатогранності соціальної реальності. У такому випадку метою дослідження є віднайти, що змушує різні події, грані соціальної реальності взаємодіяти, і таким чином виокремити певні “причинні сили”, притаманні й особистостям, і соціальним інститутам. Це призводить до побудови теорій, які Мертон вважав надто спрощеними: “ізолюване(і) твердження, що визначає(ють) узгодженість зв’язку між двома чи більше змінними” [9, р. 78]. Одним із способів аналізу такої теорії, окрім багатомірних таблиць та дисперсійного аналізу, є моделі структурних рівнянь. Причому саме аналіз методом структурних рівнянь видається ретельнішим. Такий підхід схожий на те, що ми називаємо верифікацією соціологічних теорій методом моделей структурних рівнянь, і автор також використовує певне посилання на теорії середнього рівня.

Ми виходитимемо з того, що теорія середнього рівня розглядає суспільство як велике розмаїття соціальних явищ і процесів, кожен з яких має свої особливості і власне теоретичне осмислення. Тобто вважаємо можливим формалізувати лише частину певної теорії, що стосується окремих явищ і процесів соціальної реальності. Крім того, називатимемо теорії з огляду на застосування методу моделей структурних рівнянь теоріями середнього рівня, щоб підкреслити їх здатність поєднати теоретичний рівень із емпіричним рівнем соціологічного знання.

З огляду на сказане, підсумуємо визначення теорій середнього рівня в контексті можливості застосування до їх верифікації методу моделей структурних рівнянь. *Теорія середнього рівня – це набір концептів, що можуть бути емпірично вимірними, а також множина зв'язків між ними, що в сукупності описують або пояснюють певну частину соціальної реальності, тобто певні соціальні явища та процеси. Така теорія може бути подана як причинова модель, що включає множину взаємопов'язаних гіпотез, може бути формалізована та піддана верифікації із використанням зібраних у процесі емпіричного дослідження даних. Така теорія поєднує в собі теоретичний та емпіричний рівні соціологічного знання.*

Література

1. Methodology in social research / Ed. by H.M.Blalock Jr., A.B.Blalock. – McGraw-Hill Book Company, 1968.
2. *Abend Gabriel*. The Meaning of “Theory” // Sociological Theory. – 2008. – Volume 26. – № 2. – P. 173–199.
3. *Thomas J.* Definitions of Theory in sociology // Theories and Paradigms in Contemporary Sociology / Ed. R.Serge Denisoff et al. – Itasca, 1974. – P. 28–40.
4. *Francis M.* Modern sociological theory. An introduction. – Delhi, Oxford University Press, 1982.
5. *Nicolas S.* Sociological Theory: Its Nature And Grows. – New York, 1967.
6. *Gibbs Jack*. Sociological Theory Construction. – Hinsdale, The Dryden Press, 1972.
7. Современная западная социология: Словарь. – М., 1990.
8. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общей ред. В.В.Танчера. – К., 1996.
9. *Pawson Ray*. Middle-Range Realism // Philosophical Foundations of Social Research Methods. Vol. 3: Social Reality and Social Context of Social Research. M.Williams, ed. – London–Thousand Oaks–New Delhi, 2006. – P. 59–102.

*В.Казаков,
кандидат социологических наук*

ИСПЫТАНИЕ ВРЕМЕНЕМ: КОНЦЕПЦИЯ “КОНЦА ИСТОРИИ” ФРЕНСИСА ФУКУЯМЫ

Качественные изменения, которые стали происходить в мире в конце 80-х годов XX в., характеризуемые Фукуямой как “нечто фундаментальное”, поставили перед наукой и политической практикой ряд проблем. Окончание “холодной войны”, поражение в ней Советского Союза, утверждение США в качестве единственной сверхдержавы в мире создали новую глобальную геополитическую ситуацию, вследствие которой возник вопрос о новом мировом порядке, его структуризации, механизмах управления и глобальных институтах, его реализующих, а также вопрос о новом социальном конфликте, его содержании и субъектах. Одним из первых на него попытался ответить Френсис Фукуяма в своей статье “Конец истории?” [1].

Внимание к ней обусловлено и рядом других обстоятельств. Во-первых, она была представлена публике летом 1989 г., в тот момент, когда еще существовал Советский Союз. И просто невероятными выглядели даже абстрактные предположения о возможности краха СССР, изменениях социально-экономической и политической систем в странах так называемого восточного блока. Однако Фукуяма писал, по существу, именно об этом, и с этой точки зрения его статья представляла собой некий теоретический прогноз ближайшего и несколько отдаленного будущего. В ней фиксируются принципы, сущность, содержание, особенности формирующегося нового миропорядка. Во-вторых, в силу последнего статья Фукуямы стала сенсацией, она привлекла к себе широкое внимание, была переведена на многие языки, вызвала значительную критику.

Можно сказать, что по своей роли, значимости она сопоставима с такой же принципиальной статьей “Столкновение цивилизаций?” С.Хантингтона. В-третьих, концепция Фукуямы претендует на объяснение хода, итогов и перспектив протекания мировой истории, особенно недавнего прошлого и ближайшего будущего. В ее рамках рассматривается развитие либерализма (консерватизма, неолиберализма) как единственной “жизнеспособной идеологии, имеющей всемирно-историческое значение” [1, с. 148], на базе которой возникает универсальная западная либеральная демократия как окончательная форма правления.

Всю концепцию Фукуямы, пожалуй, можно коротко выразить в двух его основных тезисах. Первый: “То, чему мы, вероятно, свидетели, – не просто конец холодной войны или очередного периода послевоенной истории, но конец истории как таковой, завершение идеологической эволюции человечества и универсализации западной либеральной демократии как окончательной формы правления” [1, с. 134–135]. Второй: “Триумф Запада, западной *идеи* очевиден прежде всего потому, что у либерализма не осталось никаких жизнеспособных альтернатив” [1, с. 134].

Но в чем, собственно, состоит “конец истории”? Во-первых, это наличие в обществе некоего сознания, благоприятствующего либерализму, а также самого либерализма как универсальной идеологии, теоретическая истинность положений которого абсолютна, а их улучшение или совершенствование невозможно. Во-вторых, “конец истории” – это широкое распространение в настоящий момент западной потребительской культуры и западной культуры в целом. В-третьих, этот процесс является частью неоспоримой победы экономического либерализма вообще и ведет к ней как составной части “конца истории”. В-четвертых, победа экономического либерализма

обуславливает и победу либерализма политического: “Политический либерализм идет вслед за либерализмом экономическим – медленнее, чем многие надеялись, однако, по-видимому, *неотвратимо* (курс. мой. – В.К.)” [1, с. 141]. В-пятых, “конец истории” – это победа капитализма. Э.Гидденс, раскрывая сущность идей Фукуямы, пишет: “Фукуяма утверждает, что идеологические битвы прошлых времен окончены. Конец истории – это конец альтернатив... Капитализм победил в своей долгой битве с социализмом” [2, с. 377]. В-шестых, “конец истории” означает перестройку всей системы международных отношений. В-седьмых, “конец истории” – это триумф Запада. Фукуяма рассматривает Запад как некую единую целостность. Он не видит между его странами каких-либо существенных различий, идеологических, политических и даже социокультурных, а главное – не видит различий экономических интересов, существующей между ними экономической конкуренции, экономической борьбы, экономического конфликта. Если же видит, то не придает им значимости, возможно, считая их второстепенными, временными, случайными. В-восьмых, наступивший конец истории делит современный мир на две части. Одна из них будет принадлежать истории, другая – пост-истории, они будут иметь совершенно разные социальные качества, характеристики и особенности. Собственно, и всю эволюцию человечества можно также разделить на два временных периода: собственно историю и постисторию.

История. Основное внимание Фукуяма уделяет XX веку, в течение которого либерализму как идеологии и как политическому движению пришлось последовательно бороться сначала с остатками абсолютизма, затем с большевизмом, потом с фашизмом и, “наконец, с новейшим марксизмом, грозившим втянуть нас в апокалипсис ядерной войны” [1, с. 134]. Однако главных вызовов либерализ-

му, воплощенных в “значимых социальных и политических силах и движениях” [1, с. 139], являющихся частью мировой истории, было два – фашизм и коммунизм.

Фашизм исходил из того, что противоречия либерализма, политическая слабость Запада, его моральное разложение не могли быть устранены в его рамках. Для этого необходимо сильное государство и “новый человек”, “опирающийся на идею национальной исключительности” [1, с. 139]. Но фашизм был сокрушен мировой войной. Это было не просто материальное поражение, но и поражение идеи. Более того, “экспансионистский ультра национализм, обещая бесконечные конфликты и в конечном итоге военную катастрофу, лишился всякой привлекательности... эта идеология погибла не только материально, но и на уровне сознания” [1, с. 140].

Более серьезным вызовом либерализму был коммунизм как вторая великая альтернатива. С точки зрения марксизма, либеральному обществу присуще неразрешимое фундаментальное противоречие между трудом и капиталом. Однако Фукуяма утверждает: “Классовый вопрос успешно решен Западом. Современный американский эгалитаризм и представляет собой то бесклассовое общество, которое провидел Маркс. Это не означает, что в Соединенных Штатах нет богатых и бедных или что разрыв между ними в последние годы не увеличился. Однако корни экономического неравенства – не в правовой и социальной структуре нашего общества, которое остается фундаментально эгалитарным и умеренно перераспределительным; дело скорее в культурных и социальных характеристиках составляющих его групп, доставшихся по наследству от прошлого” [1, с. 140]. То есть уже в период истории классовый вопрос отошел на второй план, потерял свою актуальность, значимость и привлекательность.

Постистория. В этот период в некоторых странах останутся отдельные правоверные марксисты, но ни у одного крупного государства как целостного социального инсти-

тута эта идеология не останется на вооружении, она потерпела крах.

В период постистории нет никакой необходимости, чтобы все общества и государства были либеральными, достаточно, “чтобы были забыты идеологические претензии на иные, более высокие формы общежития” [1, с.144].

Это будет период деидеологизированного мира. Поэтому актуализируются “неореалистические” теории, в которых утверждается, что идеологии были лишь прикрытием для великодержавных интересов тех или иных государств и что именно последние служат причиной достаточно высокого уровня соперничества и конфликтов между нациями. Кроме того, в период постистории “соперничество и конфликты продолжатся в том виде, как это было” в XX в. [1, с. 146].

Уже после поражения фашистской Германии законность каких-либо территориальных захватов была дискредитирована, а модель великодержавного поведения, характерная для XIX века, стала настоящим анахронизмом. “Международная жизнь в той части мира, которая достигла конца истории, в гораздо большей степени занята экономикой, а не политикой или военной стратегией” [1, с. 146], – считал Фукуяма. Если же всерьез исходить из неореалистических теорий, утверждал он, то есть из “естественного” в духе соперничества поведения стран Запада, то следует предположить, что Германия и Франция, оглядываясь друг на друга, будут вооружаться, как это они делали в тридцатые годы XX в. Собственно, и “предположение, что Россия, отказавшись от экспансионистской коммунистической идеологии, начнет опять с того, на чем остановилась перед большевистской революцией, просто курьезно” [1, с. 147].

Исчезновение марксизма-ленинизма в Китае и Советском Союзе будет означать крах его как жизнеспособной идеологии, имеющей всемирно-историческое значение, потерю

им своей претензии на авангардную роль в истории. Вследствие чего будет происходить расширение “общего рынка” (политического) в международных отношениях, в мировой политике и в мире в целом, а это “снизит вероятность серьезного межгосударственного конфликта” [1, с. 148].

Вместе с тем международные конфликты не исчезнут вообще. Постисторический мир будет разделен на две части (истории и постистории) и конфликты в нем будут вполне возможны. Возможен будет конфликт: а) между историческими государствами; б) между историческими и постисторическими странами. Эти конфликты могут происходить на этнической или националистической почве, поскольку эти импульсы не исчерпают себя и в постисторическом мире, в них сохранится высокий уровень насилия, который может даже возрасти. Конфликты этих типов (“а” и “б”) могут происходить, например, в форме терроризма или национально-освободительных войн; в) возможны и конфликты между постисторическими государствами на основе их ностальгии по истории в форме “несерьезного” конфликта, а также соперничество (конфликт) между ними по поводу решения “приземленных экономических и технических проблем” [цит. по 3, с. 30]. Но не возможны “серьезные конфликты” между государствами, находящимися в рамках постистории, “для серьезного конфликта нужны крупные государства, все еще находящиеся *в рамках истории*; а они-то как раз и уходят с исторической сцены” [1, с. 148].

Концепция “конца истории” Фукуямы была подвергнута серьезной и широкой критике на Западе. Хантингтон, например, отнес ее к группе концепций, обозначенной им как парадигма “гармоничного мира”. Раскрывая ее сущность, он писал: “Одна широко озвученная парадигма была основана на предпосылке, что конец “холодной войны” означал конец широкомасштабного конфликта в глобальной политике и возникновение одного относительно гармо-

ничного мира. Наиболее широко обсуждаемая формулировка этой модели – тезис о “конце истории”, выдвинутый Фрэнсисом Фукуямой» [3, с. 30]. С точки зрения Хантингтона, эта парадигма представляет собой не что иное, как “предвкушение эйфории”, породившей иллюзию гармонии, которая вскоре развеялась. С одной стороны, в мире стали происходить многочисленные кровавые этнические конфликты (“этнические чистки”) и “за пять лет после падения Берлинской стены слово “геноцид” слышалось гораздо чаще, чем за любые пять лет “холодной войны” [4, с. 32]. С другой стороны и США, и ООН оказались неспособны подавить или хотя бы локализовать эти кровавые региональные конфликты. Кроме того, в мире происходит возрождение некоммунистических и нефашистских движений, интенсификация религиозного фундаментализма, завершается период “дипломатии улыбок” и “политики “да” со стороны России в ее отношениях с Западом. Поэтому, делает вывод Хантингтон, “парадигма гармоничного мира слишком оторвана от реальности, чтобы быть полезным ориентиром в мире после “холодной войны” [3, с. 32]. Данное заключение относится и к концепции Фукуямы.

Валлерстайн, в свою очередь, утверждает: “Разрушение Берлинской стены и последующий развал СССР были с радостью встречены как падение коммунистических режимов и крах марксизма-ленинизма – одной из идеологических сил современного мира. Очевидно, так оно и есть. Эти события также отмечались как окончательная победа идеологии либерализма. Такое утверждение означает совершенно неверное восприятие действительности. Со всем наоборот, именно эти события *еще в большей степени* свидетельствовали о крахе либерализма и решительном вступлении мира в эпоху “после либерализма” [4, с. 5]. Точка зрения Валлерстайна интересна и важна тем, что она совершенно противоположна взгляду Фукуямы относительно перспектив существования, функционирования

и роли либерализма в настоящее время. Кроме того, сравнивая их подходы к оценке либерализма, можно предположить или вообще сделать вывод о том, что они пишут о разных либерализмах, что они понимают под либерализмом совершенно разные идеолого-теоретические конструкции.

Приведенные точки зрения и оценки концепции Фукуямы помогают понять ее содержание, дают представление о том, как она воспринималась на Западе, вскрывают ее слабые места и недостатки.

Следует также отметить, что в Советском Союзе статья Фукуямы была подвергнута сразу же после ее опубликования весьма существенной критике. Так, Ю.Замошкин в своей статье “Конец истории”: идеологизм и реализм” (1990) подмечал: “Настойчивое использование Ф.Фукуямой термина “либерализм”, как я полагаю, нуждается в расшифровке и конкретизации” [5, с. 149]. Необходимо изложение содержания того, что реально стоит или скрывается за этим термином, того, что понимается под ним автором. Либерализм, по Замошкину, претерпел с момента своего возникновения определенную эволюцию, он качественно изменился. Эта эволюция либерализма, качественное изменение ряда основных идей расколола его на “старый” и “новый” либерализм, а также породила множество промежуточных форм. “Старый” либерализм, базирующийся на своих традиционных идеях, идеалах и принципах, то есть классический либерализм XVIII века в настоящее время все чаще обозначает себя как консерватизм или неолиберализм.

Данная ситуация, определенная путаница между терминами, их наложение и совмещение, породила все более утверждающееся мнение, “согласно которому богатство и разнообразие современной мысли уже не может быть адекватно выражено ранее укоренившимися терминами: “либерализм”, “социал-демократизм”, “социализм”, “кон-

серватизм”, “христианская демократия” и т.п. К сожалению, этому совсем не случайному обстоятельству Фукуяма не придает должного значения и речь ведет лишь о либерализме” [2, с. 151].

С данной мыслью Замошкина вряд ли можно согласиться, так как у Фукуямы речь идет о старом либерализме (консерватизме, неолиберализме). То есть в целом можно сказать, что для концепции Фукуямы характерно отрицание им регулирующей роли государства в экономике, включая финансовую сферу, а также отрицание социальных функций общества и государства по защите прав и интересов групп населения, находящихся в наиболее трудном положении. В более широком плане в концепции Фукуямы, вообще отрицается социальная функция государства, то есть необходимость его деятельности в сферах образования, медицины, градостроительства, экологии и т.д.

Необходимо, вероятно, еще раз подчеркнуть, что под либерализмом Фукуяма скорее понимал современный неолиберализм или консерватизм и пишет именно о нем, а сам он занимал позиции неолиберала или консерватора.

Отмеченная Хантингтоном эйфория и иллюзорность концепции Фукуямы проявилась не только в оценке им значимости и роли либерализма (консерватизма), но и в его подходе к решению других проблем, в частности, к определению им роли в современном мире Запада. С его точки зрения, период завершения истории и начала постистории представляет собой некую единую однородную целостность, состоящую из совокупности государств с универсальной западной либеральной демократией как окончательной формой правления в политической сфере.

Фукуяма и критикует “неореалистическую” теорию именно за то, что она ставит под сомнение единство Запада, исходит из того, что у западных стран могут быть и есть конкурирующие интересы, что их “естественное” по-

ведение, особенно в сфере экономики, выстраивается в духе соперничества (конфликта), а не сотрудничества. Даже если Фукуяма и отмечал некоторые различия между Соединенными Штатами и Западной Европой, то считал их второстепенными. Он недооценивает то обстоятельство, что единство Запада в период истории (“холодной войны”), в первую очередь политическое, было обусловлено совместным противостоянием стран североатлантического мира “восточному блоку”. Но и это “единство” было относительно, так как страны Европы по отношению к США выступали не как равноправные партнеры, а как младшие по своей значимости союзники, если не вообще сателлиты. В сфере же экономики, конкуренции в условиях рынка и различия материальных интересов говорить о единстве и целостности Запада вообще проблематично. Подход Фукуямы к глобальной международной обстановке в мире представлял собой преувеличенную оценку (эйфорию и иллюзию) единства Запада, его роли в мире в целом и роли США как мирового гегемона.

Однако наиболее существенным недостатком концепции Фукуямы была ее методологическая база. Он, по существу, исходил из уже устаревшей в то время так называемой прогрессистской парадигмы. Наиболее ярко это проявляется в его утверждениях об *отсутствии альтернатив* либерализму, общечеловеческому государству, западной либеральной демократии, о самом “конце истории”, вследствие чего отсутствует и какой-либо выбор у социального субъекта, а также в утверждениях о *универсализации* демократии как окончательной формы правления, о *неотвратимости* победы политического либерализма и т. д.

Фукуяма признает, что идея о конце истории не является оригинальной, что она уже присутствовала в работах Гегеля и является одной из основ историцизма последнего, согласно которому история управляется особыми историческими или эволюционными законами, а открытие их

дает возможность пророчествовать о predetermined человеку судьбе. Историзм, в свою очередь, является одной из основ прогрессивной парадигмы, для которой характерны панрационализм, универсализм, линейность, одномерность, последовательность, направленность изменений, predeterminedность, жесткий детерминизм и ряд других черт.

В заключение следует отметить, что значимость и актуальность для настоящего времени статьи Фукуямы обусловлена тем, что ее содержание дает понять основы и причины раскола Запада (например, односторонность принятия решений Соединенными Штатами), причины начавшейся борьбы между либерализмом и консерватизмом (неолиберализмом), политическая и экономическая реализация идей которого обусловила возникновение настоящего (в наши дни) глобального экономического и в первую очередь финансового кризиса (например, свободный нерегулируемый поток неконтролируемого капитала), особенностей преломления общего мирового кризиса в Украине (в частности, влияния западной культуры потребления, реализуемого населением посредством неумеренного кредитования).

Сегодня Фукуяма резко критикует основные положения неолиберализма (в том числе и ряд идей, изложенных им самим в рассмотренной выше концепции), а также попытки их реализации в международной политике.

Литература

1. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
2. Гидденс Э. Социология. – М., 2005.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
4. Валлерстайн И. После либерализма. – М., 2003.
5. Замошкин Ю.А. «Конец истории»: идеологизм и реализм // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 148–155.